Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Isocrates' Trapeziticus

https://hdl.handle.net/1874/311672

ISOCRATES' TRAPEZITICUS

J. C. A. M. BONGENAAR

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

A-gr-192-1933

ISOCRATES' TRAPEZITICUS

VERTAALD EN TOEGELICHT

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
1089 1954

ISOCRATES' TRAPEZITICUS
VERTAALD EN TOEGELICHT

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS Mr. C. W. STAR BUSMANN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 10 NOVEMBER 1933 DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JOAN CAREL ANTOON MARIE BONGENAAR,

GEBOREN TE ROERMOND

N.V. DEKKER & VAN DE VEGT EN J. W. VAN LEEUWEN
UTRECHT 1933 NIJMEGEN

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN MIJN OUDERS

AAN MIJN VROUW

Bij het beëindigen van mijn studie aan de Utrechtse Academie gaan mijn gedachten naar hen, die mij gedurende zoveel jaren voor ogen hebben gestaan als voorbeelden, niet alleen van wetenschappelike ernst, maar ook van hoge levensopvatting. Het is mij een graag aanvaarde plicht, hun dank te brengen voor de lessen, die zij mij voor het leven hebben meegegeven.

Op de eerste plaats gaat mijn dank uit naar U, Professor Bolkestein, hooggeachte Promotor. Uw colleges, doortrokken van geestdrift voor hetgeen Uw speurende geest vond te waarderen in het werk van hen, die ons voor zoveel eeuwen zijn voorgegaan, voerden mij tevens de beperkte waarde van al wat menselik is, voor ogen. Gij leerdet mij met ijver en toewijding een eenmaal op mij genomen taak volbrengen.

Uw onderricht in de latijnse taal en letterkunde, hooggeleerde Damsté, moge in mij steeds de geest van het ware humanisme levendig houden. Aan Uw fijnzinnige behandeling van de griekse taal en letteren, hooggeleerde Vollgraff, zal ik steeds een dankbare herinnering bewaren. Gij, hooggeleerde Ovink, waart mijn gids daar, waar de geest der Ouden naar het meest verhevene getracht heeft; Uw wijsgerig onderricht zal mij steeds bijblijven. Hooggeleerde Schrijnen, U dank ik voor Uw onderricht in de algemene en vergelijkende taalwetenschap, in de tijd, dat Gij nog aan de Utrechtse Alma Mater toefdet; U Zeergeleerde van Hoorn voor Uw leiding in de studie der klassieke archaeologie.

Bij het samenstellen van mijn proefschrift heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de kennis, die ik door het volgen van Uw college in het romeinse recht heb verworven, hooggeleerde Naber. Bij mijn pogingen om door te dringen in de geest der griekse rechtsinstellingen, kwam mij het juridies inzicht, dat Gij Uw leerlingen trachtet bij te brengen, zeer te stade. Ook U, hooggeleerde Obbink en Beysens, zeg ik dank voor het voorrecht, dat ik Uw lessen heb mogen volgen.

Een woord van erkentelikheid past mij ook ten aanzien van

het Personeel der Universiteitsbibliotheek, waarvan ik steeds d grootst mogelike tegemoetkoming heb mogen ondervinden. D Heer Uitgever dank ik voor zijn prettige samenwerking.

Moge de opdracht, die aan het begin van deze dissertatie is geschreven, ook een blijk van warme dankbaarheid zijn jeg s hen, aan wie ik meer verschuldigd ben, dan ik hier in korte woorden zou kunnen uitspreken.

I.

INLEIDING.

Sedert BREMI in het jaar 1831 de Trapeziticus van ISOCRATES van een, overigens zeer beknopte, doorlopende kommentaar voorzag [1]), heeft het bijna een eeuw geduurd, alvorens een tweede uitgaaf van die aard het licht zag. Ook deze, in 1928 onder de auspiciën van de „Association Guillaume Budé" verschenen, beperkt zich tot enkele voetnoten [2]). Wel is deze redevoering herhaalde malen het onderwerp van min of meer uitgebreide studies geweest, maar, op een enkele uitzondering na [3]), beperkte men zich tot het behandelen van detailkwesties [4]) of het beschrijven van de inhoud [5]), zonder de samenhang van het geheel crities te onderzoeken. Sommige gevallen, waarin schrijvers als LIPSIUS en PARTSCH plaatsen uit de Trapeziticus benutten, om er hun theorie van het atties recht en rechtsgebruiken mee te staven, dragen dan ook de sporen van een gebrek aan inzicht in de samenhang van het geheel.

In de volgende bladzijden wordt een poging ondernomen, het pleidooi, dat ISOCRATES ons heeft nagelaten, opnieuw te verstaan en te verklaren. Door de lectuur der attiese redenaars heb ik getracht, tot dat doel het materiaal te verzamelen; de werken van de moderne beoefenaars van het atties recht, met name LIPSIUS, heb ik gebruikt als gidsen in de doolhof der atheense rechtsinstellingen. De tekst, die

---

[1]) I. H. BREMI, Isocratis Orationes commentariis instructae. Pars I (Gothae et Erfordiae, 1831).

[2]) G. MATHIEU et E. BRÉMOND, Isocrate, Discours, tome I (Paris 1928) p. 65—87 (met vertaling).

[3]) P. GALLE, Beiträge zur Erklärung der XVII Rede (Trapezitikos) des Isokrates und zur Frage ihrer Echtheit. Progr. Zittau 1896. Van deze studie heb ik eerst te elfder ure kunnen kennis nemen; zij heeft op de samenstelling van mijn werk geen invloed gehad.

[4]) E. DRERUP, de Isocratis orationibus iudicialibus quaestiones selectae, Jahrb. für class. Philol. Suppl. XXII (1896) p. 355—363, beperkt zich tot het onderzoek van enige belangrijke onderdelen.

[5]) G. PERROT, Démosthène et ses contemporains, Revue des deux mondes, Nov. 1873, p. 407 vv. G. CALHOUN, The Business Life of Ancient Athens, (Chicago 1926) p. 120 vv.

ik tot grondslag van mijn onderzoek heb genomen, is die van Prof. E. DRERUP[1]). Ik heb deze tekst, dank zij diens vriendelike toestemming, hierachter kunnen afdrukken. Enige wijzingen, die ik mij heb veroorloofd, vindt men in de voetnoten aangegeven.

Ik ben bij mijn kommentaar de tekst op de voet gevolgd, een methode, die het nadeel heeft, de analyse van het geheel minder overzichtelik te maken. Ik heb gemeend, aan deze opzet te moeten vasthouden, daar anders het geheel in twee afzonderlike delen zou uiteenvallen, die geen van beide meer aan het begrip van een volledige kommentaar zouden beantwoorden. In het genoemde bezwaar heb ik getracht te voorzien door in het laatste hoofdstuk de gegevens van het analyties onderzoek in het kort tot een geheel te verenigen onder verwijzing, voor zoveel het mij nodig toescheen, naar de paragrafen of bladzijden, waar de betrokken onderdelen behandeld worden. De index moge in dit opzicht ook goede diensten bewijzen. Enige onderzoekingen, die tot een kleine verhandeling waren uitgegroeid, heb ik in een afzonderlik hoofdstuk bijeen geplaatst. Waar ik van het werk van anderen gebruik heb gemaakt, is dit in de voetnoten vermeld. Ik heb daarbij de volgende afkortingen toegepast:

P. W.	PAULY-WISSOWAS Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart. 1894 enz.
D. S.	DAREMBERG et SAGLIO. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris. 1877—1929.
Ditt. Syll.	DITTENBERGER Sylloge Inscriptionum graecarum. Tertium edidit FR. HILLER DE GAERTRINGEN. Lipsiae 1915.
BUSOLT Gr. St.	G. BUSOLT, Griechische Staatskunde. (I. v. MÜLLER, Handbuch der klass. Altertumswissenschaft IV. 1) München 1920—1926.
BLASS A. B.	F. BLASS, Die Attische Beredsamkeit. 2 Aufl. Leipzig 1887—1898.

---

[1]) E. DRERUP, Isocratis opera omnia, vol. I (Lipsiae 1906) pag. 32—46. In de inleiding van dit werk vindt men de voornaamste literatuur aangehaald. (p. CXXVI en CXC). Men zie verder het artikel Isokrates van K. MÜNSCHER in PAULY-WISSOWAS Realencyclopaedie, Band IX (1916) kol. 2164 vv.

Mogen de volgende bladzijden er toe bijdragen, iets meer licht te brengen in een geval, dat door verschillende auteurs als een onontwarbaar kluwen wordt beschouwd, en welks voornaamste personage, de atheense bankier PASIO, door een amerikaans auteur genoemd wordt „an instance from real life of Dr. JEKYLL and Mr. HYDE."

II.

TEKST EN VERTALING.

ΤΡΑΠΕΖΙΤΙΚΟΣ.

1 Ὁ μὲν ἀγών μοι μέγας ἐστίν, ὦ ἄνδρες δικασταί. οὐ γὰρ μόνον περὶ πολλῶν χρημάτων κινδυνεύω, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ μὴ δοκεῖν ἀδίκως τῶν ἀλλοτρίων ἐπιθυμεῖν · ὃ ἐγὼ περὶ πλείστου ποιοῦμαι. οὐσία μὲν γὰρ ἱκανή μοι καταλειφθήσεται καὶ τούτων στερηθέντι · εἰ δὲ δόξαιμι μηδὲν προσῆκον τοσαῦτα χρήματ' ἐγκαλεῖσθαι [1]), διαβληθείην ἂν τὸν ἅπαντα βίον.

2 Ἔστιν δ' ὦ ἄνδρες δικασταί, πάντων χαλεπώτατον τοιούτων ἀντιδίκων τυχεῖν. τὰ μὲν γὰρ συμβόλαια τὰ πρὸς τοὺς ἐπὶ ταῖς τραπέζαις ἄνευ μαρτύρων γίγνεται, τοῖς ἀδικουμένοις δὲ πρὸς τοιούτους ἀνάγκη κινδυνεύειν, οἳ καὶ φίλους πολλοὺς κέκτηνται καὶ χρήματα πολλὰ διαχειρίζουσιν καὶ πιστοὶ διὰ τὴν τέχνην δοκοῦσιν εἶναι. ὅμως δὲ καὶ τούτων ὑπαρχόντων ἡγοῦμαι φανερὸν πᾶσιν ποιήσειν, ὅτι ἀποστεροῦμαι τῶν χρημάτων ὑπὸ Πασίωνος.

3 Ἐξ ἀρχῆς οὖν ὑμῖν, ὅπως ἂν δύνωμαι, διηγήσομαι τὰ πεπραγμένα. ἐμοὶ γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, πατὴρ μέν ἐστι Σωπαῖος, ὃν οἱ πλέοντες εἰς τὸν Πόντον ἅπαντες ἴσασιν οὕτως οἰκείως πρὸς Σάτυρον διακείμενον, ὥστε πολλῆς μὲν χώρας ἄρχειν, 4 ἁπάσης δὲ τῆς δυνάμεως ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἐκείνου. πυνθανόμενος δὲ καὶ περὶ τῆσδε τῆς πόλεως καὶ περὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἐπεθύμησ' ἀποδημῆσαι. γεμίσας οὖν ὁ πατήρ μου δύο ναῦς σίτου καὶ χρήματα δοὺς ἐξέπεμψεν ἅμα κατ' ἐμπορίαν καὶ κατὰ θεωρίαν. συστήσαντος δέ μοι Πυθοδώρου τοῦ Φοίνικος Πασίωνα, ἐχρώμην 5 τῇ τούτου τραπέζῃ. Χρόνῳ δ' ὕστερον διαβολῆς πρὸς Σάτυρον γενομένης, ὡς ὁ πατὴρ οὑμὸς ἐπιβουλεύοι τῇ ἀρχῇ κἀγὼ τοῖς φυγάσιν συγγιγνοίμην, τὸν μὲν πατέρα μου συλλαμβάνει, ἐπιστέλλει δὲ τοῖς ἐνθάδ' ἐπιδημοῦσιν ἐκ τοῦ Πόντου τά τε χρήματα παρ' ἐμοῦ παραλαβεῖν καὶ αὐτὸν εἰσπλεῖν κελεύειν · ἐὰν δὲ 6 τούτων μηδὲν ποιῶ, παρ' ὑμῶν ἐξαιτεῖν. Ἐν τοσούτοις δὲ κακοῖς ὤν, ὦ ἄνδρες δικασταί, λέγω πρὸς Πασίωνα τὰς ἐμαυτοῦ συμφοράς · οὕτω γὰρ οἰκείως πρὸς αὐτὸν διεκείμην, ὥστε μὴ μόνον

[1]) Drerup: ἐγκαλέσαι.

OVER HET DEPOSITO.

Dit is voor mij een belangrijk proces, Heren Gezworenen, want er 1
staat voor mij niet alleen veel geld op 't spel, maar ik loop bovendien nog de kans te worden aangezien voor iemand, die op onrechtmatige wijze zijn hand uitstrekt naar het bezit van een ander en dat is in mijn ogen nog het ergste. Want het vermogen, dat ik zal overhouden, zal voor mij nog groot genoeg zijn, ook al ben ik van dit geld beroofd ; maar als ik de schijn op mij zou laden, dat ik, zonder er het recht toe te hebben, aanspraak maak op zulk een som, zou ik mij voor heel mijn leven geschandvlekt hebben.

Het moeilikst van alles is nog, Heren Gezworenen, zulk een tegen- 2
partij getroffen te hebben. Want de overeenkomsten, met bankiers gesloten, worden zonder tussenkomst van getuigen aangegaan en zo moet men, als men benadeeld wordt, tegenover zulke lieden, noodzakelik een slechte kans maken, want ten eerste hebben de geldmannen veel vrienden, vervolgens gaat er veel geld door hun handen en ten slotte hebben zij wegens hun beroep al een waas van betrouwbaarheid over zich. Ofschoon dit alles zo is, meen ik toch U allen duidelik te zullen maken, dat ik door PASIO van mijn geld beroofd word.

Van het begin af zal ik U dus naar best vermogen uiteenzetten, wat 3
er gebeurd is. Mijn vader dan, Heren Gezworenen, heet SOPAEUS. Allen die wel eens in de Pontus komen, weten, dat hij op zo goede voet staat met SATYRUS, dat hij niet alleen een uitgebreid gebied bestuurt maar bovendien met diens regeeringszaken in 't algemeen belast is. Toen ik 4
zo een en ander te horen kreeg over deze stad en ook over Griekenland in 't algemeen, kreeg ik zin om op reis te gaan. Mijn vader bevrachtte dus twee schepen met koren en gaf mij geld en stuurde mij er op uit om zaken te doen en wat van de wereld te zien. Nadat PYTHODORUS, de zoon van PHOENIX, PASIO met mij in kennis gebracht had, maakte ik gebruik van diens bankbedrijf. Toen er enige tijd later bij SATYRUS de 5
valse beschuldiging was geuit, dat mijn vader stookte tegen de regeering van de koning en dat ik verstandhouding onderhield met de ballingen, liet de koning mijn vader in hechtenis nemen en gaf opdracht aan de pontiese kolonie in deze stad, zich van mijn geldmiddelen meester te maken en mij zelf het bevel over te brengen, naar het vaderland terug te keren ; en zou ik geen van beide dingen doen, aan U te verzoeken, mij uit te leveren. Toen ik mij in die moeilikheden bevond, Heren 6
Gezworenen, vertelde ik aan PASIO mijn tegenspoed, want ik ging zo vertrouwelik met hem om, dat ik niet alleen in geldzaken, maar ook in andere aangelegenheden het grootste vertrouwen in hem stelde. Ik was

περὶ χρημάτων ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων τούτῳ μάλιστα πιστεύειν. ἡγούμην δέ, εἰ μὲν προοίμην ἅπαντα τὰ χρήματα, κινδυνεύσειν, εἴ τι πάθοι ἐκεῖνος, στερηθεὶς καὶ τῶν ἐνθάδε καὶ τῶν ἐκεῖ, πάντων ἐνδεὴς γενήσεσθαι · εἰ δ' ὁμολογῶν εἶναι ἐπιστείλαντος Σατύρου μὴ παραδοίην, εἰς τὰς μεγίστας διαβολὰς
7 ἐμαυτὸν καὶ τὸν πατέρα καταστήσειν πρὸς Σάτυρον [1]). βουλευομένοις οὖν ἡμῖν ἐδόκει βέλτιστον εἶναι τὰ μὲν φανερὰ τῶν χρημάτων παραδοῦναι, περὶ δὲ τῶν παρὰ τούτῳ κειμένων μὴ μόνον ἔξαρνον εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὀφείλοντά με καὶ τούτῳ καὶ ἑτέροις ἐπὶ τόκῳ φαίνεσθαι καὶ πάντα ποιεῖν, ἐξ ὧν ἐκεῖνοι μάλιστ' ἔμελλον πεισθήσεσθαι μὴ εἶναί μοι χρήματα.
8 Τότε μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐνόμιζόν μοι Πασίωνα δι' εὔνοιαν ἅπαντα ταῦτα συμβουλεύειν · ἐπειδὴ δὲ πρὸς τοὺς παρὰ Σατύρου διεπραξάμην, ἔγνων αὐτὸν ἐπιβουλεύοντα τοῖς ἐμοῖς. βουλομένου γὰρ ἐμοῦ κομίσασθαι τἀμαυτοῦ καὶ πλεῖν εἰς Βυζάντιον, ἡγησάμενος οὗτος κάλλιστον αὐτῷ καιρὸν παραπεπτωκέναι · τὰ μὲν γὰρ χρήματα πόλλ' εἶναι τὰ παρ' αὐτῷ κείμενα καὶ ἄξι' ἀναισχυντίας, ἐμὲ δὲ πολλῶν ἀκουόντων ἔξαρνον γεγενῆσθαι μηδὲν κεκτῆσθαι, πᾶσιν δ' εἶναι φανερὸν ἀπαιτούμενον καὶ ἑτέροις προσομολογοῦντ' ὀφείλειν · καὶ πρὸς τούτοις,
9 ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐνόμιζεν, εἰ μὲν αὐτοῦ μένειν ἐπιχειροίην, ἐκδοθήσεσθαί μ' ὑπὸ τῆς πόλεως Σατύρῳ, εἰ δ' ἄλλοσέ ποι τραποίμην, οὐδὲν μελήσειν αὐτῷ τῶν ἐμῶν λόγων, εἰ δ' εἰσπλευσοίμην, ἀποθανεῖσθαί με μετὰ τοῦ πατρός · ταῦτα λογιζόμενος διενοεῖτ' ἀποστερεῖν με τῶν χρημάτων. καὶ πρὸς μὲν ἐμὲ προσεποιεῖτ' ἀπορεῖν ἐν τῷ παρόντι καὶ οὐκ ἂν ἔχειν ἀποδοῦναι · ἐπειδὴ δὲ βουλόμενος εἰδέναι σαφῶς τὸ πρᾶγμα προσπέμπω Φιλόμηλον αὐτῷ καὶ Μενέξενον, ἔξαρνος γίγνεται πρὸς αὐτοὺς
10 μηδὲν ἔχειν τῶν ἐμῶν. πανταχόθεν δέ μοι τοσούτων κακῶν συμπεπτωκότων, τίν' οἴεσθέ με γνώμην ἔχειν, ᾧ ὑπῆρχε σιγῶντι μὲν ὑπὸ τούτου ἀπεστερῆσθαι τῶν χρημάτων, λέγοντι δὲ ταῦτα μηδὲν μᾶλλον κομίσασθαι, πρὸς Σάτυρον δ' εἰς τὴν μεγίστην διαβολὴν καὶ ἐμαυτὸν καὶ τὸν πατέρα καταστῆσαι; κράτιστον οὖν ἡγησάμην εἶναι ἡσυχίαν ἄγειν.
11 Μετὰ δὲ ταῦτ' ὦ ἄνδρες δικασταί, ἀφικνοῦνται ἀπαγγέλλοντες, ὅτι ὁ πατὴρ ἀφεῖται, καὶ Σατύρῳ οὕτως ἁπάντων μεταμέλει τῶν πεπραγμένων, ὥστε πίστεις τὰς μεγίστας αὐτῷ δεδωκὼς εἴη, καὶ τὴν ἀρχὴν ἔτι μείζω πεποιηκὼς ἧς εἶχεν πρότερον, καὶ τὴν ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν εἰληφὼς γυναῖκα τῷ αὐτοῦ υἱεῖ. πυθόμενος δὲ ταῦτα Πασίων καὶ εἰδώς, ὅτι φανερῶς ἤδη πράξω περὶ τῶν ἐμαυτοῦ, ἀφανίζει Κίττον τὸν παῖδα, ὃς συνῄδει περὶ τῶν

---

[1]) Drerup laat de woorden ἡγούμην . . . . Σάτυρον weg.

namelik van twee dingen overtuigd : als ik mijn geld prijsgaf, zou ik gevaar lopen, om, als mijn vader iets overkwam, geen uitweg meer te hebben, beroofd van mijn bezittingen in Athene zowel als in de Pontus ; indien ik echter erkende, dat ik geld bezat, maar het, ofschoon SATYRUS er om vroeg, niet overhandigde, zou ik èn mijn vader èn mijzelf bij SATYRUS in het slechtste daglicht stellen. Terwijl we beraadslaagden 7
scheen het ons het beste toe, het geld, waarvan ieder wist, dat ik het bezat, uit te leveren, maar wat betreft de som, die ik bij hem had gedeponeerd, niet alleen het bestaan ervan te loochenen, doch zelfs de schijn op mij te nemen, dat ik zowel aan hem, als aan anderen nog geld tegen rente schuldig was en alles te doen, waaruit mijn belagers de sterkst mogelike overtuiging zouden krijgen, dat ik geen geld bezat.

Toen dacht ik, Heren Gezworenen, dat PASIO uit welwillendheid te 8
mijnen opzichte mij dit alles aanried ; maar toen ik met de agenten van SATYRUS klaar was gekomen, begreep ik, dat zijn toeleg gericht was op mijn bezittingen. Want toen ik het mij toekomende geld weer wilde opnemen en naar Byzantium wilde vertrekken, kwam PASIO op het denkbeeld dat hem een groot buitenkansje was ten deel gevallen : want het bedrag, dat bij hem gedeponeerd was, was zeer groot en een schurkenstreek wel waard ; en ik had in tegenwoordigheid van verscheidene getuigen ontkend, ook maar iets te bezitten en het was bovendien voor iedereen vast komen te staan, dat ik was gemaand en bovendien nog had toegegeven aan anderen geld schuldig te zijn. Bovendien meende hij, 9
Heren Gezworenen, dat ik, als ik zou trachten hier te blijven, door de stad aan SATYRUS zou worden uitgeleverd ; en dat hij, wanneer ik mij naar elders zou begeven, zich niet om mijn protesten zou behoeven te bekommeren en dat ik, als ik naar 't vaderland zou terugkeren, met mijn vader zou worden ter dood gebracht ; dit alles bedenkende liep hij met het plan rond mij van het geld te beroven. Tegen mij nam hij de schijn aan, alsof hij op 't ogenblik in moeilikheden verkeerde en niet in staat was tot terugbetaling ; maar toen ik PHILOMELUS en MENEXENUS naar hem toezond, daar ik precies wilde weten, hoe de zaak stond, ontkende hij tegenover hen iets te bezitten, dat mij toekwam. Hoe denkt 10
gij wel, dat ik mij gevoelde, toen mij van alle kanten zo zware tegenslagen hadden overvallen? Mij bleef niets anders over dan te zwijgen en door die man van mijn geld beroofd te blijven, of te spreken, doch met geen beter resultaat ; alleen zou ik dan zowel mijn vader als mijzelf ten zeerste bij SATYRUS compromitteren. Ik vond het dus maar 't beste te zwijgen.

Naderhand kwamen er landgenoten over, Heren Gezworenen, met 11
de tijding, dat mijn vader vrijgelaten was, en dat SATYRUS in die mate berouw had over al wat er gebeurd was, dat hij mijn vader de belangrijkste vertrouwensposten had geschonken en dat hij hem een nog groter aandeel in de regering had gegeven dan dat, hetwelk hij tevoren gehad had en dat hij mijn zuster tot vrouw genomen had voor zijn eigen zoon. PASIO, die dit vernomen had en zeer goed begreep, dat ik tans mijn geval aan de grote klok zou hangen, deed zijn slaaf CITTUS, die van

12 χρημάτων. ἐπειδὴ δ' ἐγὼ προσελθὼν ἐξήτουν αὐτόν, ἡγούμενος ἔλεγχον ἂν τοῦτον σαφέστατον γενέσθαι περὶ ὧν ἐνεκάλουν, λέγει λόγον πάντων δεινότατον, ὡς ἐγὼ καὶ Μενέξενος διαφθείραντες καὶ πείσαντες αὐτὸν ἐπὶ τῇ τραπέζῃ καθήμενον, ἐξ τάλαντ' ἀργυρίου λάβοιμεν παρ' αὐτοῦ. ἵνα δὲ μηδεὶς ἔλεγχος μηδὲ βάσανος γένοιτο περὶ αὐτῶν, ἔφασκεν ἡμᾶς ἀφανίσαντας τὸν παῖδ' ἀντεγκαλεῖν αὐτῷ καὶ ἐξαιτεῖν τοῦτον, ὃν αὐτοὶ ἠφανίσαμεν. καὶ ταῦτα λέγων καὶ ἀγανακτῶν καὶ δακρύων εἵλκέ με πρὸς τὸν πολέμαρχον, ἐγγυητὰς αἰτῶν, καὶ οὐ πρότερον ἀφῆκέ με, ἕως αὐτῷ κατέστησ' ἐξ ταλάντων ἐγγυητάς. καί μοι κάλει τούτων μάρτυρας.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ.

13 Τῶν μὲν μαρτύρων ἀκηκόατ' ὦ ἄνδρες δικασταί· ἐγὼ δὲ τὰ μὲν ἀπολωλεκὼς ἤδη, περὶ δὲ τῶν αἰσχίστας αἰτίας ἔχων, αὐτὸς μὲν εἰς Πελοπόννησον ᾠχόμην ζητήσων, Μενέξενος δ' εὑρίσκει τὸν παῖδ' ἐνθάδε, καὶ ἐπιλαβόμενος ἠξίου αὐτὸν βασανίζεσθαι καὶ περὶ τῆς παρακαταθήκης καὶ περὶ ὧν οὗτος ἡμᾶς ἠτιάσατο.
14 Πασίων δ' εἰς τοῦτο τόλμης ἀφίκεθ' ὥστ' ἀφῃρεῖτ' αὐτὸν ὡς ἐλεύθερον ὄντα, καὶ οὐκ ἠσχύνετ' οὐδ' ἐδεδοίκει, ὃν ἔφασκεν ὑφ' ἡμῶν ἠνδραποδίσθαι καὶ παρ' οὗ τοσαῦτα χρήμαθ' ἡμᾶς ἔχειν, τοῦτον ἐξαιρούμενος εἰς ἐλευθερίαν καὶ κωλύων βασανίζεσθαι. ὃ δὲ πάντων δεινότατον· κατεγγυῶντος γὰρ Μενεξένου πρὸς τὸν πολέμαρχον τὸν παῖδα, Πασίων αὐτὸν ἑπτὰ ταλάντων διηγγυήσατο. καὶ μοι τούτων ἀνάβητε μάρτυρες.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ.

15 Τούτων τοίνυν αὐτῷ πεπραγμένων, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἡγούμενος περὶ μὲν τῶν παρεληλυθότων φανερῶς ἡμαρτηκέναι, οἰόμενος δ' ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπανορθώσεσθαι, προσῆλθεν ἡμῖν φάσκων ἕτοιμος εἶναι παραδοῦναι βασανίζειν τὸν παῖδα. ἑλόμενοι δὲ [δέκα] βασανιστὰς ἀπηντήσαμεν [1]) εἰς τὸ Ἡφαιστεῖον. κἀγὼ μὲν ἠξίουν αὐτοὺς μαστιγοῦν τὸν ἐκδοθέντα καὶ στρεβλοῦν, ἕως

---

[1]) Drerup: ἑλόμενος δὲ δέκα βασανιστὰς ἀπήντησεν.

de geldkwestie op de hoogte was, van het toneel verdwijnen. Toen ik 12
mij naar PASIO begaf en de slaaf opeiste, in de mening, dat deze het onweersprekelikste bewijs zou opleveren in de zaak, die ik bezig was, aanhangig te maken, kwam PASIO met zijn grofste leugen voor de dag. MENEXENUS en ik zouden de slaaf hebben omgekocht en hem hebben bepraat, terwijl hij zich op het bankkantoor bevond, en 6 talenten zilver van hem hebben gekregen. En opdat dienaangaande geen bewijs noch gelegenheid tot scherpe ondervraging zou bestaan wilden wij, naar hij beweerde, na de slaaf te hebben doen verdwijnen, een proces tegen hemzelf aanhangig maken en eisten wij de slaaf op, wiens verdwijning wij zelf hadden veroorzaakt. En met die beweringen en onder schimpen en jammerklachten sleepte hij mij voor de polemarch en vroeg daar borgstelling en liet mij niet eer gaan, voor ik hem borgen gesteld had voor een bedrag van 6 talenten. Roept hen, die dit kunnen getuigen, maar eens naar voren.

GETUIGENVERKLARINGEN.

Gij hebt de getuigen gehoord, Heren Gezworenen. Nadat ik het ene 13
bedrag reeds verloren had en wegens het andere in een schandelik proces was gewikkeld, trok ik zelf naar de Peloponnesus om de slaaf op te sporen ; maar MENEXENUS vond hem hier in de stad terug. Hij nam hem mee en wilde hem doen pijnigen, zowel inzake het deposito, als inzake het geld, waarvoor PASIO ons aangeklaagd had. Deze laatste dreef 14
de brutaliteit zo ver, dat hij CITTUS aan de pijniging onttrok, door te verklaren, dat hij een vrij man was. Hij gevoelde blijkbaar noch schaamte noch vrees, doch kwam op voor de vrijheid van dezelfde man, die, naar hij beweerde, door ons aan zijn bezit was onttrokken en door wiens toedoen wij zoveel geld in bezit zouden hebben, en verhinderde, dat hij op de pijnbank gehoord werd. En wat het vreemdste is van alles : toen MENEXENUS ten overstaan van de polemarch borgtocht eiste van de slaaf, hielp PASIO hem uit de verlegenheid door voor een bedrag van 7 talenten voor hem borg te blijven. Laat hen, die dit getuigen, naar voren treden.

GETUIGENVERKLARINGEN.

Nadat PASIO dit alles had klaargespeeld, kwam hij, inziende, dat zijn 15
verkeerd gedrag wat al te duidelik aan het licht was getreden in al wat tot nog toe gebeurd was, maar in de mening verkerend, dat hij door het verder verloop van de zaak nog gerehabiliteerd kon worden, naar ons toe met de boodschap, dat hij bereid was, de slaaf ter foltering uit te leveren. Na (tien) personen, die het onderzoek zouden verrichten, te hebben uitgekozen, begaven wij ons naar het heiligdom van HEPHAESTUS. Ik eiste nu, dat de onderzoekers de slaaf, die hun was uitgeleverd, zouden geselen en hem op het rad zouden binden, totdat zij de overtuiging zouden krijgen, dat hij de waarheid sprak ; maar PASIO beweerde,

[ἂν] τἀληθῆ δόξειεν αὐτοῖς λέγειν · Πασίων δ' οὐτοσὶ οὐ δημοκοίνους ἔφασκεν αὐτοὺς ἐλέσθαι, ἀλλ' ἐκέλευεν λόγῳ πυνθά-
16 νεσθαι παρὰ τοῦ παιδός, εἴ τι βούλοιντο. διαφερομένων δ' ἡμῶν οἱ βασανισταὶ αὐτοὶ μὲν οὐκ ἔφασαν βασανιεῖν, ἔγνωσαν δὲ Πασίων' ἐμοὶ παραδοῦναι τὸν παῖδα. οὗτος δ' οὕτω σφόδρ' ἔφευγεν τὴν βάσανον, ὥστε περὶ μὲν τῆς παραδόσεως οὐκ ἤθελεν αὐτοῖς πείθεσθαι, τὸ δ' ἀργύριον ἕτοιμος ἦν ἀποτίνειν, εἰ καταγνοῖεν αὐτοῦ. καί μοι κάλει τούτων μάρτυρας.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ.

17 Ἐπειδὴ τοίνυν ἐκ τῶν συνόδων, ὦ ἄνδρες δικασταί, πάντες αὐτοῦ κατεγίγνωσκον ἀδικεῖν καὶ δεινὰ ποιεῖν, ὅστις τὸν παῖδα, ὃν ἔφασκον ἐγὼ συνειδέναι περὶ τῶν χρημάτων, πρῶτον μὲν αὐτὸς ἀφανίσας ὑφ' ἡμῶν αὐτὸν ᾐτιᾶτ' ἠφανίσθαι, ἔπειτα δὲ συλληφθέντ' ὡς ἐλεύθερον ὄντα διεκώλυσεν βασανίζεσθαι, μετὰ δὲ ταῦθ' ὡς δοῦλον ἐκδοὺς καὶ βασανιστὰς ἐλόμενος λόγῳ μὲν ἐκέλευσεν βασανίζειν, ἔργῳ δ' οὐκ εἴα, διὰ ταῦθ' ἡγούμενος οὐδεμίαν αὐτῷ σωτηρίαν εἶναι, ἐάνπερ εἰς ὑμᾶς εἰσέλθῃ, προσ-
18 πέμπων ἐδεῖτό μου εἰς ἱερὸν ἐλθόντ' ἑαυτῷ συγγενέσθαι. καὶ ἐπειδὴ ἤλθομεν εἰς ἀκρόπολιν, ἐγκαλυψάμενος ἔκλαεν καὶ ἔλεγεν, ὡς ἠναγκάσθη μὲν δι' ἀπορίαν ἔξαρνος γενέσθαι, ὀλίγου δὲ χρόνου πειράσοιτο τὰ χρήματ' ἀποδοῦναι · ἐδεῖτο δέ μου συγγνώμην ἔχειν αὐτῷ καὶ συγκρύψαι τὴν συμφοράν, ἵνα μὴ παρακαταθήκας δεχόμενος φανερὸς γένηται τοιαῦτ' ἐξημαρτηκώς. ἡγούμενος δ' αὐτῷ μεταμέλειν τῶν πεπραγμένων συνεχώρουν καὶ ἐκέλευον αὐτὸν ἐξευρεῖν, ὁντιν' ἂν βούληται τρόπον,
19 ὅπως τούτῳ τε καλῶς ἕξει κἀγὼ τἀμαυτοῦ κομιοῦμαι. τρίτῃ δ' ἡμέρᾳ συνελθόντες πίστιν τ' ἔδομεν ἀλλήλοις ἢ μὴν σιωπήσεσθαι τὰ πραχθέντα, ἣν οὗτος ἔλυσεν, ὡς αὐτοὶ προιόντος τοῦ λόγου γνώσεσθε, καὶ ὡμολόγησεν εἰς τὸν Πόντον μοι συμπλευσεῖσθαι κἀκεῖ τὸ χρυσίον ἀποδώσειν, ἵν' ὡς ῥᾳστα ἀπὸ τῆσδε τῆς πόλεως διαλύσειε τὸ συμβόλαιον, καὶ τῶν μὲν ἐνθάδε μηδεὶς εἰδείη τὸν τρόπον τῆς ἀπαλλαγῆς, ἐκπλεύσαντι δ' αὐτῷ ἐξείη λέγειν, ὅ τι αὐτὸς βούλοιτο · εἰ δὲ μὴ ταῦτα ποιήσειεν, δίαιταν ἐπὶ ῥητοῖς ἐπέτρεπεν Σατύρῳ, ἐφ' ᾧτε κατα-
20 γιγνώσκειν ἡμιόλι' αὐτοῦ τὰ χρήματα. ταῦτα δὲ συγγράψαντες καὶ ἀναγαγόντες εἰς ἀκρόπολιν Πύρωνα Φεραῖον ἄνδρα, εἰθι-

dat hij hen niet tot scherprechters had uitgekozen, en gelastte hen, de slaaf uitsluitend aan een verhoor te onderwerpen, als ze iets uit hem zouden willen halen. Terwijl onze meningen dus uiteenliepen, weigerden 16
de onderzoekers op eigen verantwoordelikheid de slaaf te folteren, maar beslisten, dat PASIO hem aan mij moest uitleveren. Deze ontliep nu het gerechtelik onderzoek geheel en al, zo, dat hij weigerde hen inzake de uitlevering te gehoorzamen, maar bereid was het geld terug te betalen, als zij er hem toe zouden veroordelen. Roep mij nu de personen, die dit kunnen getuigen.

GETUIGENVERKLARINGEN.

Toen nu allen na de verhandelingen, Heren Gezworenen, beslisten, 17
dat PASIO onrechtmatig handelde en zeer vreemd optrad, daar hij de slaaf, van wie ik beweerde, dat hij van de geldkwestie op de hoogte was, eerst zelf had doen verdwijnen, terwijl hij de beschuldiging uitte, dat wij dat hadden gedaan, en vervolgens, nadat de slaaf te voorschijn was gebracht, verhinderde, dat hij gepijnigd werd, voorgevende, dat hij vrij was ; en hem vervolgens weer als slaaf had uitgeleverd en na een onderzoekerscommissie gekozen te hebben hem wilde doen ondervragen, doch het metterdaad niet toestond, zag hij zelf in, dat er voor hem geen uitkomst meer was, als hij voor U zou verschijnen en daarom stuurde hij iemand naar mij toe en liet mij vragen, om naar het Heiligdom te komen en een samenkomst met hem te hebben. En nadat wij op de 18
Acropolis waren gekomen, bedekte hij zijn hoofd en jammerde en zei, dat hij door geldverlegenheid gedwongen was geworden te weigeren, maar dat hij zou proberen in korte tijd het geld terug te betalen ; hij verzocht mij het hem te vergeven en hem te helpen zijn tegenspoed geheim te houden, opdat het niet bekend zou worden dat hij, na een deposito ontvangen te hebben, zozeer in zijn verplichtingen was tekort geschoten. In de mening, dat hij werkelik spijt had over wat er gebeurd was stemde ik toe en stelde hem voor, een uitweg te zoeken, op de wijze, die hem zelf het beste leek, zodat de zaak voor hem in orde zou komen en ik mijn eigendom zou terugkrijgen. Twee dagen later kwamen wij bij 19
elkaar en beloofden elkaar onder ede, te zullen zwijgen over wat er was voorgevallen ; maar PASIO heeft die eed gebroken, zoals ge zult vernemen, als ik met mijn verhaal zover gekomen ben. Hij kwam met mij overeen, mij naar de Pontus te vergezellen en mij aldaar het geld terug te betalen, opdat hij op een plaats, die zover mogelik van deze stad aflag, de overeenkomst zou nakomen en niemand van de mensen hier er achter zou komen, hoe de zaak was bijgelegd, terwijl hij daarentegen daarginds zou kunnen vertellen, wat hij kwijt wilde zijn. Voor 't geval, dat hij deze afspraak niet zou nakomen, wees hij zelf SATYRUS als scheidsrechter aan, op bepaalde voorwaarden, dat deze hem namelik zou veroordelen tot anderhalf maal het bedrag van zijn schuld. Nadat 20
wij dit schriftelik hadden vastgelegd en PYRO, iemand uit Pherae, die een geregelde vaart onderhield op de Pontus, naar de Acropolis hadden

σμένον εἰσπλεῖν εἰς τὸν Πόντον, δίδομεν αὐτῷ φυλάττειν τὰς συνθήκας, προστάξαντες αὐτῷ, ἐὰν μὲν διαλλαγῶμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, κατακαῦσαι τὸ γραμματεῖον, εἰ δὲ μή, Σατύρῳ ἀποδοῦναι.

21 Τὰ μὲν οὖν ἡμέτερ' ὦ ἄνδρες δικασταί, οὕτω διεπέπρακτο· Μενέξενος δ' ὀργιζόμενος ὑπὲρ τῆς αἰτίας ἧς κἀκεῖνον Πασίων [1]) ἠτιάσατο, λαχὼν δίκην ἐξήτει τὸν Κίττον, ἀξιῶν τὴν αὐτὴν Πασίωνι ψευδομένῳ γίγνεσθαι ζημίαν, ἥσπερ ἂν αὐτὸς ἐτύγχανεν, εἴ τι τούτων ἐφαίνετο ποιήσας. καὶ οὗτος, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐδεῖτό μου ἀπαλλάττειν Μενέξενον, λέγων ὅτι οὐδὲν αὐτῷ πλέον ἔσται, εἰ τὰ μὲν χρήματ' ἐκ τῶν συγγεγραμμένων εἰς τὸν Πόντον εἰσπλεύσας ἀποδώσει, αὐτὸς δ' ὁμοίως ἐνθάδε καταγέλαστος ἔσοιτο· ὁ γὰρ παῖς, ἐὰν βασανίζηται, περὶ πάντων τἀληθῆ

22 κατερεῖ. ἐγὼ δ' ἠξίουν πρὸς μὲν Μενέξενον πράττειν ὅ τι βούλοιτο, πρὸς δ' ἐμὲ ποιεῖν αὐτὸν τὰ συγκείμενα. ἐν ἐκείνῳ μὲν οὖν τῷ χρόνῳ ταπεινὸς ἦν, οὐκ ἔχων ὅ τι χρήσαιτο τοῖς αὐτοῦ κακοῖς. καὶ γὰρ οὐ μόνον περὶ τῆς βασάνου καὶ τῆς δίκης ἐκείνης ἐδεδοίκει τῆς εἰληγμένης, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ γραμματείου, ὅπως

23 μὴ ὑπὸ τοῦ Μενεξένου συλληφθήσοιτο. Ἀπορῶν δὲ καὶ οὐδεμίαν ἄλλην εὑρίσκων ἀπαλλαγήν, πείσας τοῦ ξένου τοὺς παῖδας διαφθείρει τὸ γραμματεῖον, ὃ ἔδει Σάτυρον λαβεῖν, εἰ μή μ' ἀπαλλάξειεν οὗτος. καὶ οὐκ ἔφθη διαπραξάμενος ταῦτα καὶ θρασύτατος ἁπάντων ἀνθρώπων ἐγένετο, καὶ οὔτ' εἰς τὸν Πόντον ἔφη μοι συμπλευσεῖσθαι οὔτ' εἶναι πρὸς ἔμ' αὐτῷ συμβόλαιον οὐδέν, ἀνοίγειν τ' ἐκέλευεν τὸ γραμματεῖον ἐναντίον μαρτύρων. τί ἂν ὑμῖν τὰ πολλὰ λέγοιμι, ὦ ἄνδρες δικασταί; εὑρέθη γὰρ [ἐν τῷ γραμματείῳ γεγραμμένον] ἀφειμένος ἁπάντων τῶν ἐγκλημάτων ὑπ' ἐμοῦ.

24 Τὰ μὲν οὖν γεγενημένα, ὡς ἀκριβέστατα οἷός τ' ἦν, ἅπανθ' ὑμῖν εἴρηκα. ἡγοῦμαι δὲ Πασίων' ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐκ τοῦ διεφθαρμένου γραμματείου τὴν ἀπολογίαν ποιήσεσθαι καὶ τούτοις ἰσχυριεῖσθαι μάλιστα. ὑμεῖς οὖν μοι τὸν νοῦν προσέχετε· οἶμαι γὰρ ἐξ αὐτῶν τούτων φανερὰν ὑμῖν ποιήσειν τὴν τούτου πονηρίαν.

25 Πρῶτον δ' ἐκ τούτου σκοπεῖσθε. ὅτε γὰρ ἐδίδομεν τῷ ξένῳ τὴν συνθήκην, καθ' ἣν οὗτος μὲν ἀφεῖσθαί φησι τῶν ἐγκλημάτων, ἐγὼ δ' ὡς ἔδει με παρὰ τούτου κομίσασθαι τὸ χρυσίον, ἐκελεύομεν τὸν ξένον, ἐὰν μὲν διαλλαγῶμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, κατακαῦσαι τὸ γραμματεῖον, εἰ δὲ μή, Σατύρῳ ἀποδοῦναι· καὶ

26 ταῦτα ῥηθῆναι ὑπ' ἀμφοτέρων ἡμῶν ὁμολογεῖται. καίτοι τί μαθόντες, ὦ ἄνδρες δικασταί, προσετάττομεν ἀποδοῦναι Σατύρῳ τὸ γραμματεῖον, ἂν μὴ διαλλαγῶμεν, εἴπερ ἀπηλλαγμένος ἤδη

---

[1]) Het woord Πασίων ontbreekt bij Drerup.

meegenomen, gaven wij het kontrakt aan hem ter bewaring met de opdracht erbij, dat hij, indien wij de zaak onder elkaar zouden hebben geregeld, het stuk zou verbranden, doch in het tegenovergestelde geval het zou afgeven aan SATYRUS.

Zo stond het nu met mijn zaak, Heren Gezworenen; MENEXENUS 21
echter, die verontwaardigd was over de aanklacht, die PASIO eveneens tegen hem had ingediend, eiste, nadat hij een proces tegen hem had aanhangig gemaakt, de uitlevering van CITTUS, daar hij wilde, dat PASIO, als hij zich aan leugens schuldig maakte, dezelfde straf zou krijgen die hij ook zelf zou opgelopen hebben, als het zou blijken, dat hij zich aan iets dergeliks zou hebben schuldig gemaakt. Toen vroeg PASIO mij, Heren Gezworenen, om MENEXENUS van zijn voornemen af te brengen, zeggende, dat hij er niets mee zou opschieten, als hij naar de Pontus zou gaan en mij het geld op grond van het kontrakt zou terugbetalen en dan toch nog hier in de stad een figuur zou slaan; want de slaaf zou, als hij gefolterd werd, over de zaak in haar geheel de waarheid aan het licht brengen. Ik stelde mij op het standpunt, dat hij met 22
MENEXENUS kon doen, wat hij zelf wilde, maar dat hij tegenover mij de afspraak zou nakomen. In die tijd was hij onder een hoedje te vangen, want hij wist niet, hoe hij zich uit de moeilikheid zou redden. Want hij zat toen niet alleen in angst over de foltering van de slaaf en het aanhangig gemaakte proces, dat ik zo juist bedoelde, maar ook over het schriftelik stuk, dat het namelik in handen zou komen van MENEXENUS. Ten einde raad en geen uitweg meer ziende kocht hij de slaven van de 23
vreemde schipper om en vervalste het stuk, dat in handen van SATYRUS moest komen, als hij mij geen voldoening zou geven. En nauweliks had hij dit klaargespeeld, of hij haalde het brutaalste stuk uit, dat ooit vertoond is, en weigerde niet alleen met mij mee te gaan naar de Pontus, doch ontkende ook een kontrakt met mij te hebben aangegaan en verlangde, dat het stuk in tegenwoordigheid van getuigen zou worden geopend. Waarom zou ik er nog veel woorden aan verspillen, Heren Gezworenen? Er stond namelik in het stuk te lezen, dat hij door mij van al zijn verplichtingen was ontslagen.

Wat er dus gebeurd is, heb ik U allemaal zo nauwkeurig mogelik 24
verteld. Ik denk, Heren Gezworenen, dat PASIO op het vervalste stuk zijn verdediging zal baseren en dat hij daar het meest op zal steunen. Schenkt gij mij echter uw aandacht, want ik verwacht, dat ik U juist uit dit stuk zijn misdadige opzet zal aantonen.

Let eerst eens op dit punt. Toen wij het stuk aan de vreemdeling 25
overhandigden, op grond waarvan, naar PASIO's beweren, hij ontslagen was van zijn verplichtingen, doch volgens hetwelk, naar ik beweer, ik het geld van hem moest terugkrijgen, gaven we de schipper de opdracht het stuk, als we tot overeenstemming zouden zijn geraakt, te verbranden, doch in het andere geval, het aan SATYRUS af te geven. Dat dit is afgesproken, daarover zijn wij het beiden eens. Doch op grond van welke 26
overweging zouden wij, Heren Gezworenen, de opdracht hebben gegeven, het stuk aan SATYRUS te overhandigen, indien wij niet tot

Πασίων ἦν τῶν ἐγκλημάτων καὶ τέλος εἶχεν ἡμῖν τὸ πρᾶγμα; ἀλλὰ δῆλον, ὅτι ταύτας τὰς συνθήκας ἐποιησάμεθα, ὡς ὑπολοίπων ὄντων ἡμῖν ἔτι πραγμάτων, περὶ ὧν ἔδει τοῦτον πρὸς ἐμὲ
27 κατὰ τὸ γραμματεῖον διαλύσασθαι. ἔπειτ' ἐγὼ μέν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἔχω τὰς αἰτίας εἰπεῖν, δι' ἃς οὗτος ὡμολόγησεν ἀποδώσειν τὸ χρυσίον· ἐπεὶ γὰρ ἡμεῖς τε τῶν πρὸς Σάτυρον διαβολῶν ἀπηλλάγημεν καὶ τὸν Κίττον οὐχ οἷός τ' ἐγένετ' ἀφανίσαι τὸν συνειδότα περὶ τῆς παρακαταθήκης, ἡγησάμενος, εἰ μὲν ἐκδοίη τὸν παῖδα βασανίσαι, φανερὸς γενήσεσθαι πανουρ-
28 γῶν, εἰ δὲ μὴ ποιήσειεν ταῦτα, ὀφλήσειν τὴν δίκην, ἐβουλήθη πρὸς αὐτὸν ἐμὲ τὴν ἀπαλλαγὴν ποιήσασθαι. τοῦτον δὲ κελεύσατ' ὑμῖν ἀποδεῖξαι, τί κερδαίνων ἢ τίνα κίνδυνον φοβηθεὶς ἀφῆκ' αὐτὸν τῶν ἐγκλημάτων; ἐὰν δὲ μηδὲν ἔχῃ τούτων ὑμῖν ἀποφαίνειν, πῶς οὐκ ἂν δικαίως ἐμοὶ μᾶλλον ἢ τούτῳ περὶ τοῦ γραμ-
29 ματείου πιστεύοιτε; καὶ μὲν δή, ὦ ἄνδρες δικασταί, καὶ τόδε ῥᾴδιον πᾶσι γνῶναι, ὅτι ἐμοὶ μέν, ὃς ἐνεκάλουν, εἰ τοὺς ἐλέγχους ἐφοβούμην, ἐξῆν καὶ μηδεμίαν συνθήκην ποιησάμενον χαίρειν ἐᾶν τὸ πρᾶγμα· τούτῳ δὲ διά τε τὴν βάσανον καὶ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐν ὑμῖν οὐχ οἷόν τ' ἦν ὁπότε βούλοιτ' ἀπηλλάχθαι τῶν κινδύνων, εἰ μὴ πείσειεν ἐμὲ τὸν ἐγκαλοῦντα. ὥστ' οὐκ ἐμὲ περὶ τῆς ἀφέσεως ἀλλὰ τοῦτον περὶ τῆς ἀποδόσεως τῶν χρη-
30 μάτων ἔδει τὰς συνθήκας ποιεῖσθαι. ἔτι δὲ κἀκεῖν' ὑπερφυές, εἰ πρὶν μὲν συγγράψασθαι τὸ γραμματεῖον οὕτω σφόδρ' ἠπίστησα τοῖς πράγμασιν, ὥστε μὴ μόνον ἀφεῖναι Πασίωνα τῶν ἐγκλημάτων ἀλλὰ καὶ συνθήκας περὶ αὐτῶν ποιήσασθαι, ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτον ἔλεγχον κατ' ἐμαυτοῦ συνεγράψάμην, τηνικαῦτ' ἐπεθύμησ' εἰς ὑμᾶς εἰσελθεῖν. καίτοι τίς ἂν οὕτω περὶ τῶν
31 αὐτοῦ πραγμάτων βουλεύσαιτο; Ὃ δὲ πάντων μέγιστον τεκμήριον, ὡς οὐκ ἀφειμένος ἦν Πασίων ἐν ταῖς συνθήκαις ἀλλ' ὡμολογηκὼς ἀποδώσειν τὸ χρυσίον· ὅτε γὰρ Μενέξενος ἔλαχεν αὐτῷ τὴν δίκην οὔπω διεφθαρμένου τοῦ γραμματείου, προσπέμπων Ἀγύρριον, ὄντ' ἀμφοτέροις ἡμῖν ἐπιτήδειον, ἠξίου μ' ἢ Μενέξενον ἀπαλλάττειν ἢ τὰς συνθήκας τὰς γεγενημένας πρὸς
32 αὐτὸν ἀναιρεῖν. καίτοι, ὦ ἄνδρες δικασταί, οἴεσθ' ἂν αὐτὸν ἐπιθυμεῖν ἀναιρεθῆναι ταύτας τὰς συνθήκας, ἐξ ὧν ψευδομένους ἡμᾶς ἔμελλεν ἐξελέγξειν; οὔκουν ἐπειδή γε μετεγράφησαν, τούτους ἔλεγεν τοὺς λόγους, ἀλλὰ περὶ ἁπάντων εἰς ἐκείνας κατέφευγεν καὶ ἀνοίγειν ἐκέλευε τὸ γραμματεῖον. ὡς οὖν τὸ πρῶτον ἀναιρεῖν ἐζήτει τὰς συνθήκας, αὐτὸν Ἀγύρριον μαρτυροῦντα παρέξομαι. καί μοι ἀνάβηθι.

overeenstemming zouden geraken, als PASIO al van zijn verplichtingen
was ontslagen geweest en de zaak voor ons uit de wereld was geholpen?
Het is toch duidelijk, dat wij zulk een afspraak gemaakt hadden, omdat
er nog zaken voor ons te regelen waren, waaromtrent PASIO mij volgens
het schriftelik stuk genoegdoening moest geven. Vervolgens kan ik U, 27
Heren Gezworenen, de redenen opgeven, op grond waarvan PASIO
beloofde mij het geld te zullen teruggeven: daar wij namelik van de
lieden, die ons bij SATYRUS hadden belasterd, waren verlost en PASIO
niet in staat was geweest CITTUS, die van het deposito op de hoogte was,
te doen verdwijnen, verwachtte hij, dat zijn wandaden aan 't licht
moesten komen, als hij de slaaf ter foltering zou uitleveren. Als hij het 28
echter niet zou doen, zou hij, naar hij meende, zijn proces verliezen en
daarom wilde hij met mij persoonlik een verzoening tot stand brengen.
Laat PASIO U maar eens aantonen, wat ik ermee kon winnen of wat voor
gevaar ik had te vreezen, toen ik hem zogenaamd van zijn verplichtingen
ontsloeg? Als hij U echter niets van dien aard kan aantonen, zoudt gij
dan, aangaande de inhoud van het stuk, niet mij veeleer geloven dan
hem, en met recht? Verder is ook het volgende, Heren Gezworenen, 29
voor ieder gemakkelik in te zien, dat ik, die als eiser optrad, zonder enig
bezwaar de zaak had kunnen laten lopen, als ik bang was voor een
gerechtelik onderzoek, ook zonder een overeenkomst te dien einde te
hebben gesloten; maar PASIO was vanwege het pijnlik onderzoek en de
wijze van procederen, die bij U in gebruik is, niet in staat de kans op
een veroordeling te ontlopen, als hij dat wilde, indien hij met mij, als
eiser, niet tot een accoord wist te komen. Zo was niet ik de aangewezen
man om het kontrakt af te sluiten, aangaande het intrekken van mijn eis,
doch hij, en wel aangaande de terugbetaling van het geld. Ook hierin 30
ligt nog iets onwaarschijnliks: voordat ik aan de totstandkoming van
het kontrakt had meegewerkt, zou ik zo aan het goede verloop van mijn
zaak hebben getwijfeld, dat ik niet alleen mijn aanspraken op PASIO
liet vallen, doch bovendien nog een akte daarvan had laten opmaken;
maar nadat ik een dergelik bewijsstuk, tegen mijzelf gericht, had laten
samenstellen, op dat ogenblik zou ik besloten hebben, mij tot U te
wenden. Wie zou een dergelike gedragslijn met betrekking tot zijn
eigen zaken volgen? En wat het sterkste bewijs is, dat PASIO in het stuk 31
niet was ontslagen van zijn verplichtingen, doch overeengekomen was
het geld terug te betalen: toen namelik MENEXENUS een aanklacht tegen
hem had ingediend, terwijl het kontrakt nog niet vervalst was, zond hij
AGYRRHIUS, een wederzijdse kennis, naar mij toe en vroeg, dat ik ofwel
MENEXENUS van zijn plan zou afbrengen, of het kontrakt, met hemzelf
gesloten, zou vernietigen. Maar zoudt gij gedacht hebben, Heren 32
Gezworenen, dat hij gewild had, dat het stuk vernietigd werd, waaruit
hij zou kunnen bewijzen, dat wij leugenaars waren? Nadat het kontrakt
vervalst was, sprak hij dan ook niet meer aldus, maar verschool zich in
de hele aangelegenheid achter dit stuk en eiste, dat het geopend werd.
Dat hij nu aanvankelik trachtte het kontrakt te vernietigen, daarvoor
zal ik AGYRRHIUS zelf laten getuigen. Kom maar eens naar voren.

33 Ὅτι μὲν τοίνυν τὰς συνθήκας ἐποιησάμεθ' οὐχ ὡς Πασίων ἐπιχειρήσει λέγειν, ἀλλ' ὡς ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς εἴρηκα, ἱκανῶς ἐπιδεδεῖχθαι νομίζω. οὐκ ἄξιον δὲ θαυμάζειν, ὦ ἄνδρες δικασταί, εἰ τὸ γραμματεῖον διέφθειρεν, οὐ μόνον διὰ τοῦθ' ὅτι πολλὰ τοιαῦτ' ἤδη γέγονεν, ἀλλ' ὅτι καὶ τῶν χρωμένων τινὲς Πασίωνι πολὺ δεινότερα τούτων πεποιήκασιν. Πυθόδωρον γὰρ τὸν σκηνίτην καλούμενον, ὃς ὑπὲρ Πασίωνος ἅπαντα καὶ λέγει καὶ πράττει, τίς οὐκ οἶδεν ὑμῶν πέρυσιν ἀνοίξαντα τὰς ὑδρίας καὶ
34 τοὺς κριτὰς ἐξελόντα τοὺς ὑπὸ τῆς βουλῆς εἰσβληθέντας; καίτοι ὅστις μικρῶν ἕνεκα καὶ περὶ τοῦ σώματος κινδυνεύων ταύτας ὑπανοίγειν ἐτόλμησεν, αἳ σεσημασμέναι μὲν ἦσαν ὑπὸ τῶν πρυτάνεων, κατεσφραγισμέναι δ' ὑπὸ τῶν χορηγῶν, ἐφυλάττοντο δ' ὑπὸ τῶν ταμιῶν, ἔκειντο δ' ἐν ἀκροπόλει, τί δεῖ θαυμάζειν, εἰ γραμματείδιον παρ' ἀνθρώπῳ ξένῳ κείμενον τοσαῦτα μέλλοντες χρήματα κερδαίνειν μετέγραψαν, ἢ τοὺς παῖδας αὐτοῦ πείσαντες ἢ ἄλλῳ τρόπῳ, ᾧ ἐδύναντο, μηχανησάμενοι;
35 Περὶ μὲν οὖν τούτων οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ πλείω λέγειν. Ἤδη δέ τινας Πασίων ἐπεχείρησε πείθειν, ὡς τὸ παράπαν οὐδ' ἦν ἐνθάδε μοι χρήματα, λέγων ὡς παρὰ Στρατοκλέους ἐδανεισάμην τριακοσίους στατῆρας. ἄξιον οὖν καὶ περὶ τούτων ἀκοῦσαι, ἵν' ἐπίστησθε, οἵοις τεκμηρίοις ἐπαρθεὶς ἀποστερεῖ με τῶν χρημάτων. Ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, μέλλοντος Στρατοκλέους εἰσπλεῖν εἰς τὸν Πόντον, βουλόμενος ἐκεῖθεν ὡς πλεῖστ' ἐκκομίσασθαι τῶν χρημάτων, ἐδεήθην Στρατοκλέους τὸ μὲν αὐτοῦ χρυσίον ἐμοὶ καταλιπεῖν, ἐν δὲ τῷ Πόντῳ παρὰ τοῦ πατρὸς τοὐμοῦ κομίσασθαι,
36 νομίζων μεγάλα κερδαίνειν, εἰ κατὰ πλοῦν μὴ κινδυνεύοι τὰ χρήματα, ἄλλως τε καὶ Λακεδαιμονίων ἀρχόντων κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον τῆς θαλάττης. τούτῳ μὲν οὖν οὐδὲν ἡγοῦμαι τοῦτ' εἶναι σημεῖον, ὡς οὐκ ἦν ἐνθάδε μοι χρήματα· ἐμοὶ δὲ μέγιστ' ἔσται τεκμήρια τὰ πρὸς Στρατοκλέα πραχθέντα, ὡς ἦν μοι παρὰ
37 τούτῳ χρυσίον. ἐρωτῶντος γὰρ Στρατοκλέους, ὅστις αὐτῷ ἀποδώσει τὰ χρήματα, ἐὰν ὁ πατὴρ οὑμὸς μὴ ποιήσῃ τὰ ἐπεσταλμένα, αὐτὸς <δ'> ἐκπλεύσας ἐνθάδ' ἐμὲ μὴ καταλάβῃ, Πασίων' αὐτῷ συνέστησα, καὶ ὡμολόγησεν οὗτος αὐτῷ καὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ τοὺς τόκους τοὺς γιγνομένους ἀποδώσειν. καίτοι εἰ μηδὲν ἔκειτο παρ' αὐτῷ τῶν ἐμῶν, οἴεσθ' ἂν αὐτὸν οὕτω ῥᾳδίως τοσούτων χρημάτων ἐγγυητήν μου γενέσθαι; καὶ μοι ἀνάβητε μάρτυρες.

GETUIGENIS VAN AGYRRHIUS.

Ik denk, dat U nu duidelik genoeg is aangetoond, dat wij het kontrakt 33
hebben gesloten, niet op de wijze, zoals PASIO U zal willen wijsmaken,
maar zoals ik U gezegd heb. Het is ook niet nodig, Heren Gezworenen,
zich erover te verbazen, wanneer hij het stuk werkelik vervalst heeft,
niet alleen, omdat zoiets al heel vaak is gebeurd, maar omdat ook
sommigen van hen, die met PASIO in relatie staan, nog veel erger dingen,
dan deze, gedaan hebben. Wien uwer is het onbekend, dat PYTHODORUS,
die ook wel de „toneelknecht" genoemd wordt, die altijd spreekt en
handelt in het belang van PASIO, een jaar geleden de urnen geopend
heeft en de namen van de prijsrechters er uit heeft genomen, die er door
de leden van de raad in waren geworpen? Doch als iemand het om een 34
bagatel aangedurfd heeft, terwijl het hem zijn hals kon kosten, de urnen
te openen, die door de prytanen waren gewaarmerkt, en verzegeld door
de choregen en door de schatmeesters bewaard werden en op de
Acropolis berustten, waarom moet men er zich dan nog over ver-
wonderen, als ze een schriftelik stuk, dat bij een vreemde schipper
berustte, veranderden met het vooruitzicht, zoveel geld er mee te
verdienen, hetzij ze dat klaarspeelden, door diens slaven om te kopen,
hetzij op een andere manier, die binnen hun bereik lag? Ik zou niet 35
weten, wat ik nog meer hierover zou moeten zeggen. PASIO heeft al
getracht sommige mensen wijs te maken dat ik hier in de stad in 't geheel
geen geld had, zeggende, dat ik 300 staters bij STRATOCLES geleend had.
Het loont de moeite, mij ook wat dit aangaat aan te horen, opdat gij
moogt weten, op wat voor bewijsgronden hij steunt, terwijl hij mij van
het geld tracht te beroven. Daar ik zoveel mogelik geld van ginds wilde
laten overkomen, vroeg ik namelik, Heren Gezworenen, aan STRATOCLES,
toen deze op het punt stond naar de Pontus te varen, mij dat geld hier
achter te laten en het in de Pontus bij mijn vader te gaan terughalen.
Ik meende, dat het zeer in mijn voordeel zou zijn, als mijn geld tijdens 36
de zeereis geen gevaar liep, te meer, daar de Lacedaemoniërs op dat
ogenblik de baas speelden op zee. Ik vind, dat dit voor hem helemaal
geen aanwijzing is voor de veronderstelling, dat ik hier niet over geld
zou beschikken; en wat er met STRATOCLES verhandeld is, zal een
belangrijke aanwijzing zijn te mijnen gunste, dat ik juist wel goud bij
gedaagde had staan. Toen STRATOCLES namelik vroeg, wie hem het geld 37
zou terugbetalen, indien mijn vader het tot hem gerichte verzoek niet
nakwam en hij zelf, teruggevaren zijnde, mij hier niet meer zou aan-
treffen, bracht ik PASIO bij hem en deze beloofde tegenover hem zowel
het kapitaal als de bijbehorende rente te zullen terugbetalen. Maar als
ik helemaal geen geld bij PASIO had uitstaan, dacht gij, dat hij dan zo
gemakkelik voor mij borg gebleven was voor zo 'n groot bedrag?
Getuigen, treedt eens naar voren.

38 Ἴσως τοίνυν, ὦ ἄνδρες δικασταί, καὶ τούτων ὑμῖν μάρτυρας παρέξεται, ὡς ἔξαρνος ἐγενόμην πρὸς τοὺς ὑπὲρ Σατύρου πράττοντας μηδὲν κεκτῆσθαι πλὴν ὧν ἐκείνοις παρεδίδουν, καὶ ὡς αὐτὸς ἐπελαμβάνετο τῶν χρημάτων τῶν ἐμῶν ὁμολογοῦντος ἐμοῦ ὀφείλειν τριακοσίας δραχμάς, καὶ ὅτι Ἱππολαΐδαν, ξένον ὄντ' ἐμαυτοῦ καὶ ἐπιτήδειον, περιεώρων παρὰ τούτου δανειζό-
39 μενον. Ἐγὼ δ' ὦ ἄνδρες δικασταί, καταστὰς εἰς συμφοράς, οἵας ὑμῖν διηγησάμην, καὶ τῶν μὲν οἴκοι πάντων ἀπεστερημένος, τὰ δ' ἐνθάδ' ἀναγκαζόμενος παραδιδόναι τοῖς ἥκουσιν, ὑπολοίπου δ' οὐδενὸς ὄντος μοι, πλὴν εἰ δυνηθείην λαθεῖν περιποιησάμενος τὸ χρυσίον τὸ παρὰ τούτῳ κείμενον, ὁμολογῶ καὶ τούτῳ προσ-<ὀφείλειν> ὁμολογῆσαι τριακοσίας δραχμὰς καὶ περὶ τῶν ἄλλων τοιαῦτα πράττειν καὶ λέγειν, ἐξ ὧν ἐκεῖνοι μάλιστ' ἔμελλον
40 πεισθήσεσθαι μὴ εἶναί μοι χρήματα. καὶ ταῦθ' ὡς οὐ δι' ἀπορίαν ἐγίγνετο, ἀλλ' ἵνα πιστευθείην ὑπ' ἐκείνων, ῥᾳδίως γνώσεσθε. πρῶτον μὲν γὰρ ὑμῖν μάρτυρας παρέξομαι τοὺς εἰδότας πολλά μοι χρήματ' ἐκ τοῦ Πόντου κομισθέντα, ἔπειτα δὲ τοὺς ὁρῶντάς με τῇ τούτου τραπέζῃ χρώμενον, ἔτι δὲ παρ' ὧν ἐχρυσώνησ'
41 ὑπ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον πλέον ἢ χιλίους στατῆρας. πρὸς δὲ τούτοις εἰσφορᾶς ἡμῖν προσταχθείσης καὶ ἑτέρων ἐπιγραφέων γενομένων ἐγὼ πλεῖστον εἰσήνεγκα τῶν ξένων, αὐτός θ' αἱρεθεὶς ἐμαυτῷ μὲν ἐπέγραψα τὴν μεγίστην εἰσφοράν, ὑπὲρ Πασίωνος δ' ἐδεόμην τῶν συνεπιγραφέων, λέγων ὅτι τοῖς ἐμοῖς χρήμασι τυγχάνει χρώμενος. καί μοι ἀνάβητε μάρτυρες.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ.

42 Αὐτὸν τοίνυν Πασίων' ἔργῳ παρέξομαι τούτοις συμμαρτυροῦντα. ὀλκάδα γάρ, ἐφ' ᾗ πολλὰ χρήματ' ἦν ἐγὼ δεδωκώς, ἔφηνέ τις ὡς οὖσαν ἀνδρὸς Δηλίου. ἀμφισβητοῦντος δέ μου καὶ καθέλκειν ἀξιοῦντος οὕτω τὴν βουλὴν διέθεσαν οἱ βουλόμενοι συκοφαντεῖν, ὥστε τὸ μὲν πρῶτον παρὰ μικρὸν ἦλθον ἄκριτος ἀποθανεῖν, τελευτῶντες δ' ἐπείσθησαν ἐγγυητὰς παρά
43 μου δέξασθαι. καὶ Φίλιππος μὲν ὢν μοι ξένος πατρικός, κληθεὶς καὶ ὑπακούσας, δείσας τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ἀπιὼν ᾤχετο· Πασίων δ' Ἀρχέστρατόν μοι τὸν ἀπὸ τῆς τραπέζης ἑπτὰ ταλάντων ἐγγυητὴν παρέσχεν. καίτοι εἰ μικρῶν ἀπεστερεῖτο καὶ μηδὲν

GETUIGENVERKLARINGEN.

Misschien zal gedaagde, Heren Gezworenen, U ook met getuigen 38
gaan aantonen, dat ik tegenover hen, die in naam van SATYRUS optraden, ontkend heb iets te bezitten, behalve hetgeen ik hun ter hand stelde en dat hij zelf beslag legde op mijn bezittingen, daar ik erkende 300 drachmen aan hem schuldig te zijn en dat ik toezag, hoe HIPPOLAÏDAS, die mijn gastvriend was en met wie ik zeer veel omging, bij gedaagde geld leende. Ik wil graag erkennen, Heren Gezworenen, dat ik, getroffen 39
door de tegenslagen zoals ik U heb uiteengezet, verder in het vaderland van alles beroofd en gedwongen, alles wat ik hier bezat af te geven aan de personen, die zich daartoe bij mij hadden vervoegd, terwijl er mij niets meer overbleef, indien ik er niet in zou slagen onopgemerkt het geld, dat bij PASIO berustte, achter te houden, niet alleen heb toegegeven, dat ik aan PASIO nog 300 drachmen schuldig was, maar ook voor 't overige zodanig sprak en handelde, dat die personen op grond daarvan de vaste overtuiging moesten krijgen, dat ik geen geld had. En dat dit niet geschiedde op grond van werkelik geldgebrek, doch 40
alleen maar opdat ik door mijn vijanden zou geloofd worden, zult gij gemakkelik kunnen inzien. Ik zal U namelik allereerst getuigen doen hooren, die weten, dat ik veel geld uit de Pontus had megebracht, vervolgens anderen, die gezien hebben, hoe ik gebruik maakte van het bankkantoor van PASIO en ten slotte hen, bij wie ik in die tijd voor meer dan 1000 staters goud inwisselde. Behalve dat echter heb ik, toen 41
er ons een vermogensbelasting was opgelegd en andere personen als schatters waren aangewezen het grootste bedrag betaald van alle vreemdelingen ; en toen ik zelf tot schatter was gekozen, heb ik de hoogste belasting op mijn naam doen schrijven ; ten gunste van PASIO richtte ik echter een verzoek tot mijn medeschatters zeggende, dat hij toevallig juist de beschikking had over mijn geld. Getuigen, wilt eens naar voren treden.

GETUIGENVERKLARINGEN.

En nu zal ik U een bewijs uit de daden van PASIO zelf er nog bij 42
geven. Het vrachtschip, waarop ik een grote som als hypotheek gegeven had, was volgens de aangifte van iemand, het eigendom van een inwoner van Delus. Toen ik dat betwistte en eiste, dat het in de vaart gebracht zou worden, wisten de personen, die mij daarover in moeilikheden wilden brengen, de Raad zo te bepraten, dat het in 't begin weinig scheelde, of ik had er, zonder nader onderzoek, het leven bij ingeschoten. Ten slotte namen zij er genoegen mee borgtocht van mij in ontvangst te nemen. PHILIPPUS, een gastvriend van mijn vader, werd geroepen 43
en vernam wat er gebeurde ; doch hij deinsde terug voor het risico, dat aan de zaak was verbonden en ging heen ; doch PASIO bezorgde mij de bankhouder ARCHESTRATUS, als borg voor 7 talenten. Doch als hij voor een klein bedrag benadeeld werd en wist, dat ik hier in de stad niets

ᾔδει μ' ἐνθάδε κεκτημένον, οὐκ ἄν δή που τοσούτων χρημάτων
44 ἐγγυητής μου κατέστη. ἀλλὰ δῆλον, ὅτι τὰς μὲν τριακοσίας δραχμὰς ἐνεκάλεσεν ἐμοὶ χαριζόμενος, τῶν δ' ἑπτὰ ταλάντων ἐγγυητής μου ἐγένεθ' ἡγούμενος πίστιν ἔχειν ἱκανὴν τὸ χρυσίον τὸ παρ' αὐτῷ κείμενον. ὡς μὲν τοίνυν ἦν τέ μοι πολλὰ χρήματ' ἐνθάδε καὶ ταῦτ' ἐπὶ τῇ τούτου τραπέζῃ κεῖταί μοι, καὶ ἐκ τῶν ἔργων τῶν Πασίωνος ὑμῖν δεδήλωκα καὶ παρὰ τῶν ἄλλων τῶν εἰδότων ἀκηκόατε.

45 Δοκεῖτε δέ μοι, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἄριστ' ἂν γνῶναι περὶ ὧν ἀμφισβητοῦμεν, ἀναμνησθέντες ἐκεῖνον τὸν χρόνον, καὶ τὰ πράγματα πῶς εἶχεν ἡμῖν, ὅτ' ἐγὼ Μενέξενον καὶ Φιλόμηλον προσέπεμψ' ἀπαιτήσοντας τὴν παρακαταθήκην, καὶ Πασίων τὸ πρῶτον ἐτόλμησεν ἔξαρνος γενέσθαι. εὑρήσετε γὰρ τὸν μὲν πατέρα μου συνειλημμένον καὶ τὴν οὐσίαν ἅπασαν ἀφῃρημένον, ἐμοὶ δ' οὐχ οἷόν τ' ὂν διὰ τὰς παρούσας τύχας οὔτ' αὐτοῦ μένειν
46 οὔτ' εἰς τὸν Πόντον εἰσπλεῖν. καίτοι πότερον εἰκὸς ἔμ' ἐν τοσούτοις ὄντα κακοῖς ἀδίκως ἐγκαλεῖν, ἢ Πασίωνα καὶ διὰ τὸ μέγεθος τῶν ἡμετέρων συμφορῶν καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων ἐπαρθῆναι τὴν ἀποστέρησιν ποιήσασθαι; τίς δὲ πώποτ' εἰς τοσοῦτον συκοφαντίας ἀφίκετο, ὥστε αὐτὸς περὶ τοῦ σώματος κινδυνεύων τοῖς ἀλλοτρίοις ἐπιβουλεύειν; μετὰ ποίας δ' ἂν ἐλπίδος ἢ τί διανοηθεὶς ἀδίκως ἦλθον ἐπὶ τοῦτον; πότερον ὡς δείσας τὴν δύναμιν τὴν ἐμὴν ἔμελλεν εὐθύς μοι δώσειν ἀργύριον;
47 ἀλλ' οὐχ οὕτως ἑκάτερος ἡμῶν ἔπραττεν. ἀλλ' εἰς ἀγῶνα καταστὰς ᾤμην καὶ παρὰ τὸ δίκαιον πλέον ἕξειν Πασίωνος παρ' ὑμῖν; ὃς οὐδὲ μένειν ἐνθάδε παρεσκευαζόμην, δεδιὼς μή μ' ἐξαιτήσειεν Σάτυρος παρ' ὑμῶν. ἀλλ' ἵνα μηδὲν διαπραττόμενος ἐχθρὸς τούτῳ κατασταίην, ᾧ μάλιστ' ἐτύγχανον πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει χρώμενος; καὶ τίς ἂν ὑμῶν ἀξιώσειεν καταγνῶναί μου τοσαύτην μανίαν καὶ ἀμαθίαν;

48 Ἐνθυμηθῆναι δ' ἄξιόν ἐστιν, ὦ ἄνδρες δικασταί, τὴν ἀτοπίαν καὶ ἀπιστίαν ὧν ἑκάστοτε Πασίων ἐπεχείρει λέγειν. ὅτε μὲν γὰρ οὕτως ἔπραττον, ὥστ' οὐδ' ἄν, εἰ προσωμολόγει μ' ἀποστερεῖν τῶν χρημάτων, οἷός τ' ἂν ἦν παρ' αὐτοῦ δίκην λαβεῖν, τότε μὲν αἰτιᾶταί μ' ἀδίκως ἐγκαλεῖν ἐπιχειρῆσαι· ἐπειδὴ δ' ἐγώ τε τῶν πρὸς Σάτυρον διαβολῶν ἀπηλλάγην καὶ τοῦτον ἅπαντες ὀφλήσειν τὴν δίκην ἐνόμιζον, τηνικαῦτά μέ φησιν ἀφεῖναι πάντων τῶν ἐγκλημάτων αὐτόν. καίτοι πῶς ἂν τούτων ἀλογώτερα γένοιτο;

49 Ἀλλὰ γὰρ οὐ [1]) περὶ τούτων μόνον ἀλλὰ [2]) καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἐναντί' αὐτὸς αὑτῷ καὶ λέγων καὶ πράττων φανερός ἐστιν· ὃς τὸν μὲν παῖδα, ὃν αὐτὸς ἠφάνισεν, ὑφ' ἡμῶν ἔφασκεν

[1]) Drerup ἴσως. [2]) Drerup ἀλλ' οὐ.

bezat, zou hij immers niet voor zo 'n grote som voor mij borg gebleven zijn. Het is echter duidelik, dat hij mij wegens die 300 drachmen 44
maande, om mij een dienst te bewijzen en dat hij te mijnen gerieve voor 7 talenten borg bleef, omdat hij overtuigd was, dat hij een voldoende zekerheid had in het geld, dat hij van mij in deposito had. Dat ik dus veel geld hier had en dat dat op de bank van PASIO was gedeponeerd, heb ik U uit het gedrag van PASIO zelf duidelik gemaakt en gij hebt het bovendien van de getuigen kunnen horen. Het schijnt mij toe, Heren 45
Gezworenen, dat gij het beste inzicht krijgt in ons geschil, wanneer gij U die tijd voor ogen stelt, en de toestand, waarin ik verkeerde, toen ik MENEXENUS en PHILOMELUS naar PASIO stuurde om het deposito terug te vorderen en de laatste voor het eerst de moed had te weigeren. Gij zult dan zien, hoe mijn vader in hechtenis was genomen en van zijn hele vermogen beroofd en hoe het mij, wegens de omstandigheden, waarin ik verkeerde, niet mogelijk was, te blijven waar ik was, noch naar de Pontus terug te keren. Maar wat is waarschijnliker, dat ik, in zo 'n moeilikheden 46
verkerend, zonder een zweem van recht een proces begin, of dat PASIO zich laat verleiden om, gebruik makend van de grootte van ons ongeluk en ter wille van de belangrijkheid van het bedrag, de diefstal te begaan? Wie bracht het ooit tot een dergelike graad van lichtzinnigheid, dat hij, zelf gevaar lopend, zijn leven te verliezen, anderen in een proces wilde betrekken? Met wat voor verwachtingen zou ik deze man onrecht gedaan hebben, of wat zou ik daarmee hebben voorgehad? Was het soms te verwachten, dat hij uit vrees voor mijn macht mij terstond geld zou geven? Daarmee is de toestand, waarin elk van ons beiden zich bevond, niet in overeenstemming. Dacht ik dan, dat ik na een proces 47
begonnen te zijn tegen recht en billikheid in bij U tegenover PASIO aan het langste eind zou trekken? Ik maakte niet eens aanstalten om hier te blijven, bang, dat SATYRUS U zou verzoeken mij uit te leveren. Zou ik het dan gedaan hebben om mij, zonder er iets bij te winnen, tot vijand te maken van de man, van wiens diensten ik nu juist het meest van alle inwoners van de stad gebruik had gemaakt? Wie Uwer zou mij tot zo'n grote dwaasheid en kortzichtigheid in staat achten?

Het zou ook nog de moeite lonen, Heren Gezworenen, te letten op 48
het zonderlinge en onwaarschijnlike in de beweringen, waartoe PASIO telkens zijn toevlucht nam. Want toen ik in die toestand verkeerde, dat ik, ook al zou hij erkennen, dat hij mij van mijn geld beroofde, niet in staat zou zijn geweest mijn rechten tegenover hem te doen gelden, zou ik volgens zijn beschuldiging, er toe zijn overgegaan hem zonder er het recht toe te hebben, aan te klagen; maar toen ik van de verdachtmakingen van SATYRUS was bevrijd en allen meenden, dat PASIO het proces zou verliezen, toen zou ik hem, naar hij beweert, van alle verplichtingen ontslagen hebben. Zou er een groter ongerijmdheid dan deze mogelik zijn?

Maar wellicht blijkt het, dat PASIO alleen in dit opzicht, doch niet 49
ook in alle andere, met zich zelf, zowel in woord als in daad, in strijd komt. Hij is de man, die zei, dat de slaaf, die hij zelf had doen ver-

ἀνδραποδισθῆναι, τὸν αὐτὸν δὲ τοῦτον ἀπεγράψατο μὲν ἐν τοῖς τιμήμασιν ὡς δοῦλον μετὰ τῶν οἰκετῶν τῶν ἄλλων, ἐπεὶ δ' αὐτὸν ἠξίου Μενέξενος βασανίζειν, ἀφῃρεῖθ' ὡς ἐλεύθερον ὄντα.
50 πρὸς δὲ τούτοις ἀποστερῶν αὐτὸς τὴν παρακαταθήκην, ἐτόλμησεν ἡμῖν ἐγκαλεῖν, ὡς ἔχομεν ἓξ τάλαντ' ἀπὸ τῆς τούτου τραπέζης. καίτοι ὅστις περὶ πραγμάτων οὕτω φανερῶν ἐπεχείρει ψεύδεσθαι, πῶς χρὴ πιστεύειν αὐτῷ περὶ ὧν μόνος πρὸς μόνον ἔπραξεν;
51 Τὸ τελευταῖον τοίνυν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ὁμολογήσας ὡς Σάτυρον εἰσπλευσεῖσθαι καὶ ποιήσειν ἅττ' ἂν ἐκεῖνος γνῷ, καὶ ταῦτ' ἐξηπάτησεν, καὶ αὐτὸς μὲν οὐκ ἤθελεν εἰσπλεῦσαι πολλάκις ἐμοῦ προκαλεσαμένου, εἰσέπεμψε δὲ τὸν Κίττον· ὃς ἐλθὼν ἐκεῖσ' ἔλεγεν, ὅτι ἐλεύθερος εἴη καὶ τὸ γένος Μιλήσιος, εἰσπέμ-
52 ψειε δ' αὐτὸν Πασίων διδάξοντα περὶ τῶν χρημάτων. ἀκούσας δὲ Σάτυρος ἀμφοτέρων ἡμῶν δικάζειν μὲν οὐκ ἠξίου περὶ τῶν ἐνθάδε γενομένων συμβολαίων, ἄλλως τε καὶ μὴ παρόντος τούτου μηδὲ μέλλοντος ποιήσειν, ἃ 'κεῖνος δικάσειεν, οὕτω δὲ σφόδρ' ἐνόμιζεν ἀδικεῖσθαί με, ὥστε συγκαλέσας τοὺς ναυκλήρους ἐδεῖτ' αὐτῶν βοηθεῖν ἐμοὶ καὶ μὴ περιορᾶν ἀδικούμενον, καὶ πρὸς τὴν πόλιν συγγράψας ἐπιστολὴν ἔδωκε φέρειν Ξενοτίμῳ τῷ Καρκίνου. καί μοι ἀνάγνωθι αὐτοῖς.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ.

53 Οὕτω τοίνυν, ὦ ἄνδρες δικασταί, πολλῶν μοι τῶν δικαίων ὑπαρχόντων, ἐκεῖν' ἡγοῦμαι μέγιστον εἶναι τεκμήριον, ὡς ἀποστερεῖ με Πασίων τῶν χρημάτων, ὅτι τὸν παῖδ' οὐκ ἠθέλησεν βασανίζειν ἐκδοῦναι τὸν συνειδότα περὶ τῆς παρακαταθήκης. καίτοι περὶ τῶν πρὸς τοὺς ἐπὶ ταῖς τραπέζαις συμβολαίων τίς ἂν ἔλεγχος ἰσχυρότερος τούτου γένοιτο; οὐ γὰρ δὴ μάρτυράς γ'
54 αὐτῶν ποιούμεθα. ὁρῶ δὲ καὶ ὑμᾶς καὶ περὶ τῶν ἰδίων καὶ περὶ τῶν δημοσίων οὐδὲν πιστότερον οὐδ' ἀληθέστερον βασάνου νομίζοντας, καὶ μάρτυρας μὲν ἡγουμένους οἷόν τ' εἶναι καὶ τῶν μὴ γενομένων παρασκευάσασθαι, τὰς δὲ βασάνους φανερῶς ἐπιδεικνύναι, ὁπότεροι τἀληθῆ λέγουσιν. ἃ οὗτος εἰδὼς ἐβουλήθη εἰκάζειν ὑμᾶς περὶ τοῦ πράγματος μᾶλλον ἢ σαφῶς εἰδέναι. οὐ γὰρ δὴ τοῦτό γ' ἂν εἰπεῖν ἔχοι, ὡς ἔλαττον ἔμελλεν ἕξειν ἐν
55 τῇ βασάνῳ, καὶ διὰ τοῦτ' οὐκ εἰκὸς ἦν αὐτὸν ἐκδοῦναι. πάντες γὰρ ἐπίστασθ' ὅτι κατειπὼν μὲν ἔμελλεν τὸν ἐπίλοιπον χρόνον

dwijnen, hem door ons was ontstolen ; vervolgens gaf hij die zelfde man in de belastingaangifte op als een slaaf, tegelijk met de rest van zijn personeel, maar toen MENEXENUS hem wilde laten folteren, kwam hij op voor diens vrijheid. Bovendien waagde hij het, terwijl hij zelf het 50
deposito verduisterde, ons aan te spreken, als zouden wij een som van 6 talenten van zijn bank in bezit hebben. Maar hoe kan men iemand vertrouwen aangaande dingen, die hij onder vier ogen heeft afgewikkeld, die durft te liegen waar het betreft zaken, die voor iedereen zo open en bloot liggen ?

En dan tenslotte, Heren Gezworenen, stelde hij mij, na beloofd te 51
hebben, dat hij naar SATYRUS zou gaan en zou doen wat deze zou beslissen, ook hierin teleur. Hij weigerde zelf de reis te ondernemen, ofschoon ik hem herhaaldelik daartoe uitnodigde, maar zond CITTUS er naar toe. Deze nu kwam daarginds aan en zei, dat hij een vrij man was en Milesiër van afkomst en dat PASIO hem uitgestuurd had om inlichtingen te geven aangaande het geld. Nadat SATYRUS ons 52
beiden gehoord had, weigerde hij weliswaar een uitspraak te doen aangaande de overeenkomst, die hier was tot stand gekomen ; te meer, daar PASIO niet aanwezig was en toch niet zou doen wat de koning zou hebben beslist ; maar zozeer was hij ervan overtuigd, dat ik verongelijkt werd, dat hij de kooplieden liet roepen en hen verzocht, mij bij te staan en niet lijdelik toe te zien, wanneer mij onrecht geschiedde en na een brief te hebben geschreven aan het bestuur van deze stad gaf hij hem mee aan XENOTIMUS, de zoon van CARCINUS. Lees hem de heren eens voor.

VOORLEZING VAN DE BRIEF.

Terwijl ik dus veel billike rechtsgronden tot mijn beschikking heb, 53
houd ik dat nog voor het belangrijkste bewijs voor de juistheid van mijn bewering, dat PASIO mij van mijn geld berooft, dat hij de slaaf, die alles omtrent het deposito afwist, niet wilde uitleveren om gepijnigd te worden. Maar welk bewijs zou, inzake de overeenkomsten, die met bankiers worden aangegaan, krachtiger kunnen zijn dan juist dat ? Wij laten daar immers geen getuigen bij optreden. Ook constateer ik, 54
dat gij noch in privaatzaken noch in publieke zaken een betrouwbaarder en waarachtiger bewijsmiddel erkent, dan het verhoor, gepaard gaande met de pijniging, daar gij U immers op het standpunt stelt, dat men zich getuigen kan bezorgen, die een verklaring afleggen ook ten aanzien van dingen, die niet zijn gebeurd ; maar dat de foltering nauwkeurig aan het licht brengt, wie van beide partijen de waarheid spreekt. Doch daar PASIO dit wist, had hij liever, dat gij omtrent de zaak in het onzekere zoudt blijven, dan dat gij nauwkeurig werd ingelicht. Hij zou immers ook niet kunnen beweren, dat hij nadeel zou hebben bij de foltering en dat het daarom niet te verwachten was, dat hij de slaaf zou uitleveren. Gij begrijpt immers allen, dat deze laatste als hij verklapte, wat hij wist, 55
voor de rest van zijn leven onder die schurk van een PASIO zou moeten

ὑπὸ τούτου κάκιστ' ἀνθρώπων ἀπολεῖσθαι, διακαρτερήσας δὲ καὶ ἐλεύθερος ἔσεσθαι καὶ μεθέξειν, ὧν οὗτός μ' ἀπεστέρησεν. ἀλλ' ὅμως τοσούτῳ μέλλων πλέον ἕξειν, συνειδὼς αὑτῷ τὰ πεπραγμένα, ὑπέμεινεν καὶ δίκας φεύγειν καὶ τὰς ἄλλας αἰτίας ἔχειν, ὥστε μηδεμίαν βάσανον περὶ τοῦ πράγματος τούτου γενέσθαι.

56 Ἐγὼ οὖν ὑμῶν δέομαι μεμνημένους τούτων καταψηφίσασθαι Πασίωνος, καὶ μὴ τοσαύτην πονηρίαν ἐμοῦ καταγνῶναι, ὡς οἰκῶν ἐν τῷ Πόντῳ καὶ τοσαύτην οὐσίαν κεκτημένος, ὥστε καὶ ἑτέρους εὖ ποιεῖν δύνασθαι, Πασίων' ἦλθον συκοφαντήσων καὶ ψευδεῖς αὐτῷ παρακαταθήκας ἐγκαλῶν.

57 Ἄξιον δὲ καὶ Σατύρου καὶ τοῦ πατρὸς ἐνθυμηθῆναι, οἳ πάντα τὸν χρόνον περὶ πλείστου τῶν Ἑλλήνων ὑμᾶς ποιοῦνται, καὶ πολλάκις ἤδη διὰ σπάνιν σίτου τὰς τῶν ἄλλων ἐμπόρων ναῦς κενὰς ἐκπέμποντες ὑμῖν ἐξαγωγὴν ἔδοσαν · καὶ ἐν τοῖς ἰδίοις συμβολαίοις, ὧν ἐκεῖνοι κριταὶ γίγνονται, οὐ μόνον ἴσον ἀλλὰ
58 καὶ πλέον ἔχοντες ἀπέρχεσθε. ὥστ' οὐκ ἂν εἰκότως περὶ ὀλίγου ποιήσαισθε τὰς ἐκείνων ἐπιστολάς. δέομαι οὖν ὑμῶν καὶ ὑπὲρ ἐμαυτοῦ καὶ ὑπὲρ ἐκείνων τὰ δίκαια ψηφίσασθαι καὶ μὴ τοὺς Πασίωνος λόγους ψευδεῖς ὄντας πιστοτέρους ἡγεῖσθαι τῶν ἐμῶν.

zuchten, maar dat hij, als hij aan de folteringen weerstand zou bieden, vrij man zou zijn en zijn deel zou krijgen van datgene, waarvan PASIO mij had beroofd. Maar, zich bewust van wat er gebeurd was, wachtte PASIO, ofschoon hij anders meer voordeel ervan zou hebben gehad, toch maar liever een proces en de andere beschuldigingen af, zodat er geen onderzoek op de pijnbank aangaande deze zaak zou plaats hebben.

Ik verzoek U dus om hiermee rekening te houden en PASIO te ver- 56
oordelen en mij niet tot zoveel boosheid in staat te achten, dat ik, die in de Pontus woon en een zo groot vermogen bezit, dat ik zelfs anderen voordeel kan bezorgen, gekomen ben om PASIO in verlegenheid te brengen en hem wegens een gefingeerd deposito in rechten aan te spreken.

Ook mag ik U wel verzoeken eens aan SATYRUS en aan mijn vader te 57
denken, die U steeds het meeste van alle Grieken hebben gewaardeerd en reeds dikwijls, ten tijde van korenschaarste, wanneer ze de schepen van andere handelaars ledig wegzonden, U verlof tot uitvoer hebben gegeven ; en bij handelsovereenkomsten, waarover zij als rechters optreden, komt gij er niet slechts met dat, wat strikt genomen Uw recht is, maar zelfs met nog wat meer dan dat vanaf. Dientengevolge denk ik 58
niet, dat gij de brieven, die van hen komen, van weinig betekenis zult achten. Ik verzoek U daarom, zowel terwille van mijzelf, als terwille van de koning en van mijn vader, om een rechtvaardig vonnis en dat gij niet aan de woorden van PASIO, dat leugens zijn, meer vertrouwen wilt schenken dan aan die van mij.

III.

TOELICHTING.

§ 1.

ὁ μὲν ἀγών. Het woord ἀγών is uit het algemene spraakgebruik (samenkomst: Hom. Σ 376; Ω 1; vaak: wedstrijd) overgenomen in de zin van „rechtsstrijd". Als zodanig is het een synoniem van δίκη: dit blijkt uit ARISTOTELES' de Rep. Ath. 67 § 1. Beide woorden zegt men zowel van privaat- als van publiekrechtelike geschillen. (δίκαι ἴδιαι en δίκαι δημοσίαι) [1])

ISOCRATES gebruikt het woord in de Trapeziticus nog tweemaal; in § 47 eveneens in plaats van δίκη, in § 29 in de meer algemene betekenis van „wijze van procederen".

Het woordje μέν vindt eerst zijn tegenstelling in de aanhef van § 2: „ἔστιν δ' ὦ ἄνδρες". In deze beide paragrafen, die als de inleiding tot het gehele betoog zijn te beschouwen, ontwikkelt de spreker twee gedachten: op de eerste plaats de grote betekenis, die het rechtsgeding voor hem heeft en vervolgens, de biezondere omstandigheden, die het voor hem moeilik maken, zijn goed recht aan te tonen. Het zijn deze beide gedachten, die door de woorden μέν en δέ tegenover elkaar worden gesteld.

De aanhef is reeds terstond een dringend beroep op de heliasten. Als zodanig kenmerkt hij zich door niets biezonders. De vooropstelling, dat de pleiter niet alleen gevaar loopt, een materieel verlies te lijden, doch bovendien in zijn eer en goede naam wordt aangetast, vinden we bv. ook in de aanhef der 16de en 24ste redevoering van LYSIAS.

ἄνδρες δικασταί. Dit is de gewone wijze, waarop in de pleidooien de heliasten worden toegesproken.

κινδυνεύω (περί): risico lopen. Een geliefkoosde uitdrukking van de schrijver (vgl. § § 34, 36 en 46; 8, § 37), die echter ook bij de andere

---

[1]) Zie LIPSIUS, A. R. p. 239 v. en noot 6; BUSOLT, Gr. St. I p. 545. Over de betekenis der attiese rechtstermen schreef SCHODORF, Beiträge zur genaueren Kenntnis der attischen Gerichtssprache, Würzburg 1905. (in: M. VON SCHANZ, Beitr. zur hist. Syntax der griech. Sprache, Heft 17.)

redenaars wordt aangetroffen. (ANTIPH. 2, δ, § 5; ANDOC. 1, § 4; LYS. 7, § 15; DEM. 15, § 24).

ὃ ἐγὼ περὶ πλείστου ποιοῦμαι. De logograaf stelt zich tot taak, zijn pleidooi op te stellen in de geest van de persoon, die straks het stuk voor de rechtbank zal voordragen. Dit is de zgn. ἠθοποιΐα, een eigenschap, waarom vooral LYSIAS bekend is. [1]) Door de hier aangehaalde woorden wordt de spreker gekenschetst als 'n rechtschapen mens, die krachtens de plaats, die hij in de maatschappij inneemt, eer en goede naam boven alles stelt. Ook door de volgende woorden laat ISOCRATES hem optreden als iemand, die zich zijn voorname afkomst bewust is, en van wie men niet kan verwachten, dat hij zich zou hebben ingelaten met minderwaardige praktijken.

οὐσία is het gewone woord voor „vermogen". Het omvat dus meer dan het woord χρήματα, dat meer in 't biezonder voor „geld" gebruikt wordt. Toch is deze plaats een bewijs voor de stelling, dat deze woorden gemakkelik door elkaar gebruikt worden; want bij het woord τούτων denkt de spreker weer aan χρήματα.

προσῆκον is door CORAI overgenomen uit de tekst van DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS, die in zijn werkje over ISOCRATES als redenaar een gedeelte van de Trapeziticus aanhaalt, nl. § 1 tot en met § 12. (DION. HAL. de ISOCR. 19). De vorm προσῆκον is een van de participia, die vaak als acc. abs. gebruikt worden. [2])

Van de twee voornaamste ISOCRATES-handschriften, de Codex Urbinas (Γ) en de Codex Vaticanus 65 (Λ) heeft de laatstgenoemde, die overigens eerst op de tweede plaats wordt gesteld, [3]) de lezing προσηκόντως. Voor deze van participia afgeleide adverbia toont ISOCRATES een zekere voorliefde. Dit werd reeds opgemerkt door K. v. MORAWSKI[4]); deze heeft er echter geen tweede voorbeeld van kunnen vinden in de gerechtelike redevoeringen van ISOCRATES. Buiten deze laatste komt de vorm προσηκόντως bij ISOCRATES juist vrij veel voor. [5])

---

[1]) Zie v. CHRIST-SCHMID, Gesch. der Griech. Lit. I (München 1912) p. 558 en BONNER, Lawyers and Litigants in Ancient Athens, (Chicago 1927) p. 209 vv.

[2]) Zie KÜHNER-GERTH, Gr. Gramm. II, 2. p. 87 v.

[3]) Zie DRERUP, Isocratis opera omnia I (Lipsiae 1906) p. LXV.

[4]) v. MORAWSKI, Bemerkungen zu den attischen Rednern. Zeitschr. für österreich. Gymn. 30, (1879) p. 406.

[5]) LAISTNER, Isocrates, de Pace and Philippus (New York, 1927) p. 84.

Desondanks zou ik de lezing willen προσῆκον handhaven, doch niet om de autoriteit van DIONYSIUS, op wiens houding tegenover de tekst van ISOCRATES wij nog zullen terugkomen, doch om die van de codex Urbinas. De lezing van de cod. Vat. is trouwens gemakkelik te verklaren uit een dittografie van de lettergreep τος in τοσαῦτα. **ἐγκαλέσαι** is eveneens door CORAI uit de tekst van DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS opgenomen. De reeds genoemde cod. Vat. heeft nl. het medium ἐγκαλεῖσθαι. Nu wordt in 't algemeen het activum gebruikt in de zin van „een schuld invorderen" (XEN. Anab. 7. 7. 33). Bij de redenaars komt het activum voor als techniese term, in verschillende betekenisnuances gebruikt. ISOCRATES heeft het woord verscheidene malen in de Trapeziticus gebezigd en steeds in het activum:

1) „aanspraak maken op iets". Zie § 1 en § 44, (ἐνεκάλεσε τὰς τριακοσίας δραχμάς); verder 21, § 14, (χρέος). Vgl. DEM. 31, § 6, (τὰς ὀγδοήκοντα μνᾶς); 36, § 12 en 14. [1])

2) „een zaak aanhangig maken", (περί τινος). Zie § 12 en verder 21, § 3 en 18, § 7 (τινί). Eveneens DEM. 54, § 1 (met gen.).

3) in absolute zin „als eiser optreden". Zie § 29 en verder 15, § 34 en 21, passim, alsmede DEM. 33, § 2.

4) „beschuldigen". Zie § 46 en 48, (ἀδικῶς ἐ. τινά); § 50, (ἐ. τινί, ὡς); § 56, (ἐ. τινι ψευδεῖς παρακαταθήκας). Vgl. DEM. 41, § 7.

5) Bovendien komt het elders bij ISOCRATES voor in de algemene betekenis van „verwijten", bv. 6, § 30, of „beschuldigen", bv. 8, § 79; 15, § 27. Ook hier wisselt de acc. personae af met de dativus, en de gen. rei met de accus. of het gebruik van περί.

Het gebruik van het activum is dus wel zeer algemeen. [2]) Daarbij komt, dat ISOCRATES bekend staat als iemand, die er naar streeft, zich in woordgebruik zoveel mogelik te richten naar de beschaafde omgangstaal van Attica. [3]) Dit maakt het verklaarbaar, dat men de lezing van Cod. Vat. (ἐγκαλεῖσθαι), die overigens als de lectio

---

[1]) De passieve vormen bij Dem. 27 § 33 en 45 § 81 bewijzen niets, daar zij ook op een medium kunnen teruggaan.

[2]) Ook op inscripties: Ditt. Syll. 206, 58.

[3]) Zie v. CHRIST-SCHMID. Gesch. d. Griech. Lit. I. (München 1912) p. 575, en A. CROISET, Hist. de la litt. grecque IV (Paris 1921) p. 500 v.

rarior de aandacht moest trekken, verwerpt, en met de Cod. Urbinas het activum in de tekst opneemt.

Toch zou men zich kunnen afvragen, of de lezing ἐγκαλεῖσθαι, juist omdat zij een meer persoonlik karakter draagt, niet de voorkeur verdient. ISOCRATES heeft, het blijkt op meerdere plaatsen in de redevoering, de persoon van zijn client willen typeren. Deze eigenschap, de ἠθοποιΐα, is reeds vroeger ter sprake gebracht. [1])

Nu is bij mijn weten dit verschijnsel, in zover het zich uitstrekt ook over de woordkeuze en het taalgebruik, nog niet nader onderzocht; het ligt echter voor de hand, dat de auteur ook hier geschikte middelen kon vinden, om zijn doel te bereiken. Wel is door THIEL, in zijn uitgaaf van ANTIPHONS eerste tetralogie, [2]) gewezen op het verschil in taalvormen tussen de tetralogieen en de redevoeringen van ANTIPHON. De eerste hebben woorden, uitdrukkingen en grammatikale vormen, die meer in het ionies dialect thuis horen; de laatsten houden zich strikt aan het conventionele atties. Men heeft op grond hiervan verschillende auteurs willen aannemen; THIEL gelooft, dat dit niet nodig is. De tetralogieen zijn wetenschappelike verhandelingen, die buiten de praktijk van de balie staan; ANTIPHON kon zich de weelde veroorloven hier de taal van zijn meesters, de oudere sophisten, die ionies schreven, na te volgen. In de redevoeringen, die voor het gebruik voor de heliaea bestemd waren, durfde hij zijn clienten echter geen on-attiese vormen in de mond leggen, „denn das athenische Ohr war gegen Fehler der Aussprache und des Idioms überaus empfindlich". [3]) Het is m. i. niet gewaagd te veronderstellen, dat de vrijheid, die ANTIPHON zich in de officiele redevoeringen nog niet dorst te veroorloven, door ISOCRATES gebruikt werd als middel, om een zeker effekt te bereiken.

Omtrent de nauwlettendheid, waarmee het atheense publiek toeluisterde, zijn verschillende anecdoten in omloop, die, zo zij al niet

---

[1]) Zie blz. 34; vgl. ook § 4 en § 35.

[2]) Dr. J. H. THIEL, Antiphons erste Tetralogie (Groningen, 1932) p. 9 v.

[3]) ALY, Formprobleme der frühen griech. Prosa p. 166 vv. Zie hierover ook het hoofdstuk „Advocates and Speechwriters" in BONNER, Lawyers and Litigants in Ancient Athens (Chicago 1927).

histories juist zijn, toch steunen moeten op een algemeen als waar aangenomen verschijnsel.

DEMOSTHENES wil aan zijn toehoorders de bevestiging ontlokken van het feit, dat zij AESCHINES voor 'n huurling van ALEXANDER aanzien. Hij stelt dus de pathetiese vraag „δοκεῖ μισθωτὸς Αἰσχίνης ἢ ξένος εἶναι 'Αλεξάνδρου;" om dan met voldoening te constateeren „ἀκούεις, ἃ λέγουσιν." (DEM. 18, § 52). De scholiasten trachten op verschillende wijzen deze geslaagde coup-de-theâtre te verklaren, en een ervan komt op het denkbeeld te veronderstellen, dat DEMOSTHENES het woord μισθωτός met verkeerd accent uitsprak, om dan de corrigerende uitroepen als een bevestiging uit te leggen.

Een soortgelijke anecdote wordt door PS.-PLUTARCHUS (vita DEM. p. 845 B) verhaald, waar hij zegt, dat men DEMOSTHENES eens verhinderde om het woord 'Ασκληπίος met een ander accent uit te spreken, ofschoon hij trachtte aan te tonen, dat hij het bij het rechte eind had, gezien de afleiding van dit woord.

De merkwaardigste geschiedenis vindt men in dit opzicht bij SUIDAS s. v. θηριῶ. Op een tijdstip, dat de stad Athene erg om geld verlegen zat, hield een rijke metoek een rede en bood de burgers een lening aan. Daar de man echter in zijn toespraak het verkeerde futurum van het werkwoord δανείζω gebruikte (hij zei nl. „ἐγὼ ὑμῖν δανειῶ" in plaats van „δανείσω") liet men hem niet uitspreken. Eerst toen de man zijn fout verbeterd had, hield het gejoel op en het voorstel werd gretig aanvaard.

Deze verhalen staan op rekening van een volk, dat zo hoog ontwikkeld was, dat het voor zijn genoegen de dictie van een AESCHYLUS of een SOPHOCLES kon waarderen.

Men zou op grond hiervan de lectio rarior ἐγκαλεῖσθαι kunnen verklaren uit het streven van ISOCRATES, zijn client aan het gehoor voor te stellen als iemand, die als gelegenheidshandelaar en buitenlander geheel buiten de kring der gewone zakenlui stond, wier slachtoffer hij was geworden door zijn onervarenheid. Het gehele verhaal, dat zal volgen, is a. h. w. de lijdensgeschiedenis van een gedupeerde en de voornaamste factor, die hem het proces kan doen winnen, bestond in het medelijden, dat hij in staat zou zijn bij de heliasten

op te wekken. Men kan het ontstaan van de lezing ἐγκαλεῖν in dat geval toeschrijven aan een streven van DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS, om de tekst te normaliseren, dat dan wellicht de oorzaak is van de afwijkende lezing in een deel der ISOCRATES-overlevering, met name in de codex Urbinas. [1])

διαβληθείην ἄν. Vgl. DEM. 40 § 11, sprekende over een gerucht-makende zaak: „ὡς καὶ ὑμῶν οἱ πολλοὶ ἴσασι · περιβόητος γὰρ ἡ πρᾶξις ἐγένετο."

§ 2.

ἀντίδικος: tegenstander. Vgl. ISOCRATES 19, § 1. De redenaars gebruiken het woord van beide partijen.

τὰ συμβόλαια. Uit de algemene betekenis van het werkwoord συμβάλλειν „bij elkaar brengen", heeft zich in het verkeer die van „overeenkomen" ontwikkeld. Het substantivum συμβόλαιον is zodoende naast συνθῆκαι een der meest gewone woorden voor „overeenkomst, contract". Het ware nutteloos, hiervan voorbeelden aan te halen uit de talloze malen, dat beide woorden bij de redenaars voorkomen. Wel zou men uit het gebruik van de beide woorden in de Trapeziticus kunnen afleiden, dat ISOCRATES bij συμβόλαιον meer aan het abstracte begrip „overeenkomst", bij συνθῆκαι meer aan het concrete, het schriftelik stuk, denkt. Vergelijk bv. § 2 met § 20; verder wordt in § 52, 53 en 57 het woord συμβόλαιον meer in abstract algemene zin gebezigd; § 26, 29, 30 en 33 hebben de verbinding συνθήκας ποιεῖσθαι waar telkenmale sprake is van een schriftelik vastgelegd contract; § 31 en 32 συνθήκας ἀναιρεῖν.

Daarentegen is in § 19 τὸ συμβόλαιον διαλύειν (het depositocontract) in meer algemene zin op te vatten. De uitdrukking van § 23 „οὐτ' εἶναι πρὸς ἐμ' αὐτῷ συμβόλαιον οὐδέν" is voor tweeërlei uitleg vatbaar. In § 57 wordt de uitdrukking ἴδια συμβόλαια gebezigd, blijkbaar in aansluiting bij de in grieks recht gangbare onder-

---

[1]) Men zou aldus ook de reeds besproken lezing προσηκόντως kunnen verklaren, ware het niet, dat de afwijking van de cod. Vat. hier palaeografies gemakkeliker is te verklaren. Er bestaat overigens m. i. geen dwingende reden om beide variae lectiones op dezelfde wijze te behandelen.

scheiding tussen ἴδιαι δίκαι en δημόσιαι δίκαι.[1]) Ook hier is sprake van een meer abstracte opvatting van het woord συμβόλαιον.

Het hier besproken verschil in gebruik keert terug in de andere werken van ISOCRATES. Zo het woord συμβόλαιον in 4, § 78; 13, § 6; 14, § 48; 15, § 3, 38, 40 enz.; 19, § 7, meestal met de toevoeging „ἴδιον" Het woord συνθῆκαι daarentegen vinden we in 4, § 81; 6, § 21; (vgl. echter § 96); 14, § 5 enz.; (in tegenstelling tot § 48), alsmede in Epist. 9, § 8, gebruikt in de zin van „politieke verdragen"; in 16, § 43 en 18, § 2, wordt het gezegd van de amnestie-voorwaarden van het jaar 403.

Bij DEMOSTHENES komt het woord συμβόλαιον voor in de zin van contract in 't algemeen, of bepaalde soorten van contracten. (Bv. 33, § 3; 41, § 5; 47, § 19 en 49, § 1 en 4). Evenzo bij LYSIAS. (Bv. 17, § 3). Daarentegen denkt men bij DEMOSTHENES 50, § 68, (συνθηκῶν οὐσῶν) het eerst aan een schriftelik contract; bij DEM. 36, § 4 leest men „ἀναγνώσεται ὑμῖν τὰς συνθήκας". [2])

Naast deze beide woorden gebruikt ISOCRATES in onze redevoering 12 maal het woord γραμματεῖον, waarmee rechtstreeks de schriftelike aard der overeenkomst wordt aangeduid. Elders leest men het woord συγγραφαί in deze zin, bv. DEM. 29, § 36; 50, § 61 en 53, § 10. De Trapeziticus heeft alleen het werkwoord (§20, 30 en 52). Men kan dus zeggen, dat ISOCRATES, en met hem het algemene spraakgebruik der vierde eeuw de woorden συμβόλαιον, συνθῆκαι en γραμματεῖον (συγγραφαί) bezigden in dezelfde zin als onze woorden „overeenkomst, contract, stuk". Als synoniemen hebben zij dezelfde betekenisgrens als de drie genoemde nederlandsche woorden. In het latere grieks krijgt ook het woord συμβόλαιον de meer concrete betekenis van „contract" gelijk bv. blijkt uit de in de papyri voorkomende samenstelling „συμβολαιογράφος". [3])

De lexicografen plaatsen zich blijkbaar op het standpunt van hun eigen tijd, waarin tussen de begrippen συμβόλαιον en συνθῆκαι

---

[1]) Zie BUSOLT, Gr. St. II p. 1176.

[2]) Het testament, een bepaalde vorm van schriftelik stuk, noemden de Grieken διαθήκη. Vgl. LIPSIUS A. R. p. 683 v.

[3]) Vgl. over de betekenis dezer woorden in de papyri P. M. MEYER, Klio VI p. 420 vv.

geen scherp onderscheid meer wordt gemaakt. Zo omschrijft bv. SUIDAS (s. v. „συνθῆκαι") het woord συνθῆκαι aldus: „αἱ πίστεις, αἳ διὰ τριῶν ἐτελοῦντο, λόγων, ἔργων, χειρῶν." Hij gebruikt het woord blijkbaar in de zin van „verbintenis". Nog sterker zien we dit bij POLLUX VIII, 140, waar de opsomming „συγγραφή · συνάλλαγμα, συμβόλαιον, γραμματεῖον, συνθήκη, ἔγγραφος, ὁμολογία ἔγγραφος" bewijst, dat de verschillende griekse woorden langzamerhand synoniem zijn geworden, waarschijnlijk onder invloed van het latijnse woord „contractus", dat zowel in abstracte als in concrete zin gebruikt werd.

τοὺς ἐπὶ ταῖς τραπέζαις: een omschrijving van het begrip „τραπεζῖται", een kategorie van personen, die vrij vaak in de redevoeringen wordt aangetroffen.

We ontmoeten er, behalve de bekende bankiers PASIO en PHORMIO, nog de volgende trapezietennamen:

1. Ἀριστόλοχος.. DEM. 45, § 63 v. Het is waarschijnlijk dezelfde als Ἀριστόλοχος ὁ Χαριδήμου bij DEM. 36, § 50. Vgl. ook ISAE. 3, § 23 en 6, § 33.
2. Βλεπαῖος. DEM. 21, § 215 en 40, § 52.
3. Ἐπιγένης. DIN. 1, § 43.
4. Εὐμάθης. ISAE. fragm. VIII. (ed. ROUSSEL).
5. Εὔφραιος.[1]) DEM. 36, § 13 en 37. Ook genoemd in DEM. 49, § 44. Hij is waarschijnlijk dezelfde als de slaaf, die DEM. 49, § 31 bedoelt.[2])
6. Εὔφρων[1]). DEM. 36, § 13 en 37.
7. Ἡρακλείδης. DEM. 33, § 7 en 9; 48, § 12.
8. Θεοκλῆς. DEM. 53, § 9.
9. Καλλίστρατος. [1]) DEM. 36, § 13 en 37.
10. Κίττος. DEM. 34, § 6. Kan nauweliks dezelfde zijn als de slaaf van PASIO in de Trapeziticus.[3])
11. Κόνων. DIN. 1, § 43.
12. Ξένων.[1]) DEM. 36, § 13 en 37.

---

[1]) Behoort tot een consortium van vier personen, vrijgelatenen van APOLLODORUS en PASICLES, die na de meerderjarigheid van laatstgenoemde de bank van PASIO huurden.

[2]) Zie blz. 207.

[3]) Zie blz. 88 v.

13. Πυλάδης. DEM. 27, § 11.
14. Σωκλῆς. DEM. 50, § 29.
15. Σωκράτης. DEM. 36, § 28.
16. Σωσίνομος. DEM. 36, § 50. LYS. Fr. 38, § 1. (ed. GERNET en BIZOS).
17. Τιμόδημος. DEM. 36, § 29 en 50. Waarschijnlik is hij ook bedoeld bij ISOCR. 21, § 14, ingeval deze redevoering als onecht beschouwd moet worden. [1])
18. Φίλιος. LYS. 9, § 5.
19. Χαρμόλας. AESCH. Epist. 6, een onecht maaksel uit later tijd. Deze behoren alle thuis in Athene. Daarnaast vinden we nog uit Aegina:
20. Ερμαῖος. DEM. 36, § 29.
21. Στρυμόδωρος. DEM. 36, § 29.

In totaal komen dus 23 namen van trapezieten bij de attiese redenaars voor. Hun naam ontlenen zij aan de τράπεζα, een tafel, waaraan zij hun bedrijf uitoefenden. [2])

---

[1]) Zie blz. 200 vv.

[2]) Literatuur over trapezieten:

E. GUILLARD. Les banquiers athéniens et romains. (Paris 1875). Tegenover de zeer gedocumenteerde uiteenzetting van de positie der romeinse argentarii draagt zijn studie over de trapezitae een meer vluchtig karakter.

CH. LECRIVAIN in DAR.-SAGLIO V (1911). p. 407 vv.

A. V. BERNARDAKIS. Les banques dans l'Antiquité. Journal des Economistes 1881 (Tomes II en III).

J. HASEBROEK. Zum Griech. Bankwesen der klass. Zeit. Hermes 1920, verwerkt in het boek „Staat und Handel im alten Griechenland" (Tübingen 1928). HASEBROEK wijst in zijn Hermes-artikel op de weinig diepgaande behandeling, die het bankwezen uit de klassieke tijd is ten deel gevallen. De oorzaak zal wel ten dele liggen bij het schaars verspreide studiemateriaal, dat nagenoeg uitsluitend in zijdelingse uitingen van de attiese redenaars gezocht moet worden. Uit het hellenisties-romeins Egypte is op grond van het materiaal een meer gedocumenteerd onderzoek mogelik. Zo'n studie vindt men b.v. van PREISIGKE „Zur Buchführung der Banken" in het Archiv für Pap. Forschung, Band IV, (1906) p. 95 vv.

R. HERZOG, Aus der Geschichte des Bankwesens im Altertum. Tesserae nummulariae. Abhandl. der Giessener Hochschulgesellschaft I (Giessen 1919). HERZOG geeft een nieuwe verklaring van de zgn. tesserae gladiatoriae, die uit de jaren 96 v. Chr. tot 88 n. Chr. afkomstig zijn, door ze in verband te brengen met het romeinse bankwezen, en in 't bizonder met de werkkring van de keurders van munten, de nummularii. Deze tesserae waren volgens HERZOG bestemd om door de deskundige voor de munten gebruikt te worden bij het verzegelen van geldzakken, in het biezonder bij de deposito's (t. a. p. blz. 9). Het gebruik gaat volgens hem reeds terug tot de klassiek-griekse tijd. (blz. 34—36.)

Gelijk ook HASEBROEK constateert, verschijnt de τράπεζα in de vierde eeuw als een zeer ontwikkeld bedrijf, welks oorsprong wel niet meer is na te gaan.[1]) Men neemt in 't algemeen aan, dat deze oorsprong verband houdt met de steeds toenemende handel over zee en het feit, dat iedere stad er haar eigen muntstelsel op na hield, waardoor er een behoefte ontstond aan lieden, die over de nodige vakkennis beschikten om als geldwisselaars op te treden. Dit eenvoudig wisselbedrijf is uitgegroeid tot een credietinstelling, die echter steeds de sporen bleef dragen van het milieu, waarin zij ontstaan was. In de tijd, waarvan in onze redevoering sprake is, had de trapeziet een zeer uitgebreide werkingssfeer, vanaf het uitlenen van gebruiksvoorwerpen en het verlenen van bemiddeling bij allerlei transacties tot het verstrekken van de belangrijkste credieten of het in ontvangst nemen van grote sommen in deposito, zoals in het geval van onze redevoering. Ziehier enige voorbeelden:

Toen CONON's zoon TIMOTHEUS in het jaar 373 in een proces gewikkeld was, kreeg hij bezoek van een paar Thessaliese vorsten, die te zijnen gunste wilden komen getuigen. Om hen waardig te kunnen ontvangen leende hij een som gelds, alsmede dekens en mantels en twee zilveren drinkschalen bij de bank van PASIO (DEM. 49, § 22). LYSIAS vertelt, dat ARISTOPHANES, de zoon van NICOPHEMUS, bij het ontvangen van enige afgezanten van EUAGORAS, koning van Cyprus, het tafelzilver moest lenen. (LYS. 19, § 27). Ook hier denkt men onwillekeurig aan een trapeziet. Bij het doen van betalingen maakte men zeer vaak gebruik van een trapeziet als tussenpersoon.

---

[1]) Een overzicht van de werkzaamheden van een bank in de vierde eeuw geeft HASEBROEK, Staat und Handel, p. 89 v. Als de schrijver na deze opsomming als tegenstelling tot het moderne bankbedrijf zegt „aber zu wirklichen Zahlungs- und Kreditinstituten haben sich die griechischen Banken nicht entwickelt", is dit voorzeker niet de schuld der banken zelf, doch eenvoudig het gevolg van de steeds nog beperkte ontwikkeling van het verkeer in 't algemeen, dat de persoonlike aanwezigheid van de betrokkenen (of altans van hun lasthebbers) niet kon ontberen. Krediet in strikte zin heeft b.v. PASIO genoeg gegeven; zie b.v. de motieven, waarom hij aan TIMOTHEUS steeds geld beschikbaar stelde (Dem. 49, § 3). Dat aan de andere kant „das Bankgeschäft des Atheners Pasion das einfache Geldwechselgeschäft, den Ursprung des griechischen wie des mittelalterlichen Bankwesens, aus seinem Geschäftsbetrieb bereits abgestoszen hat" is m. i. een te vergaande conclusie op grond van het feit alleen, dat we er toevallig niets van horen.

In een redevoering van HYPERIDES vertelt de spreker, hoe hij door tussenkomst van een dame er toe gebracht werd een zalfwinkel van ATHENOGENES te kopen, met inbegrip van de aldaar werkende slaven. Als hij beschrijft, hoe hij in allerijl maatregelen nam om de koop zo spoedig mogelik tot stand te brengen, zegt hij o.m. „θεὶς ἐπὶ τὴν τράπεζαν τὰς τετταράκοντα μνᾶς." (HYP. 5, § 4). Dit was nl. de koopsom. Een ander voorbeeld vinden we bij DEM. 47, § 51, waar de spreker vertelt, dat hij z'n tegenpartij had uitgenodigd op de bank een zekere som gelds, die haar krachtens rechterlik vonnis was verschuldigd, in ontvangst te nemen. Uit het relaas der feiten in § 64 (πολλῶν παρόντων μαρτύρων), § 66 en § 77 krijgt men de indruk, dat hier geen sprake is van betaling uit een rekening-courant, doch dat het bedrag (1313 dr., 2 ob.) tot dat doel naar de bank was gebracht. De trapeziet fungeerde hier blijkbaar als deskundige op 't gebied van geld en als getuige. [1])

Ofschoon de begripsinhoud van het woord „bankier" niet geheel gelijk is aan die van het griekse τραπεζίτης, is er toch m. i. niet voldoende reden, om het als de vertaling van laatstgenoemd woord af te wijzen. ISOCRATES gebruikt in zijn Trapeziticus uitsluitend de omschrijving οἱ ἐπὶ ταῖς τραπέζαις (hier en § 53) of ὁ ἀπὸ τῆς τραπέζης (§ 43). [2]) Bij DEMOSTHENES treffen we nog enige andere omschrijvingen aan, nl. 36, § 29: „Σωκλῆς τραπεζιτεύσας" en „οἱ περὶ τὰς ἐργασίας ὄντες" (vgl. § 6: „τὴν ἐργασίαν τῆς τραπέζης) en § 44: „οἱ ἐν ἐμπορίῳ καὶ χρήμασι ἐργαζόμενοι ἄνθρωποι". [3])

ἄνευ μαρτύρων. De strekking van deze opmerking, die onder andere

---

[1]) Vgl. nog DEM. 19 § 293 (deposito van 7 minae) en LYS. 9§ 5 (de bank als plaats van besprekingen). Waar ik het woord τράπεζα in spreekwoorden ontmoette, betekende het echter iets anders, bv. DIN. 3 § 2 „ἐπιωρκηκὼς ὃν ὤμοσεν ὅρκον μεταξὺ τοῦ ἕδους καὶ τῆς τραπέζης." (de offertafel, vgl. ANTIPH. Tetral. I α § 10, ANDOC. 1, § 130 en HARPOCR. s. v. τραπεζοφόρος) en EURIP. Hec. 793, „κοινῆς τραπέζης πολλάκις τυχὼν ἐμοί", (disgenoot; vgl. AESCH. 2 § 22 en 183).

[2]) Over de betekenis van deze laatste term, zie blz. 181.

[3]) Overigens betekent de uitdrukking „ὁ ἐργαζόμενος"in 't algemeen „koopman", bv. DEM. 57 § 31 (ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐργάζεσθαι) 34 § 51 (οἱ ἐργαζόμενοι); C. I. G. 2285b (οἱ ἐν Δήλῳ ἐργαζόμενοι). Zo zegt men ook „ἐργασία χρημάτων" in de zin van „winst maken" (ARISTOT. Eth. Nic. 1160 a) In de Leges Gortyniae wordt de uitdrukking „Fεργασία κρεμάτον" (VIII reg. 44) echter verklaard met „beheer van het vermogen."

bewoordingen in § 53 wordt herhaald, zal in Hoofdstuk IV worden uiteengezet [1]).

διαχειρίζουσιν. Het werkwoord betekent „door z'n handen laten gaan", vandaar „beheren". Veel door de redenaars in deze zin gebruikt: ISOCR. 4, § 20 (τὴν οὐσίαν δ.); LYS. 24 § 26 (χρήματα τῆς πόλεως δ., van 'n magistraat gezegd); fr. XXII ed. GERNET (ὀρθῶς καὶ δικαίως τὴν οὐσίαν δ.); DEM. 27 § 15 (τὸν οἶκον δ.); 30 § 6 (hetzelfde); ANDOC. 1. § 147 (χρήματα) en 2 § 17 (τὰ ὑμέτερα πράγματα).

πιστοί. Over de πιστότης der trapezieten vindt men bij de redenaars over 't algemeen gunstige uitlatingen. Veel lof wordt PASIO toegezwaaid door zijn opvolger PHORMIO in het proces tegen APOLLODORUS (DEM. 36, § 43 vv.). Daar wordt de πίστις de grondslag van het geldbedrijf genoemd „εἰ δὲ τοῦτ' ἀγνοεῖς, ὅτι πίστις ἀφορμὴ τῶν πασῶν ἐστι μεγίστη πρὸς χρηματισμόν, πᾶν ἂν ἀγνοησείας (§ 44).

PASIO's zoon APOLLODORUS doet ook een beroep op het vertrouwen, dat zijn vader geniet in Athene: (DEM. 49, § 46).

Ook PHORMIO heeft voor een groot bedrag crediet (ib. § 57). Bij de trapezieten is het kapitaal van anderen veilig tegen aanslagen (§ 58). Ook in zijn eigen zaak spreekt DEMOSTHENES steeds met achting over PASIO. (DEM. 36, § 30; 45, § 13, 35 en 85). De uitlating bij DEMOSTHENES „μισοῦσι Ἀθηναῖοι τοὺς δανείζοντας" (37, § 52) met de verdere uitweidingen aldaar geldt niet de trapezieten in 't biezonder en heeft bovendien iets anders op 't oog dan juist de betrouwbaarheid.

ἀποστεροῦμαι. Het werkwoord ἀποστερεῖν wordt niet gebruikt in de betekenis van „beroven", in strikte zin, doch van „verduisteren" of „iemand het verschuldigde onthouden". In die betekenis vinden we het bij DEM. 24 § 129: GLAUCETES was tot πρεσβευτής benoemd om de δεκάται te gaan halen. Als zodanig „berooft" hij de godin (ἀποστερεῖ); 49 § 2 (van TIMOTHEUS, die zijn schulden niet wil betalen); 49 § 61 (eenvoudig: „niet betalen"); 27 § 46 (τοὺς διδασκάλους τοὺς μισθοὺς ἀ.); 30 § 18 (τὰ γνωσθέντα: onthouden); ISOCR. 4 § 153 (τὸν μισθόν). Vgl. Schol. in ARIST. Plut. 373 „ἀποστερῶ ἐστιν, ὅταν παρακαταθήκην τινὸς λαβὼν εἰς διαβολὴν χωρήσω καὶ οὐκ ἐθέλω διδόναι αὐτῷ ἃ ἔλαβον"; ARISTOT. Rhet. 1383 b 21 (παρακαταθήκην ἀποστερεῖν) en Probl. 29 § 2 en 6.

[1]) Zie blz. 191 vv.

„Beroven, stelen", valt onder het begrip κλέπτειν, κλοπή, vgl. DEM. 24 § 103 en 105, waar de wet van Solon dienaangaande wordt geciteerd, en 22 § 26 v., waar een opsomming wordt gegeven van de verschillende wijzen, waarop men ingeval van κλοπή zijn recht kon zoeken. Dit laatste vergrijp werd veel zwaarder gestraft [1]).

Het rechtsmiddel tegen ἀποστέρησις [2]) in ons geval was de δίκη παρακαταθήκης, over welke we echter niet verder zijn ingelicht) [3]).

Wel wordt κλέπτειν en κλοπή gebruikt als het geldt het verduisteren van aan de gemeenschap toebehoorende gelden; bv. DEM. 24 § 127 (MELANOPUS werd als σύνεδρος wegens κλοπή veroordeeld) en § 133 waar κλέπτης in 't algemeen wordt gezegd van hem, die in staatsfunctie geld verduistert. Eveneens AESCH. I § 110. (TIMARCHUS en HEGESANDER, de een als βουλευτής, de ander als ταμίας τῆς θεοῦ, ἔκλεπτον τῆς πόλεως κοινῇ καὶ μάλα φιλεταίρως χιλίας δραχμάς.)

Op dit soort van verduisteringen was van toepassing de γραφὴ κλοπῆς δημοσίων (eventueel ἱερῶν) χρημάτων.

ὑπὸ Πασίωνος. PASIO is een der 23 trapezietennamen, die we in de geschriften der attiese redenaars ontmoeten. Aan het feit, dat zijn zoon APOLLODORUS na zijn dood in vele processen werd gewikkeld, en dat van verschillende ons de pleidooien zijn bewaard gebleven, danken we de gelukkige omstandigheid, dat we omtrent PASIO iets meer weten, dan omtrent zijn collegas, wier namen ons zijn overgeleverd. Zo vinden we zijn naam vermeld, behalve in de Trapeziticus, in het demostheniese corpus in de redevoeringen 52, 53, 49, 50, 45, 46 en 59, die geschillen betreffen uit de jaren 369/8 tot ongeveer 340, waarbij APOLLODORUS was betrokken; bovendien in or. 27, een der redevoeringen rond de nalatenschap van DEMOSTHENES' vader, die 2400 dr. op de bank had staan (§ 10), uit het jaar 363 en or. 36, een verdediging van PHORMIO, PASIO's opvolger, uit het jaar 350/49.

Het geboortejaar van PASIO is onbekend; hij stierf in het jaar 370/69 (DEM. 46 § 13: „ὁ δὲ πατὴρ ἐτελεύτησεν ἐπὶ Δυσνικήτου ἄρχοντος"). Alle gegevens omtrent hem zijn dus eerst na zijn dood

---

[1]) Zie LIPSIUS, A. R. p. 438 vv.

[2]) De term wordt gebruikt in de Trapeziticus, § 46.

[3]) Zie LIPSIUS A. R. p. 737. BUSOLT, Gr. St. vermeldt haar niet.

opgetekend; over het geval van de Trapeziticus waren, welke indruk het ook gewekt moge hebben, toen de zaak nog actueel was, reeds meer dan 20 jaar heengegaan. Deze omstandigheid waarschuwt ons dus reeds van tevoren, geen verband te leggen tussen het licht, dat het door ISOCRATES geschreven betoog op PASIO's persoon laat vallen en de bij DEMOSTHENES uitgesproken waardering voor de trapeziet [1]).

PASIO was de slaaf geweest van de trapezieten ANTISTHENES en ARCHESTRATUS. Hij had het vertrouwen van zijn meesters weten te verwerven (DEM. 36. § 43) en werd door hen vrijgelaten (ib. § 47). Daardoor in staat gesteld, voor eigen rekening te beginnen, wist hij zijn zaak tot bloei te brengen. Ten tijde van de Trapeziticus leefde ARCHESTRATUS nog (Trap. § 43), maar de aanduiding „'Αρχέστρατον τὸν ἀπὸ τῆς τραπέζης" wijst er misschien op, dat deze het bedrijf had vaarwel gezegd [2]). PASIO zelf was ten tijde van het proces tegen SOPAEUS' zoon nog metoek (Trap. § 41); wanneer hij wegens zijn verdiensten jegens de stad het burgerrecht heeft gekregen (DEM. 59 § 2, 46 § 15, 36 § 47) is niet bekend. Als burger werd hij in geschreven in de deme Acharnae (DEM. 45 § 46; vgl. de naam van z'n kleinzoon PASIO op de inscriptie I. G. II 5, nr. 775b. col II reg. 11). Eerst tegen het eind van zijn leven heeft hij zich wegens zijn gezondheidstoestand moeten terugtrekken uit de zaken. (DEM. 52 § 13). Zelf bleef PASIO in de Piraeus wonen, waar hij ook gestorven is (DEM. 52 § 13; vgl. 49 § 34). Hij liet twee zoons na, de reeds genoemde APOLLODORUS en de veel jongere PASICLES, over wie PHORMIO voogd werd, die eveneens PASIO's weduwe, ARCHIPPE, trouwde. (DEM. 46 § 13; 36 § 7). De testamentaire beschikkingen van PASIO vinden we 't uitvoerigst in DEM. 36 uiteengezet. Zijn opvolger werd PHORMIO, die reeds lang een meer zelfstandige positie in de zaak had ingenomen. (DEM. 36 § 4 [3]), 49 § 30 en 62). Hij had nl. de bank gepacht en bleef haar ook na de dood van zijn meester beheren, tot PASIO's jongste zoon, PASICLES, in

---

[1]) Zie blz. 44.

[2]) Zie blz. 181.

[3]) DARESTE wil (Les Playdoyers civils II p. 166 n. 1) uit de woorden van DEM. 36 § 4 „τουτῳὶ ἤδη καθ' ἑαυτὸν ὄντι" afleiden, dat PHORMIO eerst kort voor 370 werd vrijgelaten. Dit zal ook wel de bedoeling van deze uitdrukking zijn, daar een zelfstandige positie als trapeziet niet kan zijn bedoeld, waar PHORMIO in 371 nog onder PASIO werkte (DEM. 49).

362 meerderjarig werd. PHORMIO begon toen voor eigen rekening en APOLLODORUS verpachtte PASIO's bank aan vier andere personen (DEM. 36 § 37) gedurende 10 jaar. Wat er na 352/1 met de bank gebeurde weten we niet.

PHORMIO wordt in de Trapeziticus niet genoemd. Hij zal in die tijd nog een zeer ondergeschikte positie hebben bekleed. Wel werd hij blijkens DEM. 45 § 71 v. reeds zeer jong gekocht en in het bankiersvak opgeleid. APOLLODORUS vertelt daar, hoe PHORMIO alles aan zijn vader te danken had. Eerst in 361/60, tien jaar na PASIO's dood, kreeg PHORMIO het atheens burgerrecht (DEM. 46 § 13) en weer elf jaar later, in 350/49 schreef DEMOSTHENES zijn verdedigingsrede tegen APOLLODORUS (or. 36). In de aanhef hiervan zegt de spr. (een συνήγορος) dat algemeen bekend is „ὡς ἀδυνάτως ἔχει Φορμίων". Dit behoeft niet noodzakelik op hoge ouderdom te slaan. In 390 moet PHORMIO nog jong zijn geweest, wel niet ouder dan 20 jaar.

§ 3.

ἐξ ἀρχῆς. Met deze woorden eindigt, volgens de terminologie van ARISTOTELES, het προοίμιον (ARIST. Ars. rh. III, 14) en begint de διήγησις (ib. III. 1). Dit gedeelte der redevoering eindigt bij § 24.

Σωπαῖος. Van de beide voornaamste codices, Γ en Λ, heeft de laatste (Vat. 65) deze naam verminkt overgeleverd: Σώπο++ς. Eerst een latere hand heeft de verbetering aangebracht. DION. V. HALIC. geeft echter de lezing Σινωπεύς [1]), hetgeen de oorzaak werd, dat BENSELER dit laatste in zijn tekst opnam. Vanwaar dit opvallend verschil?

Het woord Σινωπεύς betekent: „burger van Sinope". Het is ondenkbaar, dat de spreker hier zijn vader op deze wijze zou hebben aangeduid, in plaats van diens naam te noemen [2]). Men kan niet een beroep doen op de algemene bekendheid van een persoon, als men niet eerst duidelik zegt, wie men bedoelt. De mogelikheid blijft bestaan,

---

[1]) Aan de foutieve schrijfwijze Σιωπεύς in een der DIONYSIUS-handschriften hecht ik geen betekenis.

[2]) Bij DEM. 7 § 38 wordt iemand aangeduid als Καρύστιος, inwoner van Carystus, maar de hier bedoelde persoon was een proxenus van Athene, om wie eerst kort te voren veel te doen was geweest, zodat iedereen terstond wist, om wie het ging.

dat er oorspronkelik heeft gestaan „Σωπαῖος Σινωπεύς" en dat in latere afschriften een van beide woorden is verloren gegaan, maar deze onderstelling acht ik niet erg waarschijnlik. Het is op zich zelf niet ondenkbaar, dat een inwoner van Sinope, een stad, die in die tijd een vooraanstaande plaats innam onder de steden der Zwarte Zee zo'n voorname post in het Pontiese Rijk had bekleed, maar ingeval de spreker op de afkomst van zijn vader de aandacht had willen vestigen, had hij dit m. i. met meer nadruk gedaan [1]).

Tegen het eind der redevoering, in § 57 v. wordt wel een uitdrukkelik beroep gedaan op de goede verstandhouding, die heerst tussen Athene en het Pontiese Rijk, maar sprekers vader wordt daar alleen gekenschetst als een der vooraanstaande dienaren van de koning. Op de stad Sinope wordt in 't geheel niet meer gezinspeeld. Er is echter, gelijk we zullen zien, een eenvoudige wijze om het verschil der beide lezingen te verklaren [2]).

Gelijk FUHR [3]) reeds opmerkte kon Σινωπεύς eerder uit Σωπαῖος worden verminkt, dan omgekeerd. Daarbij moeten we ons echter afvragen, hoe die verminking kan zijn ontstaan; dit zegt FUHR er niet bij. Hij voert alleen als argument aan, dat de lezingen van de cod. Urbinas over 't algemeen beter zijn dan de DIONYSIUS-tekst. Er bestaat 'n mogelikheid, die voor zover ik weet nog niet is opgeworpen, dat de naam Σωπαῖος de echte lezing is geweest, doch dat deze in de DIONYSIUS-tekst is verminkt tot Σινωπαῖος. Hiermee zou een afschrijver een uitdrukking voor „Sinopiër" gebruikt hebben, die weliswaar niet de gewone is, maar toch niet ongrieks [4]).

De grammaticus HERODIANUS geeft tal van stedennamen, die met die van de stad Sinope overeenkomen (bv. Ἀθῆναι, Βάρκη, Δωδώνη, Κορόνη, Κρηστώνη en andere), wier inwoners worden aangeduid met

---

[1]) Zie bijvoorbeeld, hoe DEMOSTHENES gebruik maakt van de slechte naam, die de inwoners van Phaselis in Lycie in Athene hadden. (DEM. 35 §§ 1 en 26).

[2]) Als griekse eigennaam komt het woord Σινωπεύς niet voor; het is dan ook alleen denkbaar als slavennaam in een griekse stad, of als de naam van een vrijgelatene. Zo heet bij DEMOSTHENES een slavin Σινωπή. (DEM. 59 § 116).

[3]) FUHR, Isokrates und Dionys von Halikarnassus, Rhein. Mus. 33, p. 356.

[4]) De afleidingen van de naam Sinope, om de inwoners der stad aan te duiden zijn Σινωπεύς (bv. STRABO, HERODIANUS, STEPH. VAN BYZANTIUM) en Σινωπίτης (alleen bij latere auteurs, o. a. STEPH. V. BYZ.).

adjectiva, op αῖος afgeleid, op dezelfde wijze als Σινωπαῖος van Σινώπη. [1]).

Een enkele maal komt deze vorm ook in de literatuur voor, doch bij zeer late schrijvers. EUSTATHIUS, die 'n kommentaar schreef op de Οἰκουμένης περιήγησις van DIONYSIUS PERIEGETES noemt een riviердelta bij Sinope, waarover DIONYSIUS in vs. 770 vv. spreekt Σινωπαία Ἀσσυρία (EUSTH. comm. ad vs. 775). AVIENUS in z'n latijnse bewerking van dezelfde Periegeet spreekt in vs. 376 over 'n tempel van IUPPITER SINOPAEUS in Alexandrië. DIONYSIUS in het origineel spreekt vs. 255 van Ζεὺς Σινωπίτης en evenzo EUSTATHIUS in z'n comm. ad vs. 255. Daar de griekse tekst in hexameters is geschreven, is het niet mogelik, het woord Σινωπίταο op grond van het latijn te veranderen in Σινωπαίου. Het is echter het meest waarschijnlik, dat DIONYSIUS het echte epitheton geeft. EUSTATHIUS in z'n commentaar ad vs. 255 schrijft de invoering van de cultus toe aan PTOLEMAEUS LAGOS [2]). AVIENUS kan in de latijnse tekst zich de verandering veroorloofd hebben, omdat de tempel in zijn tijd niet meer bestond en hij aan de traditionele benaming geen waarde hechtte; de latijnse tekst, eveneens in hexameters geschreven, laat echter beide lezingen toe. Ten slotte bestaat er een gemma [3]), eveneens van late datum, die het opschrift draagt: Διογένης Ἰκεσίου Σινωπαῖος". Hier is de grote Cynicus mee bedoeld, wiens naam bij DIOG. LAERT. VI, 20 (3de eeuw na Chr.) aldus luidt: „Διογένης Ἰκεσίου τραπεζίτου Σινωπεύς".

Men mag hieruit m. i. wel afleiden, dat in de latere Rom. keizertijd zich naar analogie van vele andere namen gevormd heeft het adjectivum Σινωπαῖος, dat ook kon gebruikt worden ter aanduiding van de bewoners der stad en dat dit de oorzaak is, dat in de hss. van DIONYS. V. HALICARN. de naam Σωπαῖος verminkt is geworden tot Σινωπαῖος en door anderen hersteld in het meer attiese Σινωπεύς.

De corruptela in het ISOCRATES-handschrift Λ, Σωπο++ς, acht ik van geen betekenis, het is klaarblijkelik een schrijffout, die door een latere hand werd verbeterd op grond van de algemene traditie.

---

[1]) HERODIANUS περὶ παρωνύμων, ed. LEUTZ, tom. II, p. 871 vv.

[2]) ROSCHER Lex. Myth., Suppl. Epitheta deorum geeft alleen Ζεὺς Σινωπίτης met verwijzing naar DIONYS. PERIEG.

[3]) Volgens BÖCKH in het Museum van Florence. (BÖCKH, C. I. G. IV 7074).

Ik wil er nog op wijzen, dat tegen het eind der 2de eeuw v. Chr. een Sinopiër in dienst van MITHRADATES EUPATOR aan de griekse steden in de Tauriese Chersonnesus belangrijke diensten heeft bewezen, nl. DIOPHANTUS, die daarom door deze Grieken werd gehuldigd in een inscriptie in het dories dialect [1]). Het is nauweliks aan te nemen, dat deze omstandigheid hetzij DIONYSIUS v. HALICARNASSUS zelf, hetzij een latere copist, parten heeft gespeeld en hen tot een conjectuur aanleiding heeft gegeven. We kunnen dus met DRERUP de lezing Σωπαῖος als echt aanvaarden.

εἰς τὸν Πόντον. Deze uitdrukking wordt in hoofdstuk IV behandeld [2]).

οἰκείως πρὸς Σάτυρον διακείμενον. De uitdrukking διακείμενος met een adverbium gebruikt ISOCRATES zeer veel; hetzij absoluut, hetzij in verbinding met πρός τινα. Met οἰκείως διακείμενος zinspeelt hij steeds op een bizonder hartelike verhouding, zowel in het gewone leven, gelijk hier, als in de politiek. (5 § 20; 12 § 48; 14 § 2).

Σάτυρος. De regeringsdata van deze bosporaanse vorst, waaromtrent gegevens zijn te vinden bij DIODORUS SICULUS en wiens naam ook op enkele inscripties voorkomt [3]) hebben aanleiding gegeven tot moeilikheden. Daar DIODORUS SICULUS, die zijn verhaal van de gebeurtenissen volgens de archontenjaren rangschikt, omtrent SATYRUS alleen het jaar 393/2 als sterfjaar vermeldt, en verder het aantal regeringsjaren, nl. 14, zou men daaruit afleiden, dat het begin van zijn regering viel in het jaar 407/6 (DIOD. SIC. XIV, 93). Dit klopt in zoverre met een gegeven bij LYSIAS 16 § 4, dat er waarschijnlik op wijst, dat SATYRUS reeds voor de slag bij Aegispotami (Sept. 405) aan het bewind was. Daar er echter lacunes zijn in de gegevens van DIODORUS omtrent de eerste Spartociden, wordt deze berekening in twijfel getrokken, o. a. door BRANDIS [4]). Voor een goede datering van de gebeurtenissen, in de Trapeziticus vermeld, is het niet nodig, het jaar, waarin zijn bestuur begon, te weten, als men slechts mag aannemen, dat SATYRUS reeds

---

[1]) Zie Ditt. Syll. 709.
[2]) Zie blz. 212.
[3]) Ditt. Syll. 209 en 206 reg. 21, 23 en 47.
[4]) P. W. Band II (1899) p. 758 v.

tijdens de val van Athene aan 't bewind was, en dit kan men niet in twijfel trekken, zonder aan DIODORUS en LYSIAS iedere geloofwaardigheid te ontzeggen.

Van meer belang is voor ons doel SATYRUS' sterfjaar, daar dit 'n terminus ante quem vormt voor de datering van de Trapeziticus. Immers, gelijk uit § 57 en 58 blijkt, deze wordt bij het uitspreken der redevoering geacht nog in leven te zijn. De traditionele en enige bron voor het sterfjaar is de reeds vermelde plaats bij DIODORUS SICULUS. Diens gegevens konden niet in twijfel worden getrokken, tot in 1877 de eerste publicatie verscheen van de bekende inscriptie ter ere van de zonen van LEUCO [1]). In deze publicatie wees KUMANUDIS op een tegenspraak tussen de inscriptie en de DIODORUS-text, welke door SCHAEFER [2]) nader werd uitgewerkt en geleid heeft tot een rectificatie van DIODORUS, niet alleen in zake de regeringsjaren van LEUCO's zonen, doch ook van die van hun vader en grootvader, nl. SATYRUS. Er waren twee moeilikheden; de voornaamste is deze, dat volgens de inscriptie SPARTOCUS en PAERISADES gelijktijdig het bestuur hebben gevoerd, als opvolgers van hun vader LEUCO, terwijl zij volgens DIODORUS achter elkaar geregeerd zouden hebben. De andere moeilikheid was, dat de inscriptie, waarin de vorsten bij hun troonsbestijging door het Atheense volk gehuldigd werden, is gedateerd in 347/6 v. Chr., terwijl DIODORUS als het beginjaar van PAERISADES opgeeft 349/8. Dit verschil acht SCHAEFER te groot, daar hij niet kan aannemen, dat de stad Athene door de vorsten van het Bosporaanse Rijk, waarmee zij zo nauwe betrekkingen onderhield, eerst in het tweede jaar hunner troonsbestijging officieel van dit feit werd in kennis gesteld. Hij begint met aan te nemen, dat bij DIODORUS de hoofdstukken 22—26 uit boek XX, die meer uitvoerig de gebeurtenissen bij PAERISADES' dood behandelen, histories het best gefundeerd zijn, omdat de schrijver hier blijkbaar over uitvoeriger bronnen heeft beschikt. Hij neemt dus het sterfjaar van PAERISADES, nl. 310/9 en het aantal regeringsjaren, nl. 38, die in cap. 22 door DIODORUS worden meegedeeld, als vaststaand

---

[1]) 'Αθηναῖον, Band VI, p. 152 vv. Zie Ditt. Syll. 206.

[2]) SCHAEFER, Athenischer Volksbeschlusz zu Ehren der Söhne Leukons von Bosporos. Rhein. Mus. Bd. 33 p. 418 vv.

aan en veronderstelt, dat de daaraan voorafgaande, korte notities omtrent de vorsten SATYRUS, LEUCO en SPARTOCUS berusten op losse gegevens, die door DIODORUS verkeerd zijn gecombineerd. Als men met die gegevens terugrekent, kan het beginjaar van PAERISADES ook 348/7 zijn in plaats van 349/8 (gedeelten van jaren, aan het begin of eind der bestuursperiode als volle jaren geteld, kunnen zulke verschillen teweegbrengen) en men is daarmee dicht genoeg bij het jaar van onze inscriptie, om het tijdsverschil, veroorzaakt door de reis van de gezanten van de Bosporus naar Athene, aannemelik te maken. Maar uit onze inscriptie volgt verder ook, dat in dat jaar (348/7) eveneens het bestuur van SPARTOCUS begint, die 5 jaar later stierf (DIOD. XVI, 31) en dat LEUCO, die 40 jaar regeerde (DIOD. XIV, 93), niet in 393/2, doch in 388/7 aan het bewind kwam. Dit zou dan tevens het sterfjaar van SATYRUS zijn. SCHAEFER acht het mogelik, dat de 5 regeringsjaren, die aan SPARTOCUS door DIODORUS afzonderlik worden toegekend, eigenlik bij SATYRUS moeten geteld worden, zodat deze niet 14 (DIOD., ibidem), doch 19 jaar geregeerd heeft, waarbij het beginjaar van SATYRUS' regering, nl. 407/6 kan worden behouden (zulks in verband met LYS. 16 § 4).

De berekening van SCHAEFER wordt aanvaard door DITTENBERGER [1]) en ROBERTS-GARDNER [2]). MATHIEU en BRÉMOND [3]) drukken zich als volgt uit: „Le royaume du Bosporos est au pouvoir de SATYROS; mais la date de la mort de celui-ci est fixée tantôt à 393/2, quand on suit DIODORE, tantôt à 387 si l'on accepte les données de SCHAEFER. Le plus sûr est donc de placer le procès entre 393 en 391." Dit is m. i. geen wetenschappelik standpunt; want uit § 57 v. der redevoering blijkt, dat SATYRUS tijdens het proces nog levend wordt geacht; wat MATHIEU dus voorstelt is geen compromis, doch een aanvaarden van de conclusies van SCHAEFER.

SCHAEFER heeft in zijn artikel geen poging aangewend om de gegevens, die de Trapeziticus hem konden verstrekken, bij de vaststelling van SATYRUS' sterfjaar te benutten en naar mijn meening zijn deze ook niet in staat nadere gegevens daaromtrent te verschaffen, want het

---

[1]) Ditt. Syll. 206 (I p. 285 n. 1.)

[2]) ROBERTS-GARDNER, Introduction to Greek Epigraphy II (1905) p. 101.

[3]) MATHIEU et BRÉMOND, Isocrate, Discours, I (1928) p. 68.

proces, waarop de Trapeziticus betrekking heeft, behoeft, gelijk we zien zullen, niet later gesteld te worden dan in de zomer van 393 [1]).

Een scholion op DEM. 20 § 33 deelt ons mee, dat SATYRUS stierf tijdens het beleg van Theudosia. Ook omtrent dit beleg weten we verder niets. Zie ook POLYAEN. Strateg. VIII 55.

Van deze SATYRUS zal ook wel het grafmonument zijn bij het dorp Patraeus, waarover STRABO spreekt (XI, 2 § 7 en 8). Over de plaats, die SATYRUS als vorst innam, wordt elders gesproken [2]).

χώρας, δυνάμεως. BREMI, vertaalt in z'n commentaar het laatste woord met „exercitus". Inderdaad gebruikt ISOCRATES het woord verschillende malen in die betekenis. Zo in 4 § 83 (τὴν ἐξ ἁπάσης τῆς Ἀσίας δύναμιν); § 86 (bij de inval van de Perzen in Attica wachtten de Atheners de bondgenoten niet af, doch gingen de vijand tegemoet „τὴν οἰκείαν δύναμιν ἔχοντες"); 5 § 97 (δύναμις ναυτικὴ en πεζή); § 62 (sprekende over CONON: αἰσθόμενος Ἀγησίλαον μετὰ πολλῆς δυνάμεως εἰς τὴν Ἀσίαν διαβεβηκότα); 20 § 11 (αἱ φύσεις αἱ παραδοῦσαι τὴν δύναμιν τὴν ἡμετέραν τοῖς πολεμίοις, zinspelend op de val van Athene in 403). MATHIEU vertaalt: „(il) donne ses soins à toute la puissance de SATYROS." De vaagheid van deze uitdrukking bewijst m. i. dat we beter doen, de betekenis die BREMI aan het woord geeft te behouden. SOPAEUS was dus gouverneur van een provincie en tevens opperbevelhebber van SATYRUS' leger.

ἐπιμελεῖσθαι. Dit werkwoord komt bij ISOCRATES vaker voor in de betekenis van „belast zijn met het beheer over of toezicht op". Zo gebruikt hij het in verbinding met de genetief „τῶν κοινῶν" (7, § 26) of ook meer in 't biezonder „τῆς εὐκοσμίας" (7, § 37), τῆς εὐταξίας (7, § 39), telkens met betrekking tot de Areopaag.

§ 4.

περὶ τῆσδε τῆς πόλεως. ISOCRATES spreekt zelf over de geweldige indruk, die Athene op vreemdelingen, die de stad bezochten, placht te maken: „ten slotte heeft PERICLES als 'n goed volksleider en uitmuntend staatsman de stad zozeer verfraaid, zowel door de tempels als de wijgeschenken en al het andere, dat ook nu nog (in 353) degenen,

[1]) Zie blz. 246 v.
[2]) Zie blz. 66 v.

die haar bezoeken van mening zijn, dat ze waardig is niet alleen de Grieken te besturen, doch bovendien alle andere volkeren". (15 § 234).

ἀποδημῆσαι „een buitenlandse reis ondernemen". Zie 11 § 18 (in Sparta was het aan strijdbare mannen niet geoorloofd ἄνευ τῆς τῶν ἀρχόντων γνώμης ἀποδημεῖν", een instelling, die zij van de Egyptenaren zouden hebben overgenomen). Eveneens in de 6de brief § 1 en 2 (een uitnodiging tot ISOCRATES gericht, om naar het hof van Thessalië te komen: „ἐπιδημῆσαι καὶ διατρῖψαι παρ' ὑμῖν" en „εἰ ἐπὶ γήρως ἀποδημεῖν ἐπιχειροίην".

γεμίσας. De codex Urbinas heeft in margine ἐμπλήσας, blijkbaar een glosse. ISOCRATES gebruikt het woord γεμίζειν alleen hier; overigens is het woord algemeen grieks en steeds met de genetief. Wel komt het intransitieve γέμω vaker bij ISOCRATES voor, doch steeds in overdrachtelike betekenis. Hiervan afgeleid is het subst. γόμος, in de zin van „scheepsvracht" bv. HEROD. I 194. Onder de redenaars vindt men beide woorden alleen nog bij DEMOSTHENES; nl. γεμίζω in 32 § 36; 20 § 31 en 34 § 10. In de beide eerste gevallen is sprake van koren; in het laatste van allerhande waren. Het woord γόμος vindt men bij DEM. 32 § 4 en 56 § 3, 24 en 25. Op deze plaatsen behoeft evenmin uitsluitend aan koren gedacht te worden.

Naast γεμίζειν wordt ook gebruikt het meer algemene ἐνθέσθαι (bv. DEM. 34 § 6) en φορτίζειν (niet bij de redenaars). „πληροῦν" wordt meer van het „bemannen" gezegd. De van deze werkwoorden afgeleide zelfstandige naamwoorden ἐνθήκη (dat men alleen bij late schrijvers vindt) en φόρτος (dat bij HOMERUS en HERODOTUS zeer gewoon is in de zin van „scheepsvracht") ontbreken bij de redenaars geheel.

Wel vindt men bij DEMOSTHENES het woord φορτίον of φορτία (bv. 11 § 14 en 34 passim). HYPERIDES (5. 6) gebruikt het in de zin van „waren" in 't algemeen en LYCURGUS (Leocr. 26) in die van „last", die iemand op z'n schouders draagt.

We ontmoeten deze woorden te zelden, dan dat men uit hun gebruik zou kunnen afleiden, of de redenaars in deze verschillende uitdrukkingen nog andere betekenisnuances neerleggen, dan die door de afleiding der woorden zelf wordt gegeven.

σίτου. Het was niet zonder reden, dat SOPAEUS graan gaf als lading voor de schepen, waarmee zijn zoon zich naar Athene zou begeven.

Graan was voor de buitenlander a. h. w. een paspoort, waarmee hij zich zonder moeite de toegang tot Athene's haven, de Piraeus, kon verzekeren. Reeds betrekkelik vroeg schijnt Attica zijn regeerders voor het probleem gesteld te hebben, hoe de steeds toenemende bevolking van het nodige voedsel te voorzien. Solon had, volgens PLUTARCHUS, de uitvoer van alle bodemproducten, met uitzondering van de olijfolie, verboden (PLUT. Sol. 24). De aanplanting van olijfbomen zal op zich zelf genomen niet zozeer de ontwikkeling van de graanbouw in de weg hebben gestaan; beide lieten zich gemakkelik combineren [1]); doch de bodem van Attica droeg zelf de schuld, daar hij te schraal was, om een oogst op te leveren, die aan de vraag naar koren kon voldoen. Want dit laatste vormde voor de Griek het hoofdvoedsel.

De betere vooruitzichten, die de productie van olijfolie bood, maakte, dat de atheense boer zich er steeds meer op ging toeleggen en dat de regering moest uitzien naar middelen om het tekort aan koren, dat zich langzamerhand moest doen gevoelen, door invoer te dekken [2]). Hiermee zag hij zich voor een tak van economiese staatszorg gesteld, die op dit gebied steeds verreweg de voornaamste is gebleven [3]).

---

[1]) ZIMMERN, the Greek commonwealth. (Oxford 1924) p. 53.

[2]) PHILIPPSON, Das Mittelmeergebiet (1922) stelt, met verwijzing naar de Oudheid, vast, dat in het Middell. Zeegebied nog steeds de graanbouw in streken met hoger cultuur niet toereikend is, om de bevolking te voeden, „nicht sowohl wegen zu starker Bevölkerung, sondern weil ein zu groszer Teil des Bodens dem Anbau lohnenderer Handelsgewächse dient". Vgl. ook: BOLKESTEIN, „Economisch leven in Griekenlands Bloeitijd" p. 39.

[3]) ZIMMERN, The Greek Commonwealth (Oxford 1924) p. 359—365 beschrijft in hoofdtrekken de verhouding van de griekse staat, en in 't biezonder van de atheense, tot het korenvraagstuk. Hij spreekt uitsluitend over de 5de en 4de eeuw v. Chr.

Verdere literatuur:

FRANCOTTE. „Le pain à bon marché et le pain gratuit dans les cités grecques" in „Mélanges Nicole" p. 135 vv. (Génève 1905). Hij geeft 'n zo volledig mogelike opsomming van de berichten omtrent maatregelen voor of vanwege de overheid, verspreid over alle delen der griekse wereld, tot in de keizertijd toe. Hij is er in geslaagd, deze gegevens vanuit enkele centrale gezichtspunten te behandelen, doch daaruit blijkt tevens, dat onze vraag naar bizonderheden slechts af en toe door het toeval wordt beantwoord. L. GERNET „l'Approvisionnement d'Athènes en blé au 5me et au 4me siècle" in „Mélanges d'histoire ancienne" (Paris 1909) geeft een behandeling van de omtrent de stad Athene bekende gegevens. Zie verder nog E. H. MINNS, Scythians and Greeks (Cambridge 1913) op de hierachter aangegeven plaatsen.

Na de tijd van de Perziese oorlogen was Athene op de invoer van koren uit den vreemde aangewezen. Aanvankelik schijnt de aanvoer vlot te verlopen: Cyprus en Egypte behoren tot de leveranciers en de aanvoer vanuit de Zwarte Zee schijnt door de vestiging van Sigeum tijdens de Pisistratiden en naderhand door de verovering van Sestus (in 478 v. C, zie HEROD. IX 114—119) verzekerd. De beide eerstgenoemde havens worden door de Perzen aan de handel met Athene onttrokken, (resp. na 448 en 454), dat dientengevolge op het gebied rond de Zwarte Zee is aangewezen. Dat nu bij het uitbreken van de Peloponnesiese oorlog de moeilikheden toenemen, bewijst een atheens decreet, waaruit blijkt, dat reeds in 428 de Hellespontophylaces de opdracht hadden, er voor te zorgen, dat het graan, dat vanuit Byzantium werd verscheept, voor de stad Athene bestemd was. In deze inscriptie werd toegestaan, dat een bepaalde hoeveelheid van dit graan naar de stad Methone (in Macedonië) werd gezonden [1]). Athene had dus de gehele regeling van de korentransporten uit de Zwarte Zee aan zich getrokken.

In de tijd, waarin onze redevoering valt, horen we voor 't eerst van een ander college van magistraten, met het toezicht op de graanhandel belast, nl. de Sitophylaces, die 'n rol spelen in LYSIAS' 22ste redevoering (386 v. Chr.). De taak, die zij hadden te vervullen, had vooral de regeling der prijzen in de kleinhandel ten doel [2]).

De wetgever greep steeds verder in; zowel de door LYSIAS 22 genoemde wet op de maximum-hoeveelheid, die de kleinhandel mocht inslaan, als de door DEM. 34 en 35 genoemde wetten op de regeling van de invoer van koren naar Athene [3]) bevatten de strengste strafbepalingen. SCHAEFER stelt de beide laatstgenoemde redevoeringen omstreeks 341 en 329.

Sedert de tijd, dat de handel met Cyprus en Egypte voor Athene verloren ging, was de Pontus de korenschuur van Athene geworden [4]).

---

[1]) Ditt. Syll. 75 reg. 35 vv.

[2]) Zie hierover BUSOLT, Gr. St. p. 431 en 1119 v.

[3]) Zie DEM. 35, § 50 en 51; 34, § 37; LYCURGUS, Leocr. 27 (na 331 v. Chr.).

[4]) Over de Pontus als korenland zie MINNS, Scythians and Greeks (Cambridge 1913) p. 442 vv. De gunsten, die LEUCO en zijn opvolgers Athene verleenden ten aanzien van de uitvoer van koren, worden besproken op p. 574 vv.

De vorsten van het Bosporaanse Rijk bezaten een niet onbeduidende macht, die uitging van de door hen bestuurde griekse steden, waarvan Panticapaeum de voornaamste was, en die zich verder uitstrekte over verschillende volksstammen, die het schiereiland en de gebieden rond de Maeotiese golf (de Krim en de zee van Asow) bewoonden. Uit hun gebied was het, dat de Atheners hun graan moesten betrekken. Vriendschappelike relaties waren daarvan het gevolg: Lys. 16 § 4 getuigt dit reeds voor de jaren die aan de slag bij Aegispotami voorafgingen. Isocrates spreekt in zijn Trapeziticus § 57 over de bevoorrechte positie, die Athene innam ten opzichte van de koreninvoer, en die bestond in een verlof tot uitvoer ook dan, wanneer andere kopers teleurgesteld werden. Van deze voorrechten is ook sprake in de reeds genoemde inscriptie betreffende de zonen van Leuco[1]): „daar Spartocus en Paerisades dezelfde gunsten schenken aan het Atheense volk, die ook Satyrus en Leuco reeds geschonken hadden, zal het Atheense volk van zijn kant aan Spartocus en Paerisades dezelfde voorrechten verlenen, die het verleende aan Satyrus en Leuco". Dat het hier gaat om de levering van koren aan Athene, bewijst de tekst van hetzelfde decreet in reg. 14 e. v. „de dank van het atheense volk is een gevolg van de boodschap, die Spartocus en Paerisades het door middel van gezanten hebben doen toekomen, dat zij voor de uitvoer van het graan op dezelfde voet zullen zorg dragen als hun vader". Hoe Leuco dit deed, vernemen wij uit Dem. 20 § 32, bevestigd door Strabo VII, 4, 6; Leuco gaf nl. niet alleen verlof tot uitvoer, doch bovendien vrijdom van tolgelden. Deze tol bedroeg $^1/_{30}$ van de uit te voeren hoeveelheid graan. Of ook reeds door Satyrus dit laatste privilegie is toegestaan, blijkt niet uit Isocrates' woorden in § 57; men is geneigd te veronderstellen van niet, daar de redenaar er allicht gewag van had gemaakt.

De omstandigheid, dat Sopaeus zijn zoon met twee korenschepen en geld naar Athene durft zenden, bewijst, dat de reis heeft plaats gehad voor de boeoties-korinthiese oorlog was uitgebroken; vóór die tijd moet nl. het noorden der Aegeiese zee tamelik rustig zijn geweest,

---

[1]) Ditt. Syll. 206 reg. 14 vv. „ἐπειδὴ δὲ τὰς δωρειὰς διδόασιν Ἀθηναίοις, ἅσπερ Σάτυρος καὶ Λεύκων ἔδοσαν."

daar de Spartanen in Klein-Azië opereerden en de Atheners nog niet in het conflict waren betrokken. Dit gebeurde eerst in 395. XENOPHON zegt, dat AGESILAUS na de dood van TISSAPHERNES (395) ook het opperbevel over de vloot kreeg (XEN. Hell. III, 4, 27). Hij beval de steden op de eilanden en aan de kust, voor trieren te zorgen en kreeg zodoende ongeveer 120 nieuwe schepen bij elkaar (ib. 29). Toen nu de opvolger van TISSAPHERNES, TITHRAUSTES, de Rhodier TIMOCRATES naar Griekenland stuurde om de steden (Thebe, Corinthe, Argos, Athene) tegen de Lacedaemoniërs op te zetten, namen de Atheners weliswaar geen geld aan, doch toonden toch wel iets voor een oorlog te voelen (ib. 5, 1). Als dan de Lacaedemoniërs besluiten, het offensief tegen de Thebanen te openen, zegt XENOPHON, dat een hunner overwegingen was „καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι οὐδένα ἄλλον πόλεμον ἐμποδὼν σφίσιν εἶναι." (ib. 5, 5). Dit was onmiddellik voor de slag bij Haliartus, waar LYSANDER de dood vond. (Sept. 395).

Dat de zoon van SOPAEUS zich in het daaropvolgende jaar, d. w. z. tussen Sept. 395 (Haliartus) en Aug. 394 (Cnidus) in Athene bevond, zullen we aantonen bij de bespreking van het geval STRATOCLES [1]). Hij is dus op zijn laatst in het najaar van 395 naar Athene gekomen.

Dat we hier spreken van het najaar, als de tijd waarin de reis zou hebben plaats gehad, hangt ook samen met de aard der lading, die de jonge man meevoerde. Immers, de opbrengst van de graanoogst werd zo spoedig mogelik verhandeld en vervoerd; het bewaren van graan in silo's was in de oudheid onbekend [2]). Alleen in Egypte, waar het klimaat meewerkte, kon men de eventuele jaarlikse graanoverschotten opslaan en het hele jaar door verhandelen. Ook in de Romeinse tijd werd het graan steeds terstond gedorst en, voorzoover het niet als zaaigoed werd opzij gelegd, verkocht. De aanvoer in de handelssteden hing dus samen met het tijdstip van de oogst; dit was in Griekenland in de maanden Mei—Juni [3]); in Zuid-Rusland natuurlik iets later,

---

[1]) Zie blz. 164 v.

[2]) RODBERTUS, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1870, p. 372.

[3]) PHILIPPSON, Das Mittelmeergebiet, (Leipzig, 1922) p. 159.

hoewel niet veel, want juist de Krim heeft een klimaat tamelik gelijk aan dat van Griekenland [1]).

Neemt men nu de tijd, voor het dorsen en het vervoer naar de havenstad in aanmerking, dan zal het graan eerst in de maand Augustus gereed hebben gelegen ter inscheping. We mogen er wel rekening mee houden, dat de voor de korenhandel bij uitstek gunstig gelegen haven van Theudosia in deze tijd nog niet in het bezit van de vorsten van het Bosporaanse Rijk was. Panticapaeum lag vrij ver van de eigenlike korengebieden verwijderd [2]). De Atheners, die in DEMOSTHENES' tijd gewoon waren, de korenschepen onder konvooi uit de Zwarte Zee te laten vertrekken, rekenden met een bepaalde tijd van de zomer, waarin zij deze konden verwachten. Volgens DEM. 50 § 19 kon men, gerekend vanaf 22 September, gedurende een periode van 45 dagen, dus tot 6 November, de korenschepen aan de Thraciese Bosporus verwachten. In deze redevoering vertelt nl. APOLLODORUS, die blijkens § 17 de opdracht had gekregen om met zijn triëre aan de Hellespont te waken over de korentransporten, hoe hij na enige moeilikheden met de bemanning van zijn schip zich naar zijn post begaf: „αὐτὸς δὲ πεντηκόνταρχον ἕτερον λαβὼν ἀνηγόμην ἐπὶ τὴν παραπομπὴν τοῦ σίτου (hij bevond zich op dat ogenblik in Sestus en de plaats, waar hij met zijn schip moest kruisen, was bij Hieron, een Atheense post bij de plaats, waar de Bosporus toegang geeft tot de Zwarte Zee) καὶ ἐκεῖ περιέμεινα πέντε καὶ τετταράκοντα ἡμέρας, ἕως ὁ ἔκπλους τῶν πλοίων τῶν μετ' ἀρκτοῦρον (d. w. z. na 22 Sept.) ἐκ τοῦ Πόντου ἐγένετο." Er is hier dus sprake van een bepaalde vaartijd, die volgde op 'n periode, waarin de vaart stillag. Vergelijken we hiermee het elders [3]) te bespreken contract uit DEM. 35, dan zien we, dat ook daar sprake is van het geval, dat de gewijzigde reisroute het schip eerst na Arcturus uit de

---

[1]) PHILIPPSON, t. a. p. p. 119. MINNS, Scythians and Greeks (Cambridge, 1913) p. 5, n. 4 zegt echter: „Until Byzantine times the Greeks never seem to have gained occupation of the mountains of the Crimea and their warm southern valleys with Mediterranean vegetation. Besides these were quite an exception on the north coast of the Euxine." Hij heeft echter vooral griekse kultuurplanten, als wijn, op het oog.

[2]) Zie STRABO VII 4 § 4 en 6 en vergelijk hiermee de kaart van dit gebied.

[3]) Zie blz. 214 v.

Zwarte Zee zou doen terugkeren. (§ 10: „ἐὰν δὲ μετ' Ἀρκτοῦρον ἐκπλεύσωσιν ἐκ τοῦ Πόντου ἐφ' Ἱερόν.")

Het vermelden van dezelfde plaatsnaam Hieron doet zelfs veronderstellen, dat bedoeld wordt, dat het schip zich in dat geval bij het korenkonvooi zou aansluiten. BÖCKH, die met behulp van de gegevens uit DEM. 50 de juiste data der triërarchie wil afleiden, veronderstelt, dat de scheepvaart gedurende enige tijd rustte vanwege de stormen, die in de tijd, die aan 22 Sept. voorafging, te verwachten waren [1]). Het is dan wel aan te nemen, dat de graanschepen eerst na die stormachtige periode gewoon waren in zee te gaan.

Is deze veronderstelling juist, dan kunnen we de reis van de zoon van SOPAEUS stellen in het najaar 395, daar het niet nodig is aan te te nemen, dat hij reeds een jaar tevoren naar Athene is gekomen.

κατ' ἐμπορίαν καὶ κατὰ θεωρίαν. Ἐμπορία is het bedrijf van de ἔμπορος, waarvan HASEBROEK [2]) de volgende definitie geeft „Emporos (ursprünglich der einfache Passagier) ist der Händler ohne eigenes Schiff, der auf fremdem Schiffe seine Waren befördert". Hij stelt het begrip tegenover dat van „Naukleros" d. i. de handelaar, die op eigen schip zijn bedrijf uitoefent. In DEM. 35, § 49 zien we hoe, de spreker ANDROCLES uitdrukkelik de qualitiet van ἔμπορος voor zich opeist en daarom de wetten op de δίκαι ἐμπορικαί op zich wil zien toegepast. (§ 45). We moeten hieruit niet afleiden, dat de betrokkene voor toepassing van deze wetten zijn hoedanigheid van ἔμπορος moest bewijzen. Waarschijnlik is de daad van koopmanschap zelf, die aanleiding tot het proces gegeven heeft, daarvoor voldoende. Geheel het betoog in DEM. 35, § 44—49 heeft ten doel, de gegrondheid der παραγραφή van de tegenstander aan te vallen, die zijn aansprakelikheid voor de verplichtingen, door zijn overleden broer aangegaan, had ontkend (§ 3—5). Deze tegenstander was een zekere LACRITUS, uit Phaselis, 'n leerling van ISOCRATES (§ 15), die in de hypothesis der redevoering 'n σοφιστής wordt genoemd; ook PLUTARCHUS kent hem [3]). Het is mogelik, dat deze LACRITUS in zijn betoog

---

[1]) BÖCKH, Urkunden über das Seewesen des attischen Staates. (Berlin 1840) p. 173.

[2]) HASEBROEK, Staat und Handel, p. 3.

[3]) PLUT. vita Dem. 28: „ῥήτωρ" en vitae X orat. Isocr. p. 837 D „νομοθέτης Ἀθηναίοις". Is dit laatste juist, dan kreeg hij naderhand het Atheense burgerrecht.

zich had beroepen op zijn beroep als rhetor en dat de logograaf, die de verdediging van ANDROCLES heeft geschreven (het pleidooi werd reeds in LIBANIUS' tijd als onecht beschouwd, hoewel de hypothesis de echtheid verdedigt) zich heeft laten verleiden daarop in te gaan. In ons geval is het ook zeker, dat de zoon van SOPAEUS, hetzij de beide schepen hem in eigendom toebehoorden of niet, niet tot het gewone gilde der ναύκληροι en ἔμποροι heeft behoord. We hebben hier een voorbeeld van de veel voorkomende „gelegenheidshandel" waarover HASEBROEK spreekt [1]).

Men vraagt zich nog af, of de zoon van SOPAEUS reeds terstond na zijn aankomst in Athene relaties met ISOCRATES heeft aangeknoopt. Als ISOCRATES zelf in de Antidosis [2]) zijn eigen streven met dat van zijn tegenstander, LYSIMACHUS, vergelijkt, zegt hij, dat men uit alle oorden der griekse wereld tot hem komt, om door hem onderricht te worden. Hij noemt hier met name de Pontus: „Ik zou graag van LYSIMACHUS willen vernemen, wat hij wel denkt van hen, die uit Sicilië en de Pontus en de andere plaatsen naar Athene tot ons komen om onderricht te ontvangen?" (15, § 224). Hiermee is niet gezegd, dat ISOCRATES nog aan de zoon van SOPAEUS denkt, voor wie hij eens een pleidooi heeft geschreven, want hij zinspeelt op de tijd, waarin hij als rhetor en paedagoog werkzaam was, dus na 390, toen hij met zijn rede „tegen de Sophisten" een nieuw levensprogram ontvouwde [3]); hij keert zich in laatstgenoemd stuk zelfs geheel van zijn vroegere loopbaan als logograaf af. In de Antidosis zegt hij, van geen rechtsgedingen meer te willen weten (15, § § 237—239).

Van de andere kant noemt de spreker van de Trapeziticus 'n zekere PHILOMELUS als z'n vriend; in ISOCR. 15, § 93 komt een persoon van dezelfde naam voor onder de leerlingen van ISOCRATES. Ook deze verhouding heeft blijkbaar eerst bestaan in de tijd na 390, zodat er geen grond is, om aan te nemen, dat PHILOMELUS degene in geweest,

---

[1]) HASEBROEK t. a. p. p. 12. Dezelfde schrijver wijst tevens op een ander geval, waar de begrippen ἐμπορία en θεωρία met elkaar verbonden zijn: van SOLON zegt het ARIST. de Rep. Athen. 11 § 1, te vergelijken met PLUT. Solon 5 en 25, doch ook met HEROD. I 29.

[2]) Geschreven in 353, zie § 9.

[3]) Zie BLASS, A. B. II p. 22. en ISOCR. 15 § 193.

die de spreker met ISOCRATES in aanraking heeft gebracht. Dit behoeft niet uit te sluiten, dat in 17, § 9 en 15, § 93 toch dezelfde persoon bedoeld wordt.

συστήσαντος. De uitdrukking „συνιστάναι τινά τινι" betekent „iemand in verbinding brengen met een ander". Het is de gewone uitdrukking, die gebezigd wordt, als de persoon A, die reeds met een ander, B, in betrekking staat, 'n derde, hem bekend persoon C, bij A introduceert om een zakelike relatie tussen A en C mogelik te maken. Het is een gebruik, dat geheel en al in overeenstemming is met de algemeene aard van het griekse handelsleven, dat nagenoeg geheel op persoonlik contact berust. Veertien maal komen we bij de redenaars de uitdrukking tegen in de trapezietenwereld, een paar maal ook daarbuiten. Van het eerste geval vinden we een tweede voorbeeld in de Trapeziticus § 37, waar op geheel dezelfde wijze sprake is van het bij elkaar brengen van PASIO en STRATOCLES door de spreker zelf, opdat de eerste voor hem borg zal blijven bij een lening van 300 staters. Verder treffen we de uitdrukking alleen nog bij DEMOSTHENES aan; in 52 § § 4 en 7 en in 49, § § 26, 28, 29, 35, 39, 40, 41, 60 (2 ×) en 61 van verschillende gevallen in de trapezietenwereld en in 41, § 6 en 16 in absolute zin (zonder datief), met de betekenis van „iemand er bij halen". De betekenis is in dit laatste geval, dat 'n zekere LEOCRATES door POLYEUCTUS aan z'n sterfbed werd ontboden, om zekere verplichtingen ten aanzien van de nalatenschap op zich te nemen.

Buiten de zakenwereld vinden we de uitdrukking bij ISOCR. Epist. IV, § 2, wanneer hij zegt, dat hij DIODOTUS, z'n vriend en leerling, wil voorstellen en aanbevelen aan ANTIPATER. Op dezelfde wijze zegt AESCH. 2, § 154 dat DEMOSTHENES en 'n zekere ARISTOPHANES van Olynthus met politieke bedoelingen door sommige personen met elkaar in kennis worden gebracht.

In soortgelijke betekenissen komt de uitdrukking συνιστάναι τινά τινι ook in de papyrus-oorkonden voor [1]); daarnaast betekent συνιστάναι τινά in de papyri ook „volmacht geven" [2]). Het komt mij voor dat deze laatste betekenis, waarvan ik in de redenaars geen

---

[1]) Voorbeelden bij PREISIGKE, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden (1925).
[2]) MITTEIS-WILCKEN, Papyruskunde II. 1. p. 261 (1912).

voorbeeld kon vinden, uit de eerstgenoemde is ontstaan: „het voorstellen van iemand (door middel van een schriftelijke acte, συστατικόν) aan derden, om hem als zijn vertegenwoordiger te doen erkennen".

Πυθοδώρου τοῦ Φοίνικος. Gewoonlik[1]) wordt deze naam verklaard als „de Phoeniciër Pythodorus". In § 33 komt hij voor met de bijnaam ὁ Σκηνίτης (zie aldaar).

Het is natuurlik allerminst vreemd, dat 'n Phoeniciër in Athene wordt aangetroffen; alleen valt het op, dat hij zo'n door en door atheense naam draagt. KIRCHNER somt in de Prosopographia attica 'n 48 tal Atheners van die naam op, waaronder 'n paar archonten.

Bij DEM. 34, § 6 lezen we „παρὰ Θεοδώρου τοῦ Φοίνικος". DARESTE, die ook hier spreekt van 'n Phoeniciër, zegt in een noot, dat deze naam een vertaling is van een phoeniciese of carthaagse eigennaam[2]). Dezelfde verklaring zou men ook op de naam PYTHODORUS kunnen toepassen.

Neemt men met deze verklaring geen genoegen, dan kan men zich afvragen, of er misschien een athener bedoeld is, wiens vader Phoenix heet. Komt deze naam in Athene voor? BECHTEL[3]) geeft wel enkele samenstellingen, van Φοῖνιξ afgeleid, bv. Φοινικλέης, (bij Ditt. Syll. 153, 53) die waarschijnlik doelen op een der heroen van die naam. Hiervan zou Φοῖνιξ weer een hypocoristicum kunnen zijn. We treffen de naam Φοῖνιξ zelf in Athene aan bij PLATO, conv. cap. I „ἀκηκοὼς Φοίνικος τοῦ Φιλίππου", zonder dat dit daarom 'n Athener behoeft te zijn. Ook komt de naam voor op de inscr. I.G. I 441*a*, een fragment uit een lijst van gesneuvelde Atheners in de 2de helft der 5de eeuw. Uit omstreeks 400 bezitten we een inscriptie, die de namen van de bemanning van Atheense triëren opsomt (I.G. II, 2, 959); onder deze namen komt tweemaal die van Φοῖνιξ voor, echter onder de roeiers, d.w.z. vrijgelatenen of slaven. De tweede Φοῖνιξ wordt met twee anderen, die merkwaardigerwijze Γέτας en Ἀσσύριος heten, tezamen genoemd als slaven of vrijgelatenen van een zekere Ἀλέξιππος. Men kan daarom de mogelikheid,

---

[1]) Niet door BAITER en SAUPPE, en evenmin door PAPE.

[2]) DARESTE, Les Plaidoyers civils de Démosthène. I (Paris 1875) p. 310, n. 7.

[3]) BECHTEL, Die hist. Personennamen des Griechentums bis zur Kaiserzeit. (Halle, 1917) p. 455.

dat PHOENIX de vadernaam is, niet zonder meer verwerpen.

Het is derhalve geoorloofd, ons af te vragen, of PYTHODORUS misschien een Atheens burger is. In § 33 wordt van hem gezegd, dat hij een handlanger is van PASIO: „ὅς ὑπὲρ Πασίωνος ἅπαντα λέγει καὶ πράττει." Op zich zelf zegt deze uitdrukking niets (zie ad. § 33), maar het is toch niet onmogelik, dat iemand als PASIO, die uitgebreide zaken in Athene dreef, en metoek was, 'n atheens burger in zijn dienst had, die hem steeds kon vertegenwoordigen in die gevallen, waarin hij zelf door de wet was verhinderd op te treden. PASIO was immers verplicht zich een προστάτης te kiezen en het is niet ondenkbaar, dat bij 'n zakenman als PASIO de προστάτης in werkelikheid een soort ondergeschikte was [1]).

Van PYTHODORUS nu wordt verder in § 34 verteld, dat hij bij zekere gelegenheid de urnen opende, waarin de namen der prijsrechters bij de openbare spelen waren opgesloten, om de namen van enige personen er uit te nemen, en aldus de stemming der jury in een bepaalde richting te beïnvloeden. We weten, dat de uitslag van deze spelen een erezaak was voor de phylen, waartoe de mededingers behoorden; zou PYTHODORUS dus hier hebben ingegrepen om de overwinning aan zijn phyle te verzekeren? Het is in zo'n geval eerder aan te nemen, dat de beramers van het plan van 'n betaalde kracht gebruik maken, en niet zelf hun hoofd op 't spel zetten. Alles bij elkaar genomen hebben we dus in § 33 en 34 geen aanwijzing in een bepaalde richting.

Wel komt in DEM. 50, § 27, 'n redevoering uit het jaar 359, 'n athener PYTHODORUS voor als vriend van APOLLODORUS, de zoon van PASIO: „Πυθόδωρος ὁ Ἀχαρνεύς". Hiermee kan dezelfde man bedoeld zijn, maar het is mogelik, dat hij eerst later het burgerrecht heeft verkregen.

Het is dus niet uit te maken, of we in PYTHODORUS moeten zien 'n vrijgelatene of 'n metoek uit Phoenicië afkomstig, dan wel 'n atheens burger, zoon van Phoenix.

---

[1]) Zo had een zekere CRITO, die om z'n rijkdom dikwijls door sycophanten werd lastig gevallen, op raad van SOCRATES een zekere ARCHEDEMUS, die van rechtszaken verstand had, in dienst genomen, waardoor de ene baat en de andere broodwinning had gevonden. (XEN Mem. II, 9). Men vgl. echter blz. 156.

ἐχρώμην τῇ τούτου τραπέζῃ. Dit was de gewone uitdrukking voor „van een bank gebruik maken". Bij ISOCRATES alleen hier en in § 40.

Dezelfde uitdrukking treffen ook aan bij DEM. 52, § 3 („τῇ τραπέζῃ τῇ τοῦ πατρὸς ἐχρῆτο") en § 5, waar CALLIPPUS aan de trapeziet PHORMIO vraagt: „ἆρα καὶ ἐχρῆτο ὑμῖν;" (deed hij geen zaken met U?) Vgl. ook de hypothesis. In 33, § 7 lezen we: „χρώμενος δ' Ἡρακλείδῃ τῷ τραπεζίτῃ ἔπεισα αὐτὸν δανεῖσαι τὰ χρήματα λαβόντα ἐμὲ ἐγγυητήν." Overigens is „χρῆσθαί τινι" de gewone uitdrukking voor „vriendschappelik omgaan met iemand" (zie Trap. § 33 en 47).

§ 5.

χρόνῳ δ' ὕστερον. Een vage uitdrukking, die niets zegt omtrent de duur van het eerste verblijf van de spreker in Athene, voordat de moeilikheden met Satyrus' afgezanten zich voordeden.

ISOCRATES gebruikt dezelfde woorden nog tweemaal. In 9, § 19 zegt hij, dat aanvankelik de afstammelingen van TEUCER koning waren op Cyprus, totdat na eenige tijd (χρόνῳ δ' ὕστερον) een balling, door de koning opgenomen, zijn weldoener verdreef en het eiland aan de koning der Perzen overleverde. Hier ziet men reeds hoe de betekenis van deze uitdrukking afhankelik is van het kader, waarin zij gebruikt wordt; verhaalt men de geschiedenis van een eeuw dan kan men een tijdsverloop van enige jaren betrekkelik kort noemen. Elders zegt ISOCRATES op dezelfde wijze, na eerst in 't algemeen te hebben geschetst de opkomst van Athene en Sparta, de atheense kolonisatie en de onderwerping van de Peloponnesus door Sparta, dat enige tijd later (χρόνῳ δ' ὕστερον) de perziese oorlog uitbrak, waarbij hij XERXES noemt (12, § 49). Hier zinspeelt ISOCRATES op 'n periode van minstens enige tientallen van jaren.

Bij LYSIAS (32, § 5) vinden we de uitdrukking gebruikt op een wijze, die overeenkomt met die in de Trapeziticus, nl. in de enarratio van een pleidooi. We kunnen echter uit de gegevens der rede zelf nagaan, dat er een periode van bijna 20 jaar mee bedoeld wordt.

We kunnen dus niets anders doen dan in de vaagheid van deze tijdsaanduiding berusten.

διαβολῆς γενομένης. Wat de juiste aard van deze vertroebeling in de verstandhouding tussen SATYRUS en een zijner voornaamste dienaren is geweest, kunnen we slechts gissen. De gegevens omtrent deze vorst beperken zich tot de korte vermelding van zijn regeringstijd bij DIODORUS en het voorkomen van zijn naam op enige inscripties. Wel vernemen we door de spreker, dat de verzoening gepaard ging met een huwelik van SOPAEUS' dochter met een zoon van SATYRUS. Volgens SCHAEFER[1]) was dit LEUCO, zijn opvolger; dit is mogelik, doch niet te bewijzen. Eveneens is het mogelik, dat de achtergrond van hetgeen de spreker hier in sobere bewoordingen meedeelt, een paleisrevolutie is geweest, waarbij dezelfde zoon van SATYRUS de hoofdrol heeft gespeeld. Dat zulks ook in de dynastie der Spartociden voorkwam, bewijst DIODORUS SICULUS' verhaal van de strijd, die de drie zoons van PAERISADES voerden om de heerschappij. Naderhand hebben zij alle drie achtereenvolgens geregeerd. (DIOD. SIC. XX, 22 v).

τοῖς φυγάσιν. Er hielden zich dus in of bij Athene personen op, die aan de samenzwering tegen SATYRUS hadden deelgenomen, doch gevlucht waren. Van dergelike „ballingen" zat in deze tijd de griekse wereld vol. De hoofdstad van het Bosporaanse Rijk, Panticapaeum, en enige andere griekse steden aldaar hadden tot op zekere hoogte de instellingen van het moederland bewaard. Dit blijkt ook uit de titel der Bosporaanse vorsten, die zich ἄρχων der steden, doch βασιλεύς van het land noemden; als zodanig verschijnen zij op de inscripties van na het midden der 4de eeuw. Voor die tijd wordt er op de inscr. Ditt. Syll. 209 en bij de redenaars LYSIAS en ISOCRATES eenvoudig de naam SATYRUS of LEUCO gebruikt; ook op de inscr. Ditt. Syll. 206 (uit het jaar 346), is nog eenvoudig sprake van „de zoons van LEUCO." Eerst DEMOSTHENES gaat de titel ἄρχων gebruiken (20, § 29: uit het jaar 354)[2]).

---

[1]) Rhein. Mus. 33 p. 428.

[2]) SCHAEFER, Rhein. Mus. 33 p. 427. Men kan er nog aan toevoegen DINARCH. 1 § 43, die BIRISADES, d. w. z. PAERISADES, SATYRUS, d. w. z. de tweede van die naam (± 310) en GORGIPPUS noemt „τοὺς ἐκ τοῦ Πόντου τυράννους". Dit is echter een passage, waarin DEMOSTHENES het moet ontgelden, dat hij voor deze mannen een standbeeld op de agora heeft laten oprichten; in de titel τύραννος ligt dus een disqualificatie opgesloten.

De stichter der dynastie, SPARTOCUS, de vader van SATYRUS, was volgens de algemene opvatting een aanvoerder van Thraciese huurlingen, die zich, omstreeks het jaar 438, in Panticapaeum van de macht had meester gemaakt [1]). Hij is dus te vergelijken met HIERO en DIONYSIUS in Syracuse. We kunnen wel aannemen, dat de positie der Spartociden in hun gebied reeds geruime tijd die was van een vorst, voordat de algemeene opinie in Griekenland dit begreep en men in Athene in de titulatuur daarmee rekening hield. Hetzelfde was trouwens het geval met DIONYSIUS van Syracuse en EUAGORAS en NICOCLES van Cyprus: vgl. DEM. 12. § 10, LYS. 19, § 20, ISOCR. 4, § 141 en 9, passim. Op andere plaatsen wordt het woord βασιλεύς of βασιλεύων op hen toegepast: LYS. 6, § 28, ISOCR. 3, § 41.

ἐπιστέλλει. Gelijk vaak in het grieks, moeten we ons ook hier het object erbij denken: „personen, gezanten". PHILLIPSON [2]), wijst er op, dat de Grieken, evenals als de Romeinen, een rijke diplomatieke terminologie hebben gekend: πρέσβεις, πρεσβευταί, διάκονοι, ἄγγελοι, κήρυκες en verschillende biezondere titels. In de Trapeziticus wordt echter steeds eenvoudig gesproken van „οἱ παρὰ Σατύρου" of „οἱ ἥκοντες". In het praktiese leven waren de Grieken wars van titels.

εἰσπλεῖν. Bedoeld is natuurlik „naar het vaderland terugvaren," een betekenis, die de samenhang vanzelf aangeeft. Het lexicon van LIDDELL and SCOTT kent van dit woord de betekenissen „ergens naar toe varen" en „varen", in absolute zin. Is het mogelik, dat het werkwoord zo dikwijls in de hier bedoelde zin voorkomt, dat het ook de betekenis „terugvaren" gehad heeft daar, waar de situatie op zich zelf niet deze betekenis opdrong? In de Trapeziticus komt het woord εἰσπλεῖν nog eenmaal voor zonder nadere aanduiding, nl. in § 9; ook hier geeft de samenhang de betekenis voldoende aan. We zien nl. tegenover elkaar gesteld de begrippen „εἰ δ' ἀλλοσέ που τραποίμην" en „εἰ δ' εἰσπλευσοίμην". In de tekst, zoals DIONYSIUS die overlevert, staat er bij „εἰς τὸν Πόντον", gelijk ook op de andere plaatsen in de Trapeziticus, waar deze uitdrukking voorkomt; DRERUP vindt het echter niet nodig, deze woorden in de tekst van

---

[1]) Zie MINNS, Thracians and Greeks p. 571. DIOD. SIC. XII 31, 1 en 36, 1.

[2]) PHILLIPSON, The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome, (London 1911) I p. 304 vv.

§ 9 op te nemen. Hij verwijst daarbij naar § 5 en 51. Op deze laatste plaats staat het woord tweemaal; de eerste keer nader bepaald door de toevoeging ὡς Σάτυρον, die m. i. ook bij het terstond daarop volgende εἰπλεῦσαι moet gedacht worden. DRERUP wijst verder nog op DEM. 17, § 26 en 27 en 20, § 31, waar eveneens het werkwoord, hetzij door een plaatsbepaling, hetzij door de omstandigheden van het verhaal, moet worden opgevat in de zin van „naar het vaderland terugvaren".

Behalve εἰσπλεῖν zegt man ook καταπλεῖν in dezelfde zin, doch eveneens in die gevallen, dat of een plaatsbepaling (DEM. 50, § 24, οἴκαδε) of de situatie, (DEM. 49. § 14 en 48 ἐπὶ τὴν κρίσιν, en 53. § 6 ἐπειδὴ δὲ κατέπλευσα ἐγὼ τριηραρχῶν κ.τ.λ.) de betekenis nader aangeven.

Waarom er echter in deze gevallen voorkeur bestaat voor een van beide genoemde uitdrukkingen blijkt uit § 19, waar op PASIO, die in Athene thuishoort, bij de gedachte aan de terugreis naar Athene het werkwoord ἐκπλεῖν wordt toegepast. Immers, dit is voor PASIO eveneens een reis naar het vaderland. Het is voor het gebruik der uitdrukkingen dus beslissend, welke voorstelling aan het beeld te gronde ligt, die van het uitgangspunt der reis of die van het doel, niet die van de haven, waar schip of reiziger thuis behoort.

ἐξαιτεῖν. Over het begrip „uitlevering" zie men hoofdstuk IV [1]).

§ 6.

οὕτω οἰκείως. Over deze uitdrukking is reeds gesproken ad § 3. De min of meer vertrouwelike relatie, die er bestond tussen de trapeziet en zijn client, is een nadere bevestiging van hetgeen wij naar aanleiding van § 2 zullen uiteenzetten [2]); het wederzijds vertrouwen bleek reeds zover te gaan, dat de vormelikheden bij het sluiten van transacties achterwege bleven. We zullen zien, hoe de vertrouwensplaats van de trapeziet voortkwam uit de behoefte van de atheense burger, om een gelegenheid te hebben, waar hij zijn vermogen geheel of ten dele voor de fiscus in veiligheid kon brengen; dat de man, die aldus als de vertrouwensman optrad, ook raadgever kon worden,

---

[1]) Zie blz. 220 vv.

[2]) Zie Hoofdstuk IV, blz. 191 vv.

ligt voor de hand. Wat de spreker ons hier vertelt, zal wel niet zo iets heel bizonders zijn. De trapeziet treedt hier dus ongeveer op, als een notaris ten onzent. [1])

ἡγούμην . . . . πρὸς Σάτυρον. Deze gehele passage ontbreekt in de handschriften van ISOCRATES, doch zij is te vinden in de tekst, zoals DIONYSIUS v. HALICARNASSUS ons die heeft overgeleverd. De uitgevers van ISOCRATES zijn het er niet over eens, of deze woorden al dan niet in de tekst onzer redevoering thuis horen, en zo niet, hoe hun aanwezigheid bij DIONYSIUS is te verklaren [2]).

De geschiedenis van deze passage wordt in 't kort meegedeeld door DRERUP in zijn adnotatio critica [3]). Ik wil hier alleen de motivering van voor- en tegenstanders behandelen.

FUHR [4]) zegt: „ἡγούμην . . . . πρὸς Σάτυρον" hat aus DIONYS eingesetzt HIER. WOLF. (uitgaaf 1570), mit Recht, obschon sich nicht leugnen lässt, dasz die Worte nicht unbedingt nöthig sind, und dasz man sogar der Meinung sein könnte, dasz der Zusammenhang durch sie unterbrochen werde; sie malen aber recht gut die Stimmung des Pontischen Jünglings und werden ausserdem Kap. 20. p. 584 [5]) von DIONYS besonders hervorgehoben."

---

[1]) Vergelijk ook de omschrijving van zijn werkkring door CH. LECRIVAIN in D. S. tome V, p. 408.

[2]) BREMI plaatst de woorden tussen haakjes zonder nadere motivering.

[3]) DRERUP, Isocratis opera omnia I (1906) p. 34.

[4]) FUHR, Der Text der Isokrates bei Dionys v. Halik., Rhein. Mus. 33 (1878) p. 358.

[5]) Na gezegd te hebben, dat de stijl van het uit de Trapeziticus geciteerde fragment geheel en al afwijkt van die der epideiktiese en symbuleutiese redevoeringen, vervolgt DIONYSIUS: „οὐ μέντοι παντάπασί γε τὴν Ἰσοκράτειον ἀγωγὴν ἐκβέβηκεν, ἀκαρῆ δέ τινα διασῴζει τῆς κατασκευῆς τε καὶ σεμνολογίας ἐκείνης ἐνθυμήματα καὶ ποιητικώτερα μᾶλλόν ἐστιν ἢ ἀληθινώτερα. οἷον ὅταν φῇ · „ἡγούμην δέ, εἰ μὲν προείμην τὰ χρήματα, κινδυνεύσειν". τὸ γὰρ ἀποιητόν τε καὶ ἀφελὲς τοιοῦτον· „ἡγούμην δὲ [μὴ] παραδοὺς τὰ χρήματα κινδυνεύσειν". d. w. z. „Deze passage valt echter niet geheel en al uit de stijl van ISOCRATES, zij bewaart toch nog een zwakke herinnering aan de gekunsteldheid en hoogdravendheid der andere werken, en is eer gezocht dan oprecht. Zo bv. wanneer hij zegt: „Ik zou denken, dat ik gevaar liep, als ik het geld liet schieten". Ongekunsteld en eenvoudig zou zijn geweest te zeggen: „Ik zou denken, dat ik gevaar liep, als ik het geld niet overhandigde". (DIONYS. HALIC. de Isocr. Cap. 20.)

Men ziet, dat DIONYSIUS de beginwoorden van deze passage als ongetwijfeld van ISOCRATES afkomstig beschouwt.

DRERUP behoort tot degenen, die de passage verwerpen. In zijn inleiding tot de grote uitgave (p. LXXXIII), rekent hij af met de theorie, dat er van de werken van ISOCRATES een dubbele recensie zou hebben bestaan, die van ISOCRATES zelf afkomstig zou zijn. Deze was voor twee redevoeringen (nl. de Antidosi en de Pace) uitgedacht door ORELLI, (ed. Antidosis 1814), door BLASS [1]) ook toegepast op de Trapeziticus. Daar er ook in de overleveringen van andere redevoeringen, hetzij in de ISOCRATES-hss., hetzij bij DIONYSIUS, wijzigingen en toevoegingen zijn, die de hypothese van een dubbele recensie steun kunnen geven, neemt DRERUP eens en voorgoed stelling met deze woorden: „At omnibus his locis de secundis ISOCRATIS curis ob eam ipsam causam cogitari nequit, quod summus ille verborum artifex orationes suas nisi perpolitas in lucem non emisit, quarum retractandarum nulla potest fingi necessitas" (t. a. p. p. LXXXIV).

Een strikte bewijsvoering is dit natuurlik niet, maar, om ons tot de Trapeziticus te bepalen, men kan zich toch moeilik indenken, dat ISOCRATES met bepaalde rhetoriese bedoelingen de tekst zijner gerechtelike redevoeringen naderhand nog eens heeft herzien en opnieuw uitgegeven, vooral, waar hij reeds in 390 met zijn redevoering „tegen de sophisten" zijn werkzaamheid als logograaf eigenlik verlochent [2]). En gesteld, dat de dubbele recensie bestaan had, dan is het moeilik aan te nemen, dat DIONYSIUS daarvan onkundig is geweest en dat hij in zijn waardering van ISOCRATES' werk geen melding gemaakt had van het feit, dat de door hemzelf gecritiseerde passage van ISOCRATES [3]) in een latere editie door de auteur was weggelaten [4]).

Er is echter een tweede mogelikheid, dat nl. de geincrimineerde woorden door een ander redenaar geinterpoleerd zijn in onze ISOCRATES-tekst. Deze mogelikheid wordt door DRERUP aanvaard, die in zijn

---

[1]) BLASS, A. B. II p. 285. Natuurlik moet men de gevallen, waarin de zgn. dubbele recensie berust op een herhaling van de betrokken redevoering door ISOCRATES zelf in de Antidosis anders beoordelen, dan waar zij afkomstig is van verschillen in de hss. van een en dezelfde redevoering of van citaten uit DIONYSIUS, zoals in ons geval.

[2]) Zie ISOCR. 13 § 1 vv. en § 19 v.

[3]) Zie blz. 69 noot 5.

[4]) MATHIEU en BRÉMOND, die de passage overigens in hun tekst opnemen, zijn nog aanhangers van de theorie der dubbele recensie (I p. 72 n. 3).

critiese commentaar de contra-argumenten van FUHR overneemt en aldus aanvult: „sed ut haec animum iuvenis turbatum bene designent, nihilo secius cum BEKKERO, BAITERO et SAUPPIO, BLASSIO reicienda erant, cum et narrationem vixdum inceptam moleste retardent et ab oratoris commodo cuius intererat de iniuria Satyro illata aegre excusanda pauca verba facere videantur aliena esse[1])".

Terwijl dus DRERUP met FUHR toegeeft, dat de woorden in de ἠθοιποιΐα van ISOCRATES zeer goed passen (iets wat we, bij deze auteur volstrekt niet behoeven te verwaarlozen) zijn de bezwaren tweeërlei:

1) de woorden onderbreken het verhaal.

2) zij zijn onvoorzichtig in de mond van iemand, die kort geleden met SATYRUS een gevaarlik conflict heeft gehad.

Het eerste zou waar zijn, indien de expositio niets anders was dan een dorre opsomming van feiten. Doch bijna in iedere paragraaf ziet men hoe de spreker ook motiveringen voor zijn gedrag geeft: in § 4 voor zijn reis naar Athene, in § 6 voor zijn bespreking met PASIO; in § 8 begint het verhaal zelfs helemaal breed opgezet te worden. Ook houdt de bewuste passage juist heel logies de motivering in van hetgeen hij als zijn besluit in § 7 te kennen geeft; hij zet nl. voorop, wat er zou gebeuren, als hij tegenover de afgezanten van SATYRUS het bestaan van een deposito bij PASIO zou erkennen. Hij kon nl. in de afstand van dit geld berusten, of er zich tegen verzetten; in het eerste geval beroofde hij zich zelf en zijn vader van alle hulpmiddelen, in het andere geval maakte hij de toestand voor zijn vader des te gevaarliker. Wel verre van overbodige dingen te zeggen, kon hij niet duideliker aantonen, dat de stap, die hij in § 7 zegt gedaan te hebben, hem geheel en al door de omstandigheden werd opgedrongen. Hij staat immers voor de uiterst moeilike taak, om aannemelik te maken, dat zijn eigen verklaringen van vroeger in strijd met de waarheid waren.

Het tweede bezwaar was, dat de spreker onvoorzichtig zou handelen, zo hij hier nog eens beschouwingen hield over de wenselikheid om SATYRUS' bevelen na te komen. Men kan hierop antwoorden, dat

---

[1]) DRERUP, Isocratis opera omnia, I, p. 34.

hij deze onvoorzichtigheid door het feit zelf van zijn optreden tegen PASIO reeds begaan had. Dit was trouwens onvermijdelik; wilde hij nog moeite doen om zijn geld terug te krijgen, dan moest hij wel erkennen, dat en waarom hij het vroeger verborgen gehouden had. De betrokkene zal dit wel van tevoren overwogen hebben en tot de conclusie zijn gekomen, dat hij dit risico maar voor lief moest nemen. Blijkbaar was dit ook niet zo erg groot: uit het feit zelf, dat hij in § 25 v. vertelt, dat hij in een bepaald stadium van zijn onderhandelingen SATYRUS zelf tot scheidsrechter tussen hem en PASIO had willen aanwijzen, moet wel volgen, dat SATYRUS reeds tevoren was ingelicht en zich bereid verklaard had jegens de vader, ook de handeling van de zoon door de vingers te zien. En als met medeweten en goedvinden van SATYRUS dit proces plaats had, vervalt het argument helemaal. Dat dit zo is, blijkt duidelik uit § 52. Daarom is het nog niet uitgesloten, dat de spreker zich zo voorzichtig mogelik uitdrukt; en zou niet juist de keuze van het werkwoord προοίμην, die DIONYSIUS critiseert als minder ronduit dan μὴ παραδούς zou zijn geweest, niet het gevolg zijn van een wel bewuste gematigdheid in de woordkeuze? Een argument voor de echtheid van deze woorden is ook nog hierin gelegen, dat zij een bepaald inzicht verraden in het conflict tussen SATYRUS en SOPAEUS. De spreker achtte de mogelikheid van een verzoening blijkbaar nog niet uitgesloten.

Rest ons nog te verklaren, hoe de passage in de ISOCRATES-hss. kan zijn weggevallen. DRERUP komt in zijn inleiding tot de uitgaaf van ISOCRATES tot het besluit, dat alle codices van ISOCRATES uit een en dezelfde archetypus afkomstig zijn, (p. LXXXVI) en dat deze moet gesteld worden in de 1ste of 2de eeuw na Chr. (p. LXXXIII). Waarschijnlik is dus, dat deze overlevering door de handen van een recensent uit alexandrijnse tijd is gegaan, die in de slotwoorden van § 6 een interpolatie uit § 39 heeft gezien. Misschien bestond deze recensie reeds in DIONYSIUS' tijd en heeft deze haar gekend; wij hebben reeds op enige kleinere afwijkingen gewezen, waar de tekst van ISOCRATES genormaliseerd was, ditmaal door DIONYSIUS zelf. Vast staat echter, dat DIONYSIUS, zo hij al de wijzigingen van § 1 (προσῆκον en ἐγκαλέσαι) aan bedoelde recensie heeft ontleend, toch ten aanzienvan de belangrijker verschillen aan de overlevering de voorkeur heeft gegeven.

In de DIONYSIUS-tekst zelf staan nog enige kleine verschillen, (als men het langere citaat in cap. 19 vergelijkt met het kortere in cap. 20), die van geen belang zijn, en waarbij ik de lezing van het eerste citaat [1]) zal overnemen. Het is immers niet onmogelik, dat DIONYSIUS de tweede maal uit het hoofd citeert.

εἴ τι πάθοι ἐκεῖνος. Hiermee bedoelt de spreker natuurlik zijn vader.

εἰ δ' ὁμολογῶν εἶναι sc. ἐμοὶ χρήματα.

§ 7.

ἐδόκει βέλτιστον εἶναι. Achter deze woorden geeft de Cod. Vat. 65 nog: „προσομολογεῖν πάντα ποιεῖν, ὅσα Σάτυρος προσέταττε, καί", welke woorden door de oudere uitgevers in hun tekst werden opgenomen. DRERUP, die de autoriteit van de cod. Urbinas 111 voor alles stelt, schrapt de passage. BLASS wil ook hier het ontbreken van deze woorden in een deel der overlevering stellen op rekening van de zgn. dubbele recensie, hoewel het geval hier anders ligt dan in de vorige paragraaf, want niet alleen in het beste gedeelte der ISOCRATES-overlevering, doch ook bij DIONYSIUS ontbreekt deze zinswending. Hoewel de woorden heel goed in de tekst passen, is het getuigenis voor de juistheid ervan in een codex zo zwak, dat ik met de nieuwste uitgevers, DRERUP en MATHIEU en BRÉMOND meega en ze uit de tekst weglaat.

τὰ φανερὰ τῶν χρημάτων. Deze uitdrukking schijnt gekozen met het oog op de onderscheiding, die de Atheners maakten tussen φανερά en ἀφανὴς οὐσία. Over de betekenis van deze uitdrukking wordt gesproken in Hoofdstuk IV [2]).

περὶ δὲ τῶν. Deze plaatsing van het woordje δέ, dat de tegenstelling aangeeft tot τὰ μὲν φανερά, achter de praepositie en voor het lidwoord is in het grieks zeer gewoon. Men vindt hetzelfde in § 13. Andere plaatsen bij ISOCRATES zijn: 2, § 18; 3, § 33 en 34; 4, § 82, 110, 137, 151; 7, § 52; 8, § 27; (καὶ τὰ μὲν ἀναμνῆσαι, τῶν δὲ κατηγορῆσαι, τὰ δ' ἐπαινέσαι, περὶ δὲ τῶν συμβουλεῦσαι); 10, § 13,

[1]) USENER-RADERMACHER, Dionysii Halicarnassensis Opuscula critica et rhetorica. Vol. I (Lipsiae 1899) p. 88.

[2]) Zie blz. 234 vv.

22, 30. RAUCHENSTEIN-MÜNSCHER zegt in z'n kommentaar op ISOCRATES 4, § 82: „Diese stellung des Artikels als Pronomen hat von den Rednern allein ISOCRATES, oft dem Numerus zu Liebe, während sie bei den andern attischen Prosaikern nicht selten ist[1])". Doch ook bij LYSIAS komt het voor: 26, § 16 (bij μὲν en δέ beide.) Zie KÜHNER-GERTH, Griech. Gr. II, 2 p. 268 en KRÜGER, Gr. Gr. § 50, 1, 13, die beiden zeer in 't algemeen spreken (althans voor δέ).

ἔξαρνον εἶναι (of **γίγνεσθαι**) gebruikt ISOCRATES bij voorkeur in de Trapeziticus (§ 7, 8, 9, 18, 38, 45); daarnaast nog slechts tweemaal in de gerechtelike redevoeringen nl. 18, § 13 en 21, § 3. De uitdrukking komt overigens algemeen voor.

καὶ τούτῳ. De schuld, die de spreker voorwendde tegenover PASIO te hebben, bedroeg 300 drachmen: vgl. § 38 v. en § 44.

ἐπὶ τόκῳ. De term „ὀφείλειν ἐπὶ τόκῳ" „geld schuldig zijn, tegen rente" komt bij ISOCRATES slechts eenmaal voor. We vinden bij ISAEUS de uitdrukking „χρέα ἐπὶ τόκοις ὀφειλόμενα". Het woord τόκος is de gewone uitdrukking voor „rente"; daarnaast staat „ἀρχαῖον" (Trap. § 37), of „κεφαλαῖον" (DEM. 27, § 64), in de zin van „kapitaal". DEMOSTHENES gebruikt het woord τοκίζειν in de ongunstige zin van „woekeren", (45, § 70: „ἀλλὰ τοκίζων καὶ τὰς τῶν ἄλλων συμφορὰς καὶ χρείας εὐτυχήματα σαυτοῦ νομίζων.")

HASEBROEK[2]) spreekt over de grote rol, die het lenen van geld in deze tijd speelde in Athene, voor de geldschieter, als middel om zijn vermogen in korte tijd te verdubbelen of te verdrievoudigen, door de hoge rente die er gegeven werd, voor de geldlener, als het hulpmiddel, dat voor de overzeese handel onontbeerlik was. De vorm, waarin deze leningen werden afgesloten, was die van het ναυτικὸν δάνειον. Daarnaast noemt HASEBROEK als motief voor het geldlenen de gelegenheid, die daardoor geopend werd om het vermogen in geld aan de controle van de fiscus te onttrekken.

Gezien de voornemens, waarmee de zoon van SOPAEUS naar Athene was gekomen (§ 4) zal het hem wel niet moeilik zijn geweest zijn beweringen tegenover de afgezanten van SATYRUS met voorbeelden

---

[1]) Ausgewählte Reden des Isocrates, (Berlin 1908) p. 74.

[2]) HASEBROEK, Staat und Handel, p. 92.

te staven. We zullen in § 35 v. nog van een geldlening horen, die inderdaad, zij het uit andere motieven, heeft plaats gehad.

Op een soortgelijke gelegenheidshandelaar, als waarvoor de spreker zich uitgeeft, zinspeelt waarschijnlik ook DEM. 34, § 50. Hij vertelt daar, dat iemand verscheidene oplichtingen had gepleegd met grosseleningen en deswege aangeklaagd, door het volk met de dood was gestraft. De betrokkene was atheens burger en zoon van een strateeg. Het valt niet te lochenen, dat men zich iemand, als de zoon van SOPAEUS, eerder in de rol van geldschieter dan in die van geldlener zou hebben gedacht. ISOCRATES zegt, dat de eersten veelal tot de klasse der rijken behoren, de laatsten tot die der armen (7, § 32—34); dit komt overeen met de maatschappelike positie van hen, die van het handeldrijven met geleend geld een beroep maakten [1]).

§ 8.

διεπραξάμην. Volgens de lezing der ISOCRATES-hss. is dit woord in absolute zin gebruikt: „zijn doel bereiken"; de tekst, door DIONYSIUS aangehaald, voegt er echter het woordje ταῦτα bij. FUHR oordeelt het beter, dit in onze tekst over te nemen; hij zegt nl. daaromtrent: „richtig, da διαπράττεσθαι meines Wissens nie von ISOCRATES ohne Object gebraucht wird [2])". Inderdaad vinden we bij ISOCRATES bijna steeds 'n woord als τί, ταῦτα, πολλά en dgl. als object aan dit werkwoord toegevoegd; zelfs de volstrekt niet ongewone constructie met ὥστε en de inf. komt bij hem niet voor. DRERUP laat het woord ταῦτα echter weg en verwijst daarbij naar 18, § 23 en 16, § 38. In het eerste geval wordt het woord nader bepaald door μᾶλλον; in het tweede geval kan men zonder moeite het woord „τὸ πρᾶγμα", dat dient als subject bij „ζηλοῦσθαι" tevens als object van „διαπράξασθαι" beschouwen.

Veel zeggen deze plaatsen dus niet, althans, wanneer men ze op zich zelf blijft beschouwen. Maar een uitdrukking als μηδὲν διαπράττεσθαι kan men ook als de tegenstelling van διαπράττεσθαι,

---

[1]) Voor de betekenis van het geldlenen tegen rente in het economiese leven van deze tijd verwijs ik overigens naar het werkje van Prof. H. BOLKESTEIN „Economies Leven in Griekenlands Bloeitijd", Hoofdstuk 5.

[2]) Rhein. Mus. 33 p. 358.

absoluut genomen, beschouwen en deze uitdrukking komt bij Isocrates eveneens voor. Zo in de Trap. § 47; doch ook elders bv. epist. II, 3 (οὐδὲν μέγα), or. 6, § 94 (μηδὲν ἀνάνδρως). Ook gebruikt hij wendingen als „διαπέπρακται γὰρ, ὃ τῶν ἐκείνου προγόνων οὐδεὶς πώποτε" (4, § 137) en „ἀποστάσης Αἰγύπτου τί διαπέπρακται πρὸς τοὺς ἔχοντας αὐτήν;" (ib. § 140).

Bij andere schrijvers komt ook het gebruik met en zonder object voor. Reeds bij Herodotus: met obj. in I, 2 en II, 2, doch absoluut in IV, 24 en IX, 41. Bij Xenophon Anab. in II, 3, 25; II, 5, 30 en III, 5, 5 (met inf. als obj.), IV, 2, 23 (met ὥστε en bijzin) en Cyrop. VII, 4, 9 (met ὥστε en inf.) naast Anab. VII, 4, 12 (πρὸς τὸν Σεύθην περὶ σπονδῶν καὶ ὁμήρων διεπράττοντο); en bij Plato Phaedr. 256*c*, Conv. 183*b*, Gorg 451*d* (met object), Gorg 479*a* (eerst τὸ αὐτό, daarna met inf. μὴ διδόναι δίκην) of 478*e* (met ὥστε en inf.) naast Protag. 319 *c*. (οὕτω διαπράττονται). Weliswaar vertaalt men Anab. VII, 4, 12 met „onderhandelen" en Protag. 319 *c* met „te werk gaan", maar men kan dit toch beschouwen als een „trachten iets gedaan te krijgen".

Ook de bepaling πρός τινα komt bij Isocrates slechts sporadies voor, (zie boven de plaats uit 4, § 140), wel weer bij Xen. An. VII, 4, 12 (zie boven) en VII, 3, 16 (φιλίαν διαπραξόμενοι πρὸς Μήδοκον τὸν Ὀδρυσῶν βασιλέα) en Plato Hipp. mai. 281*a* (ἡ γὰρ Ἦλις ὅταν τι δέηται διαπράξασθαι πρός τινα τῶν πόλεων). Waar we aan de ene kant dus te doen hebben met een werkwoord, dat bij atheense schrijvers uit dezelfde tijd zo verschillende betekenisnuances en constructies heeft, en aan de andere kant het gezag der Dionysius-hss. onbetwistbaar achterstaat bij dat van die van Isocrates lijkt het mij toch het best, de lezing van Drerup te aanvaarden en het woord ταῦτα weg te laten. Misschien hebben wij bij Dionysius weer te doen met dezelfde neiging tot normaliseren van de tekst, die vermoedelik ook in § 1 aan 't werk is geweest.

τοῖς ἐμοῖς. De spreker bedoelt: „het mijne".

εἰς Βυζάντιον. Dat het na de komst van Satyrus' afgezanten niet in de bedoeling van de spreker lag, om in Athene te blijven, verklaart hij uitdrukkelik in § 47. We hebben reeds verondersteld, dat hij juist Byzantium had gekozen, om de afgezanten van Satyrus

voorlopig in de waan te laten, dat hij aan hun eis, naar het Bosporaanse Rijk terug te gaan, zou gevolg geven. Was hij daar dan veiliger dan in Athene?

Byzantium had tot de eerste Attiese Zeebond behoord, doch was in 411 afgevallen. (THUC. VII, 80). XENOPHON vertelt, hoe het daarna als een toevluchtsoord gediend heeft voor CLEARCHUS, die op aandringen van de spartaanse koning AGIS naar de Hellespont werd gestuurd, om de aanvoer van koren naar Athene tegen te gaan, doch door de Atheners in het nauw werd gebracht. (Hell. I, 1, 35 v.) Kort daarop sloeg ALCIBIADES het beleg voor de stad, die door verraad weer in handen van de Atheners overging. (Ib. I, 3, 14 vv). Na de slag bij Aegispotami viel Byzantium in handen van LYSANDER, die de atheense bezetting onder vrijgeleide naar Athene stuurde, om daar de voedselnood te vermeerderen[1]). (Ib. II, 2, 1 v.). Als harmost werd STHENELAUS in de stad achtergelaten. XENOPHON zwijgt nu een hele tijd over de gebeurtenissen in Byzantium en geen wonder, want zijn vriend CLEARCHUS heeft zich in die jaren minder eervol onderscheiden. Als aanvulling kan dienen het relaas van DIODORUS SICULUS (XIV, 12): de Byzantiers, door onderlinge twisten en aanvallen van de kant van Thraciese vorsten verontrust, vroegen in 403 aan Sparta een στρατηγός. Als zodanig werd CLEARCHUS gezonden, die het echter zo bont maakte, dat de Spartanen hem terugriepen. Toen hij weigerde, stuurde men PANTHOEDAS met een leger en CLEARCHUS nestelde zich in Selymbria. Later werd hij ook hier genoodzaakt te vluchten en begaf zich naar Klein-Azie, waar hij in dienst trad van de jongere CYRUS[2]). In 400, bij de terugkeer der Tien Duizend, is 'n ander Spartaan, CLEANDER, harmost in Byzantium.

---

[1]) XENOPHON zegt, dat de Byzantiers, die vroeger de stad aan ALCIBIADES hadden verraden, naar de Pontus vluchtten: „οἱ δὲ προδόντες Ἀλκιβιάδῃ τὸ Βυζάντιον τότε μὲν ἔφυγον εἰς τὸν Πόντον, ὕστερον δ' εἰς Ἀθήνας, καὶ ἐγένοντο Ἀθηναῖοι." Bedoelt XENOPHON ook hier het Bosporaanse Rijk?

[2]) In de Anabasis spreekt XENOPHON steeds in algemene bewoordingen over deze vlucht, zonder de reden er van te vermelden. (I, 1, 19; 3, 3; II, 6, 3). De wijze, waarop ISOCRATES de zaak voorstelt (8, § 98 en 12, § 104) wordt algemeen als tendentieus beschouwd; hij wil de praestaties der Tien Duizend als een vrucht van de politiek van Sparta voorstellen en beweert daarom, dat CLEARCHUS door deze stad werd uitgezonden.

(XEN. Anab. VI, 4, 18). In hetzelfde jaar wordt hij opgevolgd door ARISTARCHUS. (Ib. VII, 2, 5). We horen dan 10 jaar lang niets omtrent de stad, tot het jaar 390, als de atheense generaal THRASYBULUS de Stiriër zich in deze streek vertoont. Hij verzoent de thraciese koningen AMEDOCES en SEUTHES met elkaar en bewijst daarmee aan de griekse steden in Thracië een grote dienst. Welwillend wordt hij in Byzantium ontvangen en in staat gesteld aldaar opnieuw de „δεκάτη τῶν ἐκ τοῦ Πόντου πλεόντων" te verpachten. (XEN. Hell. IV, 8, 25 vv.). Ook voerde hij in Byzantium weer de democratie in. (Ib. § 27). Hieruit kunnen we afleiden, dat in de voorafgaande jaren de invloed van Sparta groot genoeg is gebleven, om de oligarchen in Byzantium aan 't bewind te houden.

Dat het optreden van THRASYBULUS in Byzantium in 490 plaats had, kan men uit de volgorde, waarin XENOPHON in de Hellenica de gebeurtenissen van dat jaar verhaalt [1]), afleiden. Daar de gebeurtenissen, waarop de spreker zinspeelt, waarschijnlijk in 394 hebben plaats gehad [2]) is het zeker, dat hij bij zijn komst in Byzantium niet dezelfde gevaren hoefde te duchten als in Athene. Na 390 zou dit waarschijnlik anders zijn geweest, want de mogelikheid bestaat dan, dat Byzantium ter wille van Athene aan een verzoek tot uitlevering van de zoon van SOPAEUS aan SATYRUS gevolg zou hebben gegeven.

Een andere opwerping, die men kan maken, is deze, of het waarschijnlik is, dat voor 490 een atheens schip in Byzantium zou zijn toegelaten. Het is wel niet nodig hierbij stil te staan, want Byzantium verkeerde niet in oorlog met Athene, en de spreker van onze redevoering had ook langs een omweg die stad kunnen bereiken. Om geen argwaan te wekken bij zijn tegenstanders moet hij wel een atheens schip, dat naar de Pontus voer, op 't oog hebben gehad, maar niets belette hem, dit onderweg op een geschikt ogenblik te verlaten [3]).

---

[1]) Zie CLINTON, Fasti Hellenici, anno 390. DIODORUS vermeldt alleen de dood van THRASYBULUS in hetzelfde jaar (XIV 99, cf. XEN. Hell. IV, 8, 30).

[2]) Zie blz. 58.

[3]) Moet men uit de openhartigheid van spreker niet besluiten, dat zijn redevoering altans na 390 werd uitgesproken? M. i. niet, want men kan in zijn voornemen naar Byzantium te gaan, geen daad, tegen Athene gericht, zien, omdat er ook vóór 390 geen vijandschap bestond tussen de beide steden. Men moet trouwens de politieke motieven in een redevoering als deze niet al te ver gaan zoeken.

πολλῶν ἀκουόντων. De spreker was dus overtuigd, dat in dit stadium van zijn zaak een proces tegen PASIO nutteloos zou zijn geweest, omdat alle getuigenissen te zijnen nadele zouden zijn uitgevallen, iets, waartoe hij zelf had meegewerkt. Dit is ook een aanwijzing te meer, dat de gedupeerde aan een overleggen der boeken van PASIO niet gedacht heeft. (Vgl. Hoofdstuk IV § 1).

ἀπαιτούμενον. Het passivum is hier absoluut gebruikt: „om een schuld gemaand worden". ISOCRATES zelf gebruikt het woord verder uitsluitend in 't actief, nl. in de Trap. § 45 (ἀπαιτεῖν τὴν παρακαταθήκην) 21, § 3 (ἀπήτησε τἀργύριον) en 18, § 67 (ἵνα ἡμῖν . . . . χάρις ὀφείλοιτο, ἣν ὑμᾶς νῦν ἀπαιτοῦμεν); voorts 16, § 35 (χάριν ἀπαιτεῖν τινός) 6, § 110; 11, § 31 en 15, § 202.

Het passivum, met de persoon van de schuldenaar als onderwerp gebruikt, schijnt slechts sporadies voor te komen en dan nog alleen met de toevoeging „χρέος" of iets dergeliks, bv. XENOPH. Apol. 17, of in de Septuagint (SAP. 15. 8); op dezelfde manier als op onze plaats zien we het gebruikt op 'n papyrus uit de 1ste eeuw v. Chr., nl. „καὶ ἀποδώσειν ὅταν ἀπαιτῆται." (B.G.U. 1058) [1].

§ 9.

ἐνόμιζεν. Deze lezing van de Cod. Urbinas wordt weersproken door de tekst bij DIONYSIUS, die het participium νομίζων gebruikt, (cap. 19). Even verder (cap. 20) citeert DIONYSIUS nogmaals 'n gedeelte van de zin, tans met „ἐνόμιζον" blijkbaar uit „νομίζων" gecorrumpeerd. Het citaat is nl. van die aard, dat 'n afschrijver gemakkelik van het participium de 1ste pers. imperfecti heeft kunnen maken. Het is waar, dat de lezing van de Urbinas de hele periode enigszins anakoluthies maakt, want men verwacht een participium, dat het woord ἡγησάμενος van § 8 weer opneemt, en voortzet tot aan ταῦτα λογιζόμενος, dat een recapitulatie is van alle voorafgaande „overwegingen", die de spreker aan PASIO toeschrijft. FUHR [2] overweegt de mogelikheid, om het woord geheel te schrappen, en vergelijkt daarmee andere langgerekte perioden uit ISOCRATES; maar juist het

[1] MITTEIS-WILCKEN, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II, 2 (Leipzig 1912) p. 182 (nr. 170, reg. 33).

[2] Rhein. Mus. 33 p. 359.

normaliserende, dat in het participium ligt, geeft te denken. Ook anakoluthen zijn bij ISOCRATES niet bepaald zeldzaam, ondanks het feit, dat de auteur streeft naar regelmatige perioden-bouw. Voorbeelden hiervoor zijn bij BLASS te vinden [1]).

Er is dus geen reden, om de lezing van de Cod. Urbinas in twijfel te trekken.

ἐκδοθήσεσθαι. We hebben hier het werkwoord, dat correspondeert met het in § 5 gebruikte ἐξαιτεῖν. Het komt overigens in de Trap. voor in de betekenis van „uitleveren van een slaaf", nl. ter foltering. (§ 15, 17, 27, 53 en 54).

ἀποστερεῖν με τῶν χρημάτων. Een gedeelte der overlevering, evenals DIONYSIUS, heeft τὰ χρήματα, al dan niet onder toevoeging van „μέ" Er zijn bij ISOCRATES genoeg voorbeelden van al deze constructies, zodat men het beste doet, met DRERUP aan de lezing van de cod. Urbinas de voorkeur te geven.

ἀπορεῖν. Uit deze uitvlucht van PASIO wil men wel afleiden, dat de transactie, die tussen de spreker en PASIO was afgesloten, 'n ἀφορμή is geweest, d.w.z. 'n lening, waarbij de geldlener het geleende bedrag tegen vergoeding van rente te eigen bate kon aanwenden. Dit behoeft daar natuurlik niet noodzakelik uit te volgen; PASIO kan ook wel erkend hebben, dat hij zijn boekje was te buiten gegaan en het geld, dat hem was toevertrouwd ter bewaring, ten eigen bate had aangewend. Dit wordt ook door DRERUP vastgesteld [2]). Zie hierover verder ad § 13 (παρακαταθήκη).

Φιλόμηλον. Onze PHILOMELUS wordt door KIRCHNER [3]) geidentificeerd met 'n zekere Φιλόμηλος Φιλιππίδου Παιανιεύς, wiens naam op 9 inscripties voorkomt. Vijf hiervan geven de naam volledig; zij zijn uit de jaren 400 tot 334 v. Chr.; op twee andere wordt ongetwijfeld dezelfde bedoeld, al staat er ook niet de vadernaam bij; de jongste twee hebben betrekking op zijn zoon Φιλιππίδης Φιλομήλου Παιανιεύς. Zij zijn uit de jaren 326/5 en 325/4 v. Chr. De auteurs, waar de naam eveneens voorkomt zijn:

LYS. XIX, § 15. Φιλόμηλος Παιανιεύς.

---

[1]) BLASS A. B. p. 174.

[2]) Fleckeisens Jahrb. für class. Philol. Suppl. Bd. XXII (1896) p. 356.

[3]) Prosopographia Attica dl. II nr 14670.

DEMOSTH. XXI, § 21. Φιλόμηλος Παιανιεύς.

ISOCRATES XV, § 63 en XVII, § 9. Φιλόμηλος.

Bovendien noemt PLATO Protag. 315*a* een zekere Φιλιππίδης Φιλομήλου onder de leerlingen van de sophist PROTAGORAS, (gest. ± 417); in hem ziet men algemeen de vader van de genoemde PHILOMELUS.

Reeds BÖCKH [1]) heeft de epigrafiese gegevens tot een geheel verenigd, waarin hij gevolgd wordt door KIRCHNER, die in korte trekken 'n „vita" van PHILOMELUS samenstelt. Over de familie van de betrokkene schreef ook KÖHLER [2]) . Volgens BÖCKH is deze PHILOMELUS, zoals we hem uit de inscripties kennen, in, of kort voor het jaar 336 gestorven. Onder de zgn. tabulae navales hebben we er een uit het jaar 342/1, waarop de naam van PHILOMELUS nog voorkomt, (I. G. II. 2, 803 col. *e*. reg. 142); deze heeft betrekking op een vóór het jaar 345/4 door hem betaalde schuld; en een uit het jaar 334/3, welke betrekking moet hebben op 'n triërarchie van PHILOMELUS kort voor zijn dood. (I. G. II. 2, 804 *b*, col. *b* reg. 18). Van zijn dood is op indirecte wijze sprake in een derde inscriptie, uit het jaar 326/5, waar gehandeld wordt over een triërarchie van zijn zoon PHILIPPIDES onder het archontaat van PYTHODELUS, d.w.z. in 336/5 (I. G. II. 2, 808 col. *c* reg. 35 vv.: „συντριήραρχος Φιλομήλου Παιανιῶς κληρονόμος Φιλιππίδης Φιλομήλου Παιανιεύς." Hieruit leidt BÖCKH af, dat PHILOMELUS in het jaar 336/5 gestorven moet zijn.

De identiteit van deze PHILOMELUS, alsmede zijn sterfjaar 336 staan dus uit de inscripties voldoende vast. Hij blijkt een flink vermogen te bezitten, want behalve enige trierarchieën vermelden de inscripties hem ook als choreeg en als een der 3 ἐπιμεληταί van de phyle Pandionis. Tenslotte staat zijn naam op de basis van een standbeeld, dat bij de Propylaeën moet hebben gestaan. [3]) De oudste van deze inscripties is opgenomen bij DITTENBERGER. (Syll. 1091). Deze steen is van kort na 403 [4]). PHILOMELUS, de zoon van PHILIPPIDES

---

[1]) BÖCKH, Urkunden über das attische Seewesen, (1840) p. 24 v.

[2]) KÖHLER, Attische Psephismen. Hermes, 5 (1871) p. 347 vv.

[3]) KÖHLER, in het reeds geciteerde artikel, p. 348.

[4]) BÖCKH meent later, zelfs nog na 380 (Seeurk. p. 24). Het schrift wijst volgens DITTENBERGER (t. a. p.) op uiterlik 380.

uit Paeania, wordt daar genoemd als een der choregen, die bij gelegenheid van de Thargelia 'n prijs hebben behaald. Daar de inscriptie een opsomming wil geven van alle prijswinnaars sinds het archontaat van EUCLIDES en PHILOMELUS in zijn kategorie op de vierde plaats komt, zal het jaar, dat hij choreeg is geweest, in elk geval na 400 moeten gesteld worden. De overige inscripties getuigen evenzeer voor de eervolle plaats, die PHILIPPIDES in het openbare leven heeft ingenomen. Zij zijn echter van veel jongere datum dan 390.

Het is de vraag, of de PHILOMELUS, die bij ISOCRATES, LYSIAS en DEMOSTHENES genoemd wordt, steeds dezelfde persoon is. De DEMOSTHENES-plaats zegt ons het minst; we vernemen, dat PHILOMELUS uit Paeania een vriend was van MIDIAS, tegen wie DEMOSTHENES in 347/6 een aanklacht indiende. Zij doelt op de tijd rond 358 v. Chr. (DEM. 21, § 174). LYSIAS plaatst ons dichter bij de tijd onzer redevoering. In zijn rede over de erfenis van ARISTOPHANES[1]) uit het jaar 388 of 387, zegt de spreker, dat zijn vader bij het uithuweliken zijner dochters niet zozeer naar geld zag, dan wel naar persoonlike eigenschappen. De ene dochter liet hij huwen met een neef van PHAEDRUS van Myrrhinus, dezelfde, die in de dialoog van die naam van PLATO optreedt; de andere aan PHILOMELUS uit Paeania: „ὃν οἱ πολλοὶ βελτίονα ἡγοῦνται εἶναι ἢ πλουσιώτερον." (LYS. 19, § 15). Het is BÖCKH niet ontgaan, dat het niet zonder meer vanzelfsprekend is, dat we in hem dezelfde persoon moeten zien als in de PHILOMELUS der inscripties, die reeds kort na 400 choreeg was en eerst in 336 stierf; toch acht hij het bezwaar niet groot genoeg, om de identiteit te ontkennen. Ons rest ten slotte ISOCRATES. In zijn Antidosis verklaart hij: „Mijne werken heb ik U zooeven voorgelezen, ik zal U tans mededelen de namen van hen, die van jongsaf tot op hoge leeftijd met mij zijn omgegaan (τοὺς δὲ κεχρημένους ἐκ μειρακίων μοι μέχρι γήρως), en diegenen onder U, die van dezelfde leeftijd zijn als ik, zal ik maken tot getuigen voor de woorden, die ik zeg. Het allereerst kwamen tot mij EUNOMUS, LYSITHIDES en CALLIPPUS, later ONETOR, ANTICLES, PHILONIDES, PHILOMELUS en CHARMANTIDES. Al deze mannen heeft de stad met gouden kransen bekranst" enz. (ISOCR. 15, § 63).

---

[1]) Zie blz. 229 v.

Gelijk we vroeger reeds gezien hebben [1]), doelt ISOCRATES bij het bespreken van zijn werkzaamheid als publicist steeds op de tijd na 390, toen hij met zijn geschrift tegen de Sophisten zijn logographenloopbaan vaarwel zei en als paedagoog ging optreden (15, § 193). Ook hier is dus enige goede wil nodig, om in de genoemde PHILOMELUS dezelfde te zien, die volgens LYSIAS juist omtrent deze tijd moet zijn getrouwd, en volgens ISOCRATES zelf een dergenen was, die na het het jaar 390 bijna als knaap zich bij hem gevoegd hebben; maar de opmerking omtrent de leeftijd van ISOCRATES' discipelen is in 't algemeen van verschillende personen gezegd en behoeft dus niet op PHILOMELUS in 't biezonder toegepast te worden. Wel is de wijze, waarop ISOCRATES over hem spreekt als 'n geëerd burger, in overeenstemming met de persoon, die we uit de inscripties hebben leren kennen [2]).

Ten slotte komen we tot de PHILOMELUS van onze redevoering. Reeds vroeger is opgemerkt, dat deze in de tijd, waarin het proces tegen SOPAEUS' zoon moet geplaatst worden, nog niet tot ISOCRATES' leerlingen kan hebben behoord. Zulks volgt altans niet uit ISOCR. 15, § 63, want hier noemt ISOCRATES zijn leerlingen op uit de tijd na 390; en PHILOMELUS behoort hier zelfs niet tot de allereersten. Deze laatste identificatie hangt dus door gebrek aan gegevens geheel in de lucht. Het enige, wat men ervan zeggen kan, is, dat men alle tot nu toe besproken gegevens kan combineren tot een geheel. We krijgen dan de volgende persoonsbeschrijving: PHILOMELUS was de zoon van PHILIPPIDES, 'n volgeling van de sophist PROTAGORAS, geboren ongeveer 420 v. Chr. Als jongeman van ongeveer 25 jaar maakt hij in 495 kennis met de zoon van SOPAEUS, die van dezelfde leeftijd kan zijn geweest, huwt ongeveer 390 en stijgt na die tijd steeds in aanzien en rijkdom, een biezonderheid, waarvan verschillende inscripties nog getuigenis afleggen. Hij stierf in 336.

---

[1]) Zie blz. 70.

[2]) BÖCKH wijst er nog op hoe èn hier, èn op de reeds genoemde inscriptie Ditt. Syll. 1091 de naam PHILOMELUS voorkomt met die van CHARMANTIDES, eveneens een Paeaniër; maar hieruit kan men toch moeilik iets afleiden, daar het samentreffen van de beide namen als overwinnaars in de Thargeliën louter op 'n toeval berust.

Μενέξενον. Ook deze persoon, die in de geschiedenis van de Trapeziticus meer op de voorgrond treedt dan PHILOMELUS, heeft men getracht bij andere auteurs terug te vinden. Bij DEMOSTHENES vinden we een MENEXENUS, zoon van POLYARATUS uit Cholargia (DEM. 40 § 6, 7 en 25), bij ISAEUS een andere, nl. een zoon van CEPHISOPHON uit Paeania (ISAE. 5, § 12—14). Beiden zijn volle neven van moeders kant [1]). Daar de bedoelde redevoering van ISAEUS ongeveer in het jaar 389 is uitgesproken, en de MENEXENUS aldaar wordt voorgesteld als iemand van volwassen leeftijd, kan men de identiteit van hem of van zijn neef met de MENEXENUS van onze redevoering mogelik achten [2]).

Hoewel PHILOMELUS en MENEXENUS in de Trapeziticus in één adem genoemd worden, behoeven we geen biezondere relatie tussen deze twee aan te nemen; in het verhaal der verdere gebeurtenissen treedt eerstgenoemde niet meer op, in tegenstelling tot MENEXENUS, die door PASIO meer in 't biezonder als spreker's vriend en medewerker schijnt te worden beschouwd. (Zie § 12). LIPSIUS [3]) ziet in MENEXENUS de προστάτης van de spreker, op grond van zijn zelfstandig optreden in § 13 v.

§ 10.

σιγῶντι. DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS heeft in zijn tekst „σιωπῶντι." FUHR [4]) geeft aan de lezing der ISOCRATES-hss. de voorkeur, omdat ook in 11, § 29 en 1, § 41 het werkwoord σιγᾶν gebruikt wordt in tegenstelling tot λέγειν. DRERUP volgt hem hierin. Intussen is men het erover eens, dat de eerste redevoering onecht is. Volgens PREUSS [5]) komt het werkwoord σιγάω driemaal voor bij ISOCRATES; σιωπάω daarentegen zevenmaal, waaronder eenmaal

---

[1]) KIRCHNER, Prosopographia Attica, ad nr. 8415.

[2]) Ditt. Syll. 173, n. 6 wil eveneens een zekere MENEXENUS, de voorsteller van een decreet tot hulp aan ballingen uit Iulis, die door toedoen van EPAMINONDAS in 364 of 363 uit hun vaderstad waren verdreven, identificeren met een van beide bovengenoemde personen.

[3]) LIPSIUS A. R. p. 639 n. 13.

[4]) Rhein. Mus. 33 p. 360.

[5]) PREUSS, Index Isocrateus, (Fürth 1904) 2 p. 78.

in de Trap. (§ 19). Zou niet veeleer een normaliserende invloed in de tekst bij DIONYSIUS aan 't werk zijn geweest?

ἡσυχίαν ἄγειν. De spreker komt tot dit besluit eensdeels, omdat hij onder deze omstandigheden èn zich zelf, èn zijn vader in het grootste gevaar zou brengen, als het SATYRUS ter ore zou komen, hoe men hem in Athene trachtte om de tuin te leiden; anderdeels, omdat het toch uitgesloten scheen, dat de spreker met een aanklacht in Athene succes zou hebben. In het algemeen zal men niet verwachten, dat een pleiter er de nadruk op zou leggen, dat zijn zaak er zo slecht voor staat, maar we moeten niet vergeten, dat het gedrag van PASIO ten opzichte van de spreker hem naderhand betere gegevens verstrekte om daarop de verdediging van zijn zaak te doen steunen (vanaf § 15) en dat hij dit in zijn betoog wil doen uitkomen. In § 46—48 komt de spreker nog eens uitvoerig op deze verandering in de gedragslijn van PASIO ten opzichte van hemzelf terug.

§ 11.

πίστεις. Dit woord komt bij ISOCRATES voor in de zin van „bewijs" (bv. 10, § 22; 11, § 31 en 37; 15, § 280); „waarborg" (bv. Trap. § 44; ook 16, § 40) en „eed of belofte van trouw". In de laatste betekenis komt het meermalen voor in uitdrukkingen, die met de hier gebruikte overeenstemmen. Zo bv. 6, § 20 „ἐπὶ δὲ τούτοις (daarenboven) πίστεις ἀλλήλοις δόντες ἐποιοῦντο τὴν στρατείαν."; 12, § 104 wordt van de Lacedaemoniërs gezegd „πίστεις δὲ δόντες τούτοις ἀμφοτέροις (nl. de Atheense bondgenoten en de koning der Perzen) καὶ καταπολεμήσαντες ἡμᾶς." In 15, § 125 lezen we „ἡγούμενος, εἰ τοιοῦτος ὢν φαίνοιτο περὶ τοὺς πολεμήσαντας, τὴν μεγίστην πίστιν ἔσεσθαι δεδωκὼς, ὡς κτλ." Ook in de gerechtelike redevoeringen: 18, § 46 „ἐπειδὴ δὲ τὰς πίστεις ἀλλήλοις ἔδομεν", zonder bijzin.

Om deze reden zou ik ook hier de uitdrukking „ὥστε πίστεις τὰς μέγιστας αὐτῷ δεδωκὼς εἴη" willen opvatten in dezelfde zin: „dat SATYRUS hem de sterkste verzekeringen van een goede verstandhouding gegeven had". Ware het niet, dat we vroeger gehoord hebben, dat hij SOPAEUS had laten gevangen nemen, dan zou men geneigd zijn uit de woorden op te maken, dat de verzoening het gevolg van

onderhandelingen was geweest [1]). Het is altans een aanwijzing te meer voor de onderstelling, dat de poging tot omwenteling, waarbij SOPAEUS betrokken was geweest, werd gesteund door personen, die SATYRUS om bepaalde reden liever niet tot vijand had [2]).

τὴν ἀρχήν. De spreker drukt zich hier al even vaag uit als in § 3. In verband met de aldaar gebruikte woorden „ὥστε πολλῆς μὲν χώρας ἄρχειν" zal men het eerst aan gebiedsuitbreiding denken.

τῷ αὐτοῦ υἱεῖ. SCHAFER meent [3]), dat hiermee bedoeld is LEUCO, de zoon en opvolger van SATYRUS. In een scholion op DEM. 20, § 33 (waar de redenaar zegt, dat LEUCO de haven van Theudosia voor de Atheners openstelde) lezen we: „ἐμπόριον Θευδοσίαν · τὸ μὲν ὄνομα τῷ ἐμπορίῳ ἢ ἀπὸ τῆς ἀδελφῆς, ἡ ἀπὸ τῆς γαμετῆς · διαφωνεῖται γάρ" [4]). DITTENBERGER hecht aan deze mededeling geen waarde, doch meent, dat de naam der stad is ontleend aan die van een der gezanten, die aan Athene de troonsbestijding van SPARTOCUS en PAERISADES kwamen melden [5]). Deze THEODOSIUS zou dan een bloedverwant van LEUCO zijn geweest. DITTENBERGER wil zijn veronderstelling steun geven door te wijzen op de naam der stad Stratoclia, die misschien afkomstig is van de in inscr. nr. 211 genoemde STRATOCLES, 'n hooggeplaatst persoon onder het bewind van LEUCO, en op GORGIPPIA, dat misschien ook naar een der leden van het heersende huis is genoemd. COMOSARYE, de vrouw van PAERISADES, was namelik een dochter van GORGIPPUS. (Ditt. Syll. 216).

Deze motivering is m.i. te zwak, om aan het DEMOSTHENES-scholion alle grond te ontzeggen; daar LEUCO I de veroveraar, zoal niet de stichter [6]) van THEODOSIA was, hebben we alle grond om aan te

---

[1]) PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht I (1909) p. 361 n. 5, vraagt zich af, of de betekenis hier is „Gnadenbeweis". Ik zou liever zeggen: „bewijzen van goede verstandhouding". De lexicographen geven over het woord geen uitsluitsel. SUIDAS spreekt alleen over betekenissen als „trouw, mening en godsdienstig geloof".

[2]) Zie blz. 71 v.

[3]) Rhein. Mus. 33, (1878), p. 428.

[4]) DINDORF, Demosthenes IX (1851) p. 477, reg 24.

[5]) Ditt. Syll. 206 n. 15.

[6]) Aldus HARPOCRATIO s. v. Θευδοσίαν. De stad bestond echter, misschien onder een andere naam, reeds vóór 494 en SATYRUS I is tijdens het beleg ervan gestorven (Schol. ad DEM. 20 § 33).

nemen, dat hij ook een nieuwe naam aan de stad heeft gegeven. Wanneer LEUCO de stad heeft vermeesterd, blijkt niet; in de inscripties is echter een zekere uitbreiding in de titulatuur waar te nemen, waar eerst alleen van ἄρχων Βοσπόρου καὶ Θευδοσίης sprake is (bv. Ditt. 210); later ook van βασιλεύων Σίνδων etc. (Ditt. 211; LATYSHEW, Inscr. antiquae Orae Sept. Ponti Euxini II (1890) nr. 344). De inscr. Ditt. 209, wsch. van kort na 369, is m. i. anders te beoordelen.

Het is dus mogelik, dat LEUCO reeds in 't begin van zijn regering (in 387) de stad heeft veroverd, misschien na voortzetting van het beleg, door zijn vader SATYRUS begonnen, en dat hij aan de veroverde stad de naam gegeven heeft van THEUDOSIA, naar zijn vrouw, die een zuster was van de spreker van onze redevoering. Als deze naam daarna in de familie van LEUCO in zwang is gekomen, kan hij in 347/6 gedragen zijn door een der gezanten, die de troonsbestijging van LEUCO's zonen in Athene kwamen melden. (Ditt. Syll. 206). Deze laatste conclusie trekt ook SCHAEFER uit de aangehaalde feiten [1]).

φανερῶς πράξω περί. Het gebruik van πράττειν met een adverbium (afgezien van de intransitieve betekenis, als εὖ πράττειν e.dgl.) is bij ISOCRATES volstrekt niet zeldzaam. Bv. 19, § 35 (ἆρ' ἂν ἐκεῖνος ἄμεινον ἔπραξεν, εἰ . . . .). Ook het gebruik van praepositie, met name van περί, komt bij πράττω herhaaldelik voor (bv. 12, § 92). Deze uitdrukking als geheel schijnt echter bij ISOCRATES een unicum te zijn. Men kan haar vertalen door „met de juiste toedracht van de zaak voor den dag komen." De DIONYSIUS-tekst, die de praepositie περί weglaat, heeft deels τῶν ἐμαυτοῦ, deels τὰ ἐμαυτοῦ, blijkbaar pogingen, om het ongewone in de uitdrukkingswijze weg te nemen.

Κίττον. Deze naam ontbreekt in de DIONYSIUS-tekst. In verband hiermee wil ik wijzen op een tweede afwijking in dezelfde tekst: in § 12 leest men nl. „τὸν ἐπὶ τῇ τραπέζῃ καθήμενον" in plaats van „αὐτόν". Men zou hieruit moeten afleiden, dat er bij DIONYSIUS van twee verschillende slaven sprake is, want als in § 12 dezelfde bedoeld is als in § 11 moet men „αὐτόν" zeggen. Toch kan dit nooit het geval zijn; de slaaf, die door de spreker gezocht werd wegens zijn

---

[1]) Rhein. Mus. 33 (1878) p. 427.

mede-op-de-hoogte-zijn van de transactie met PASIO is dezelfde als die, welke volgens de beschuldiging van de bankier door de spreker en MENEXENUS zou zijn omgekocht: dit blijkt duidelik uit § 13. Eerst in § 21 wordt voor de tweede maal de naam CITTUS genoemd [1]); uit de wijze, waarop hier over hem gesproken wordt, en nog duidelijker uit § 27 blijkt, dat we steeds met een en dezelfde persoon, nl. CITTUS, te doen hebben gehad.

Er is alles voor, om aan te nemen, dat de naam van de betrokkene reeds terstond in § 11 genoemd is, en daarom verdient de text der ISOCRATES-hss. de voorkeur boven die van DIONYSIUS, die trouwens op deze plaats op meerdere punten corrupt is [2]).

Over de persoon van deze CITTUS valt weinig te zeggen. In § 51 vernemen we, dat hij in het Bosporaanse Rijk, waarheen hij door PASIO voor een zakenreis gestuurd was, had verklaard uit Milete afkomstig te zijn. In deze stad hadden sinds 412, toen ALCIBIADES de Milesiërs deed afvallen van Athene (THUC. VIII, 17), grote beroeringen plaats gevonden: in 405 gingen bv. 1000 burgers in ballingschap, tengevolge van troebelen, die LYSANDER aldaar had teweeggebracht (DIOD. SIC. XIII, 104). Het is mogelijk, dat CITTUS in die tijd, misschien reeds als kind, in krijgsgevangenschap is geraakt en zo naar Athene is gekomen. Hoe PASIO zich het lot van zo'n slaaf kon aantrekken, vernemen we uit de woorden van APOLLODORUS: „Toen hij (nl. PHORMIO) te koop werd aangeboden, zou hij, wanneer hij gekocht was door een slager of een ander handwerksman, het vak van zijn meester geleerd hebben en het op geen stukken na zo goed hebben gehad als tans. Nadat echter mijn vader, de bankier, hem had gekocht, leerde hij hem lezen en schrijven en onderrichtte hem in zijn vak en vertrouwde hem aanzienlike sommen toe en zo werd hij een welvarend man en het toeval, dat hem bij ons gebracht heeft, werd voor hem de oorsprong van zijn huidige welstand" (Dem. 45, § 72). Over de rechtsverhouding van CITTUS tot PASIO zal te zijner tijd worden gesproken.

In een andere redevoering van DEMOSTHENES is sprake van een bankier CITTUS, waar een contract, opgemaakt tussen de spreker,

---

[1]) De Dionysiustekst gaat slechts tot aan het einde van § 12.

[2]) Zie FUHR, Rhein. Mus. 33 (1877) p. 361.

CHRYSIPPUS, en een koopman PHORMIO, werd gedeponeerd. DARESTE [1]) zegt, dat dit ongetwijfeld dezelfde was als de CITTUS in de Trapeziticus, waarin hij gevolgd wordt door MATHIEU en BRÉMOND [2]). De redevoering zelf is enige jaren later dan 335 v. Chr. gehouden [3]); de feiten, die aan het proces voorafgingen schijnen hoogstens twee jaar tevoren te hebben plaats gehad [4]). Het is dus nauweliks mogelik, dat de in deze redevoering genoemde bankier CITTUS (omstreeks het jaar 330) dezelfde is als de bediende van PASIO in 392.

Op een inscriptie uit dezelfde tijd als de hier besproken redevoering komt een CITTUS voor. (I.G. II. 2. 834.) Zij heeft betrekking op de tempel van Zeus Soter in de Piraeus, die in die tijd werd verbouwd [5]). De betrokken passage is echter te sterk verminkt, dan dat men eruit kan besluiten, dat hier de genoemde bankier bedoeld is. Ook komt de naam voor op enige niet nader te dateren grafstenen van Hymetties marmer, bij Athene gevonden, nl. I.G. II, 3, nr. 2809 (Κίττος Ζωΐλου Ἀντιοχεύς); 3002 (Ζωπύρα Κίττου Θηβαίου γυνή) en 3345 (Κίττος Διονυσίου Σινωπεύς).

συνήδει. Blijkbaar, omdat hij bij de transactie was tegenwoordig geweest, het geld in ontvangst had genomen en geboekt. Dat deze mededeling niet in strijd is met de bewering in § 2 omtrent de afwezigheid van getuigen bij bankierstransacties wordt in hoofdstuk IV betoogd.

§ 12.

προσελθεῖν. Προσέρχομαί τινι schijnt de techniese term te zijn, die gebruikt wordt om aan te duiden, dat men zich tot iemand wendt om hem in rechten te sommeren. Vgl. § 15. Zo ook DEM. 50, § 29, 38 en 54.

ἐξαιτεῖν is de speciale uitdrukking voor „een slaaf opeisen ter foltering". Vgl. bv. DEM. 46, § 21 en 29, § 17; ANTIPH. 6, § 27.

---

[1]) DARASTE, Les Plaidoyers civils de Demosthène, (Paris 1875) I p. 310 n. 5.

[2]) MATHIEU et BRÉMOND, Isocrate, Discours I (Paris 1928) p. 74, n. 2.

[3]) Op grond van § 38. Zie BLASS A. B. III, 1 p. 578. Hij veronderstelt 326, SCHAEFER 329 v. Chr.

[4]) Zie § 11, 12 vv. en vooral 16. (τὸ ἔγκλημα ὃ ἔλαχον αὐτῷ πέρυσιν.)

[5]) Zie JUDEICH, Topogr. von Athen (1931) p. 453.

ἔλεγχον σαφέστατον. De spreker had zich nl. voorgesteld, dat de slaaf CITTUS op de pijnbank met de waarheid voor den dag zou komen. Zie § 54.

καθήμενος ἐπὶ τῇ τραπέζῃ. „Aan het loket zitten". Dezelfde uitdrukking wordt van PHORMIO gebezigd bij DEM. 49 § 47.

ἐξ τάλαντα ἀργυρίου. Ofschoon daaromtrent niets wordt gezegd en het ook op zich zelf genomen niet noodzakelik is, wordt toch in 't algemeen verband gezocht tusschen deze zes talenten en het bedrag, waarvoor de spreker naderhand PASIO aanklaagde, het zgn. deposito. Merkwaardiger wijze wordt dit laatste nergens genoemd. Toch acht ik dit niet onverklaarbaar [1]). Dat de eiser hier niet het bedrag noemt, waarvoor hij PASIO wilde aanspreken, doch wel dat, waarvoor hij zelf borg moest blijven op grond van PASIO's tegen-aanklacht, wijst er m.i. op, dat er verband tusschen deze beide bestond. Welke samenhang hier kan bestaan hebben, hoop ik straks duidelik te maken [2]).

λάβοιμεν παρ' αὐτοῦ. Dat CITTUS zelfstandig uitbetalingen zou kunnen doen, behoeft ons niet zozeer te verwonderen. In DEM. 52, waar het gaat om de uitbetaling van een bedrag van 1600 drachmen door PASIO's bank, is het PHORMIO, die de uitbetaling verricht. Ook in DEM. 49 worden telkens de bedienden genoemd, die de uitbetalingen aan de klanten doen. Zij hebben dus waarschijnlik een kas onder zich gehad. De aanklacht, die door PASIO geuit wordt, is in zich niet onwaarschijnlik, als we aannemen, dat PASIO het zo voorstelt, dat het feit der verduistering eerst kort geleden heeft plaats gehad en dat hij terstond voor de polemarch verschijnt, nu hij meent, de medeplichtigen van de voortvluchtige slaaf op het spoor te zijn gekomen.

μηδεὶς ἔλεγχος μηδὲ βάσανος. Het eerste woord betekent, „bewijsgrond" in 't algemeen, het tweede is de bizondere uitdrukking voor het getuigenis aan slaven ontlokt, door middel van de foltering. Over dit laatste zullen wij nader spreken naar aanleiding van § 15 en 16; hier vragen wij ons alleen af, wat de spreker met zijn uitdrukking op 't oog heeft. Het staat vast, dat ook voor PASIO het enige strikte bewijsmiddel kan bestaan in de βάσανος van de slaaf; maar de bij-

---

[1]) Zie hierover blz. 95 v.

[2]) Zie blz. 108 v.

komstige omstandigheden kunnen de stemming der rechters sterk beïnvloeden, en dat dit ook met ἔλεγχος bedoeld wordt, blijkt bv. uit ANTIPHON, II, γ, § 8 „μὴ δεδηλωμένων δὲ τῶν ἀποκτεινάντων, ὑπὸ τῶν εἰκότων ἐλεγχόμενος οὗτος ἂν καὶ οὐδεὶς ἕτερος ὁ ἀποκτείνας αὐτὸν εἴη."

In ons geval zouden die εἰκότα, die ten nadele van PASIO zouden komen, hieruit bestaan, dat de spreker hem met zijn aanklacht vóór is geweest.

ἀντεγκαλεῖν. Over dit woord lezen we bij LIPSIUS: „Dagegen stehen ἀντικατηγορεῖν und ἀντεγκαλεῖν ohne allen Bezug auf Einrede oder Widerklage von den Beschuldigungen, mit denen der Beklagte die Anklagen des Klägers erwidert" [1]). Hij verwijst dan naar een drietal plaatsen, waarvan alleen op de laatste (DEM. 40, § 14) het woord ἀντεγκαλεῖν voorkomt. Inderdaad doelt de spreker hier op de eisen van de tegenpartij, zoals die geformuleerd werden bij besprekingen, die aan het proces voorafgingen.

LIPSIUS schijnt dus aan het woord ἀντεγκαλεῖν de betekenis van een juridiese term te willen ontzeggen. We zullen nog terugkomen op het feit, dat de redenaars een zeer vrij gebruik maken van deze termen, zodat men uit het verband, waarin zo'n term een enkele maal voorkomt, moeilik een gevolgtrekking kan maken omtrent zijn juridiese betekenis. Bovendien ligt het geval op onze plaats, die door LIPSIUS, naar het schijnt, niet is opgemerkt, enigszins anders dan bij DEM. 40, § 14. De spreker legt weliswaar het woord ἀντεγκαλεῖν aan PASIO in de mond, ogenschijnlik nog voordat een van beiden bij de polemarch een klacht heeft ingediend; maar het staat vast, dat de spreker reeds bezig was, zijn aanklacht voor te bereiden en dat zij ook door hem is ingediend en wel, als gevolg van PASIO's optreden, hoogstwaarschijnlik juist in de vorm van een tegenaanklacht. Volgen we zijn uiteenzetting van de gang van zaken, dan zien we, hoe hij bij PASIO komt om CITTUS op te eisen: natuurlik met de bedoeling om te gaan procederen. PASIO draait de rollen om en klaagt de spreker en MENEXENUS aan wegens verduistering van geld, met medewerking van CITTUS. De spreker dient de tegenaanklacht in: dat deze heeft

---

[1]) LIPSIUS A. R. p. 860 n. 49.

plaats gehad en dat de zaak van de spreker naderhand ook voor de diaeteet is geweest, is een noodzakelike vooropstelling om, gelijk we zullen zien, het proces van de spreker tegen CITTUS (§ 14) te kunnen verklaren [1]).

De tegenaanklacht heeft geen gerechtelike gevolgen voor de aanklacht, die zij wil pareren. Beide worden onafhankelik van elkaar behandeld [2]). De wijze, waarop de spreker zijn verhaal doet, laat niet toe, zonder meer vast te stellen, of het woord „ἀντεγκαλεῖν" doelt op deze tegenaanklacht; mogelik is het echter wel. Daar de spreker nergens uitdrukkelik zegt, dat hij in dit stadium van zijn zaak PASIO reeds had aangeklaagd, en we tot het goed begrijpen van zijn verdere maatregelen tegenover CITTUS deze onderstelling nodig hebben, (§ 14) is het m. i. in hoge mate waarschijnlik, dat hij met het woord „ἀντεγκαλεῖν" zelf op deze aanklacht zinspeelt; m. a. w., dat het woord tot de juridiese termen moet worden gerekend.

De polemarch stond dus voor twee dagvaardigingen tegelijk, die van spreker tegen PASIO en die van PASIO tegen spreker en MENEXENUS. PASIO kan gemakkelik getuigen hebben meegebracht, die verklaarden, hoe spreker bij hoog en bij laag gezworen had, niets meer te bezitten, toen SATYRUS' afgezanten bij hem kwamen. Spreker kan op dit ogenblik voor zijn tegen-aanklacht geen enkele getuige aanvoeren, daar de enige man, die er voor in aanmerking kwam, spoorloos verdwenen is. Het stond de magistraat vrij, de klacht te verwerpen, als zij naar vorm of inhoud niet naar behoren was ingediend [3]). Dat spreker's getuige onvindbaar is, kan echter niet als bezwaar gelden: de getuigenverklaringen werden eerst voor de diaeteet afgelegd. Op grond van § 14 nemen we dan ook aan, dat de polemarch aan de spreker eveneens rechtsingang heeft verleend. Dat de spreker later niet meer op dit proces terugkomt is zeer goed verklaarbaar; de weigering van CITTUS, om te getuigen, had misschien tot gevolg, dat de diaeteet ten nadele van de spreker besliste, en vóór deze beroep deed op de heliaea, kwam men tot de in § 15 en 16 beschreven schikking. Spreker hecht er geen waarde aan, op deze zaken in zijn pleidooi terug te komen; niet de eerste be-

---

[1]) Zie blz. 108; het bedrag van 7 talenten is hier de doorslaggevende factor.

[2]) LIPSIUS A. R. blz. 860 v.

[3]) BUSOLT, Gr. St. p. 1178. LIPSIUS A. R. p. 818 v.

handeling in rechten geeft hem de gelegenheid iets in zijn voordeel aan te voeren, doch alleen het gedrag van zijn tegenstander PASIO tijdens het proces. Hij laat het aan zijn hoorders over, zich rond het optreden van PASIO, dat hij beschrijft, de gang der rechtshandeling voor te stellen. Zo zijn ook wij genoodzaakt haar te reconstrueren.

Terwijl hij dus over de borgstelling, die hij ongetwijfeld van PASIO geëist heeft, zwijgt, noemt hij wel de 6 talenten, waarvoor hij zelf tegenover PASIO borg moest blijven. Hij legt er de nadruk op, dat het PASIO ernst was met zijn aanklacht, waarin ook CITTUS als medeplichtige betrokken was, omdat hij juist de inconsequentie in het gedrag van PASIO, toen CITTUS eenmaal te voorschijn was gekomen, wil belichten.

Bij processen tegen metoeken diende de borgstelling om de beklaagde tegen hechtenis te vrijwaren. Natuurlik zorgde spreker voor deze borgtocht, want hem was er nu alles aan gelegen CITTUS op te sporen.

πολέμαρχον. Dit was de magistraat, onder wiens jurisdictie de privaatprocessen, waarbij metoeken betrokken waren, vielen [1]). Zowel PASIO, gelijk we gezien hebben, als spreker waren metoek (zie § 41).

ἐγγυητάς. Wanneer in Athene een niet-burger voor het gerecht werd gedaagd, kon de eiser in tegenwoordigheid van de polemarch verlangen, dat de gedaagde borgen stelde, die voor zijn verschijnen ter gerechtzitting zelf aansprakelik waren.

Deze borgen waren, bij niet verschijnen van de gedaagde, verplicht, de 6 talenten aan de tegenpartij te betalen. Was de gedaagde niet in staat om zulke borgen aan te wijzen, dan kon de eiser hem in hechtenis laten nemen, totdat de zaak ter gerechtzitting was afgedaan [2]).

μάρτυρας. Waarschijnlik moeten we onder deze personen verstaan hen, die bij gelegenheid van de behandeling der zaak voor de polemarch, voor de spreker borg waren gebleven.

---

[1]) LIPSIUS A. R. p. 64 v.

[2]) LIPSIUS A. R. p. 66 en 811. Het werk over de griekse borgstelling in haar volle omvang is PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht I (1909).

§ 13.

περὶ δὲ τῶν. Vgl. § 7 [1]).

αἰσχίστας αἰτίας. 'n Dergelike uitdrukking behoort geheel tot de stijl der gerechtelike redevoeringen; zij zegt niets omtrent de werkelike aard der aanklacht, die PASIO tegen de spreker had ingediend.

εἰς Πελοπόννησον. Door de tegenstelling Athene-Sparta, zelfs in vredestijd, was dit gebied de naaste wijkplaats voor iemand, die zich in Athene niet meer op zijn gemak voelde. De stad Megara, slechts een paar uur varen van Athene verwijderd, bood reeds een gunstige gelegenheid om betere tijden af te wachten.

ἠξίου. MENEXENUS, die de slaaf had opgespoord, begeeft zich onverwijld met hem naar de polemarch, zonder de terugkomst van de spreker uit de Peloponnesus af te wachten. Dit kan men opmaken uit het feit, dat de spreker zich zelf bij het verhaal der gebeurtenissen in § 13 en 14 geheel uitschakelt. We hebben reeds gezien, hoe LIPSIUS uit dit optreden van MENEXENUS besluit, dat hij de προστάτης van de spreker was. Deze veronderstelling verklaart ook het best zijn eigenmachtig optreden. MENEXENUS moest terstond zijn maatregelen nemen: hij moest rekening houden met het feit, dat hij de slaaf niet kon laten gijzelen en dat zijn meester hem weer opnieuw en op meer afdoende wijze kon laten verdwijnen. De foltering van de slaaf kon, mits op de wettelik voorgeschreven wijze, buiten tegenwoordigheid van de polemarch plaats hebben. Van de verklaringen van de slaaf werd door de βασανισταί (§ 15) een proces verbaal opgemaakt, dat later bij de stukken werd overgelegd.

MENEXENUS stelde zich voor, van dit proces-verbaal gebruik te maken in twee processen: eerst in het dubbele proces, waarin hij met de spreker door PASIO was aangeklaagd wegens omkoperij en diefstal, en waarvoor de spreker borgen had gesteld, vervolgens in het proces van de spreker tegen PASIO om het deposito, dat terstond opnieuw kon worden begonnen, ingeval het de eerste maal door de afwezigheid van CITTUS tot niets geleid had.

παρακαταθήκη. Hier noemt de spreker voor 't eerst de vordering, die hij op PASIO beweert te hebben, met name. Het woord keert terug in

---

[1]) Zie blz. 73.

§ 18, 27, 45, 50, 53 en 56. Tot nog toe was er eenvoudig sprake van „τῶν παρὰ τούτῳ κειμένων" (§ 7) en „τὰ παρ' αὐτῷ κείμενα" (§ 8).

Over het juridiese verschil tussen ἀφορμή en παρακαταθήκη wordt elders gesproken; de practijk zal tussen een παρακαταθήκη, bij 'n trapeziet geplaatst en een ἀφορμή wel niet veel verschil hebben gemaakt [1]).

Over de rente wordt door de spreker gezwegen; maar daar hij ook het bedrag van de hoofdsom in zijn betoog niet uitdrukkelik noemt [2]), zegt dit m. i. niet veel.

De kwestie, of PASIO het geld ten eigen bate mocht gebruiken of niet, is dus van weinig belang. Men tracht de vraag in bevestigende zin te beantwoorden op grond van § 9 (προσεποιεῖτ' ἀπορεῖν ἐν τῷ παρόντι καὶ οὐκ ἂν ἔχειν ἀποδοῦναι) en § 41 (λέγων ὅτι τοῖς ἐμοῖς χρήμασι τυγχάνει χρώμενος). Beide plaatsen hebben geen bewijskracht, omdat de spreker alleen de woorden van PASIO meedeelt, zonder te zeggen, wat hij ervan denkt; of hij het gebruik maken van zijn geld afkeurt of niet, kunnen we er dus niet uit opmaken [3]).

Ik kom nog eens terug op de vraag of het vreemd is, dat de spreker in zijn redevoering nergens het bedrag noemt van het tegoed, dat PASIO hem naar zijn beweren schuldig is. Ten aanzien van de beslissing der gezworenen moet men onderscheid maken tussen het al dan niet gegrond zijn van de beweringen van aanklager, als zodanig (i. c. of de spreker PASIO's schuldeiser is, dan wel omgekeerd) en het bedrag, waarop hij eventueel aanspraak zou kunnen maken. In verschillende gevallen zou dit laatste nog aanleiding hebben gegeven tot een aparte procedure, bv. bij die zaken, waarbij het oordeel over de zwaarte van het geleden verlies eveneens aan de gezworenen is overgelaten. Het-

---

[1]) Zie blz. 202. Vgl. bijvoorbeeld DEM. 52 §§ 24—29 waar gezegd wordt, dat het beter is, z'n geld in bewaring te geven aan 'n vriend, dan het bij wijze van παρακαταθήκη te laten staan op 'n bank. (§ 24: ὃ ἔμελλε ὀρθῶς καὶ δικαίως ἀπολήψεσθαι).

[2]) Zie echter blz. 108 v.

[3]) Ook DRERUP (Fleckeisens Jahrb. Suppl. XXII p. 350) denkt er zo over; zijn motivering komt ongeveer op hetzelfde neer. Hij bespreekt de kwestie ook in verband met de bankiersboekhouding, die we m. i. kunnen laten voor wat ze is, daar het toch niet vaststaat, met welk soort van geldlening we hier te doen hebben.

zelfde vond plaats bij strafprocessen (δίκαι δημοσίαι), als de wet niet reeds het bedrag der boete had vastgesteld. Beide partijen stelden dan een bedrag voor en de gezworenen deden een keuze uit beide.

Busolt meent [1]), dat zelfs in dit geval de aanklager het bedrag van zijn toekomstige eis al in de aanklacht zelf (de γραφή) genoemd moet hebben, en de tegenpartij eventueel in de ἀντιγραφή, zoals b.v. bij Dem. 45, § 46. In ons geval, waar het bedrag van het tegoed niet van zijn bestaan te scheiden is, moet dit zeker het geval zijn.

In de schriftelike aanklacht [2]) kwam het bedrag [3]) dus ook ongetwijfeld voor, eventueel gespecificeerd volgens hoofdsom en rente. Uit Aesch. 1, § 2 blijkt, dat voor het pleidooi de akte van beschuldiging werd voorgelezen. Op dit stuk baseren de gezworenen hun uitspraak, niet op het pleidooi. Het is daarom ook niet noodzakelik, dat de spreker het bedrag nog eens herhaalt, en men kan zich afvragen, of Isocrates niet goed gezien heeft, toen hij het op de achtergrond hield en alleen het licht liet vallen op die feiten, die voor de bewijsvoering in aanmerking kwamen. Want omtrent de grootte van het bedrag zelf kan hij nu eenmaal niets bewijzen. Hij kan alleen aantonen, dat het gedrag van Pasio van die aard is geweest, dat er uit volgde, dat hij op verschillende tijdstippen het bestaan van de schuld niet heeft willen of kunnen lochenen. Zijn de gezworenen het daarmee eens, dan rest hun niets anders, dan ten gunste van de spreker de eis, volgens de tekst van de aanklacht, in te willigen.

Ik meen dus, dat in deze richting de beantwoording der gestelde vraag te zoeken is.

§ 14.

ἀφῃρεῖτ' αὐτὸν ὡς ἐλεύθερον ὄντα. De hier door de spreker gebruikte uitdrukking, die in § 49 terugkeert, komt overeen met de latijnse „vindicare aliquem in libertatem". Het atheense recht kende daartoe een afzonderlike δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν [4]). Lipsius omschrijft haar strekking aldus: „sie richtet sich gegen den, der den von einem

---

[1]) Busolt, Gr. St. p. 1165.
[2]) Busolt, Gr. St. p. 1179.
[3]) τίμημα: Dem. 38 § 2; Lys. 17 § 7.
[4]) Lipsius A. R. p. 639 v.

Andern als Sklaven in Anspruch genommenen vor der Abführung in die Sklaverei durch die Behauptung bewahrt, er sei ein Freier". Aan de ene kant staat dus de man, die zich voor de meester uitgeeft of iemand, die voor diens recht opkomt (PLAT. Leg. 914 *e*) en de betrokken persoon met geweld wil meenemen (ἄγειν); aan de andere zijde een derde, die voor de vrijheid van de betrokkene in de bres springt en deze voor de polemarch verdedigt. De betrokkene zelf kan nl., daar zijn vrijheid in twijfel wordt getrokken, niet zelf voor die vrijheid opkomen [1]).

Tot zover onze wetenschap omtrent deze rechtsinstelling, die bv. ook bij DEM. 47, § 55; 58, § 19 vv; 59, § 40 en ISAEUS fr. VIII (ed. ROUSSEL; ὑπὲρ Εὐμάθους εἰς ἐλευθερίαν ἀφαίρεσις) wordt aangeroerd. Wanneer we het geval in onze redevoering beschouwen, zien we echter, dat de situatie hier een geheel andere is. Het is niet de man, die gequalificeerd wordt als de eigenaar van de slaaf, van wie de vindicatio zou uitgaan; integendeel, deze juist vindiceert voor hem de vrijheid; in ons geval kan daarom nooit van een δίκη als boven bedoeld sprake zijn geweest. Deze redenering geldt niet alleen voor het ogenblik, waarop de spreker met MENEXENUS bij PASIO kwam, om CITTUS, die toen verdwenen bleek, op te eisen (§ 12); ook als MENEXENUS, na CITTUS te hebben opgespoord, opnieuw naar de polemarch gaat en PASIO voor CITTUS borg blijft (§ 14), is de verhouding nog dezelfde. Doch hierop zal ik bij de bespreking der volgende § terugkomen, alsmede op de vraag, wat PASIO dan wel aan spreker en MENEXENUS kan hebben ten laste gelegd.

We moeten dus aannemen, dat de uitdrukking door de spreker niet in haar strikt juridiese betekenis gebruikt wordt. Dat dit laatste in het geheel geen opvallend verschijnsel is bij de attiese redenaars, werd reeds vroeger opgemerkt [2]). De spreker wil dus niets anders zeggen, dan dat PASIO verklaarde, dat CITTUS een vrij man was. Daarmee verviel de mogelikheid om CITTUS op de pijnbank te brengen, en dit was het, wat PASIO blijkbaar het meest vreesde. Zijn uitlevering weigeren kon hij ook niet, wegens de aanwijzing te zijnen nadele, die

[1]) GIDE en CAILLEMER in D. S. tome I p. 305 v.

[2]) Zie blz. 91. THALHEIM wil, dat het woord hier figuurlik wordt opgevat (P. W. Band VI, 1909, p. 1548).

dit voor de rechtbank moest ten gevolge hebben [1]). Hij liet het voorkomen, alsof CITTUS reeds langer vrij man was, ook reeds, toen hij zich door de spreker en MENEXENUS zou hebben laten omkopen. Want had hij hem bij deze gelegenheid eerst vrij gelaten [2]), dan was hij al te openlik in conflict gekomen met zijn aanklacht. Dat de spreker het toch zo voorstelt, geschiedt, om van zijn kant het verdachte in PASIO's handelwijze scherp te doen uitkomen. Hoe en wanneer CITTUS zou zijn vrijgelaten is een vraag, die PASIO niet in verlegenheid behoeft te brengen. In DEM. 49, § 55 vv. doet zich een overeenkomstig geval voor. APOLLODORUS beweert, dat PASIO enige voorwerpen en geld heeft afgegeven aan AESCHRIO, een slaaf van TIMOTHEUS, die deze dingen namens zijn meester kwam afhalen. Later ontkent TIMOTHEUS het gebeurde, althans ten dele. De zaak komt voor de rechter: „ik vroeg hem (nl. TIMOTHEUS) voor de diaeteet, of AESCHRIO nog slaaf was, en eiste, dat hij op de pijnbank zijn getuigenis zou afleggen. Toen TIMOTHEUS mij ten antwoord gaf, dat AESCHRIO vrij was, trok ik mijn eis in, doch verlangde, dat TIMOTHEUS het getuigenis van AESCHRIO als vrij man ter beschikking zou stellen. TIMOTHEUS wilde echter het getuigenis van AESCHRIO als vrij man niet toestaan en evenmin, dat deze laatste, als slaaf op de pijnbank gelegd, een verklaring zou afleggen, daar hij vreesde, dat ik een proces wegens vals getuigenis zou beginnen tegen AESCHRIO, wanneer deze als vrij man zou getuigen en dat ik, na AESCHRIO als valse getuige aan de kaak gesteld te hebben, tegen hemzelf zou optreden op grond van bedrog (κακοτεχνιῶν), overeenkomstig de wet; indien hij echter AESCHRIO ter pijniging zou uitleveren, was hij bang, dat deze de waarheid aan het licht zou brengen."

De spreker motiveert dus het gedrag van TIMOTHEUS aldus: TIMOTHEUS was bang, dat hij in beide gevallen door een getuigenis van AESCHRIO schade zou lijden. We hebben hier dus ook een geval, waarin eerst aan de vermoedelike meester gevraagd wordt, of de betrokken persoon, wiens getuigenis men nodig heeft, vrij is of niet. Ook hier ant-

---

[1]) Zie bv. DEM. 45 § 61 „τίς ἂν οὖν .... εἴπερ ἐπίστευεν αὐτῷ, οὐκ ἐδέξατο τὴν βάσανον."

[2]) DARESTE zegt: „A Athènes l'affranchissement pouvait avoir lieu ἐν τῷ δικαστηρίῳ". (Mélanges Weil, p. 110). Vgl. ISAEUS (pro Eumathe) fr. VIII, 1 § 3.

woordt TIMOTHEUS dat AESCHRIO vrij is[1]). Toch heeft de meester blijkbaar in beide gevallen te beslissen, of de betrokkene mag getuigen: dit hangt natuurlik samen met de iura patronatus. Hieruit vloeien de volgende rechtsverhoudingen voort:

1°. In Athene bestond, evenals in Rome, een wijze van vrijlating zonder ceremonieel of formaliteiten[2]). Bij de Romeinen was dit de manumissio inter amicos, waarvan MAY[3]) zegt: „Cette façon de procéder, d'un emploi plus commode pour le maitre, faisait à l'affranchi une situation mal définie et équivoque. Libre en fait, (in libertate) il demeurait en droit esclave". Juist deze beschrijving past op de toestand, waarin derden zich ten opzichte van CITTUS zowel als van AESCHRIO bevinden. De vrijlating, hier bedoeld, gold blijkbaar slechts, zolang als het woord van de meester haar dekte. Hierop zal PASIO zich beroepen hebben[4]).

2°. Ook al had de meester de vrijheid uitgesproken, dan kon de vrijgelatene, ingevolge de „iura patronatus" niet zonder diens toestemming getuigenis afleggen. Zou dit getuigenis tegen de patronus uitvallen, dan werd ze natuurlik geweigerd. Zulks vreesde TIMOTHEUS blijkbaar ten opzichte van AESCHRIO, maar PASIO niet ten opzichte van CITTUS. We moeten niet vergeten, dat er een groot verschil bestaat in maatschappelike stand en opvattingen tusschen TIMOTHEUS en PASIO, dat zijn terugslag heeft op hun verhouding tot hun slaven. PASIO was zeker van CITTUS; dit blijkt uit heel de verdere geschiedenis; het enige, waar hij bezwaar tegen had, was de foltering, en dit is natuurlik geen wonder.

PASIO heeft dus vermoedelik CITTUS de vrijheid gelaten te getuigen,

---

[1]) Andere voorbeelden van deze praktijk geeft LIPSIUS A. R. p. 894 n. 117.

[2]) Bij AESCHINES 3 § 41 lezen we, dat het gebruik was ontstaan, om in de theaters slaven vrij te laten „ἄλλοι δέ τινες ὑποκηρυξάμενοι τοὺς αὑτῶν οἰκέτας ἀφίεσαν ἐλευθέρους, μάρτυρας τοὺς Ἕλληνας ποιούμενοι"; een νομοθέτης zou nu een wet hebben voorgesteld, waarbij dit gebruik vanwege de stoornis, die het veroorzaakte, werd verboden (§ 44).

[3]) G. MAY, Eléments de droit romain. (1925) p. 86.

[4]) Bij DEM. 57 § 34 kan men lezen, hoe iemand zou moeten handelen, om de status servitutis van een persoon te bewijzen. Het gaat hier echter niet om een kwestie van eigendom. Uit deze plaats en verder uit AESCH. 1 § 114 kan men opmaken, dat er geen lijsten van vrijgelatenen of dergelike bescheiden bestonden.

en de borgstelling, waarvan in § 14 sprake is, zal, gelijk we zien zullen, wel verband houden met de wijze, waarop CITTUS van deze vrijheid gebruik heeft gemaakt [1]).

ἠνδραποδίσθαι. Dit werkwoord, dat bij ISOCRATES slechts hier en in § 49 voorkomt, kan men op verschillende wijzen opvatten. De meest gewone en waarschijnlik ook oorspronkelike betekenis is die van „vrije mensen als slaven verkopen". Reeds HERODOTUS geeft daarvan voorbeelden, bv. I 151; het is een verschijnsel, dat met oorlog en zeeroof verband houdt. Ook de redenaars gebruiken het veelvuldig in deze zin, tegelijk met zijn synoniem καταδουλοῦν [2]) bv. ANDOC. 3 § 21; 4 § 22; LYS. 2 § 57; HYPER. 6 § 17. Bij ISOCRATES zowel als elders vinden we naast ἐξανδραποδίζεσθαι (bv. ISOCR. 12 § 83; 14 § 13 en 31) ook ἀνδραποδισμός (bv. ISOCR. 4 § 100; 15 § 319) in dezelfde betekenis. Deze kan echter op onze plaats worden uitgeschakeld.

In het gewone maatschappelike leven kent men het woord ἀνδραποδίζειν en zijn afleidingen in de betekenis van „misdrijf tegen de vrijheid van een bepaald persoon". De antieke lexica [3]) geven hiervan een eensluidende definitie, die ontleend schijnt te zijn aan een passage uit de scholia ad ARISTOPH. Plut. 521 „ἀνδραποδιστής οὐ μόνον ὁ τοὺς ἐλευθέρους δι' ἀπάτης ἀπάγων εἰς δουλείαν, ἀλλὰ καὶ ὁ τοὺς δούλους ἀπὸ τῶν δεσποτῶν ἀποσπῶν εἰς ἑαυτὸν ἐπὶ τῷ ἀπάγειν ἀλλαχοῦ καὶ διαπωλῆσαι." [4])

We hebben dus hier de omschrijving van twee delicten, het ene tegen de persoon van een vrije zelf, het andere tegen een vrije met de persoon van zijn slaaf als corpus delicti. Tegen het eerste geval dient de reeds genoemde δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν, tegen het tweede de

---

[1]) Dat PASIO MENEXENUS ten laste had gelegd dat hij (MENEXENUS) voor zichzelf CITTUS als slaaf opeiste, is uitgesloten. Dit zou 'n gewoon geval van ἀνδραποδισμός zijn geweest. Het is mogelik, dat deze onderstelling heeft voor ogen gestaan aan hem, die in § 12 het woord αὐτὸν heeft veranderd in τὸν in de Dionysiustekst (zie p. 87 v.). Alleen iemand, die uitsluitend het fragment, dat DIONYSIUS van HALICARNASSUS heeft opgenomen, onder de ogen heeft gehad, kon deze vergissing begaan.

[2]) Beide verba in 't actief zowel als in 't medium.

[3]) nl. Etym. Magn., Lex. rhet. en Syn. lex. chres. (in BEKKER, Anecd. Gr.), alle s.v. ἀνδραποδιστής.

[4]) Zie ook schol. ad Eq. 1027 „ἀνδραποδιστήν · σωματέμπορον, τοὺς ἐλευθέρους καταδουλούμενον."

δίκη ἀνδραπόδων[1]). De eerste δίκη richt zich tegen hem, die een ander het eigendomsrecht op een persoon betwist. Het is bovendien mogelik, dat de laatste δίκη in de eerstgenoemde overgaat, doordat een vierde persoon er bij komt, die beweert, dat de zgn. slaaf een vrij man is. De persoon, die als slaaf wordt gekwalificeerd, blijft bij de δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν in vrijheid, als door hem drie borgen gesteld worden; anders neemt de magistraat hem in hechtenis; de slaaf uit de δίκη ἀνδραπόδων blijft tot de uitspraak van het proces in handen van de bezitter. De eerste δίκη behoorde tot de jurisdictie van de polemarch, de tweede alleen ingeval er onder de beide personen, die op het bezit van de slaaf aanspraak maakten, een metoek was.

Lipsius[2]) spreekt ook nog over 't geval, dat uit een δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν nog andere processen konden voortvloeien, ingeval de eiser, d. w. z. de persoon, die op een slaaf als zijn eigendom beslag had gelegd, werd veroordeeld. Daar het in ons geval niet tot een rechtzitting is gekomen, behoeven we hier niet verder op in te gaan.

Ten slotte is er een derde, meer overdrachtelike betekenis van het woord (ἐξ)ανδραποδίζειν en deszelfs afleidingen aan te wijzen. Bij Lucianus noemt Ganymedes Zeus 'n ἀνδραποδιστής (mensenrover) (Luc. deor. dial. 4 § 1). Bij Plutarchus vinden we het in de zin van „omkopen": „Γαβίνιον δὲ ὄκνος τις εἶχε τοῦ πολέμου, καίπερ ἐξηνδραποδισμένον κομιδῇ τοῖς μυρίοις ταλάντοις (die hij van Ptolemaeus gekregen had)." (Plut. Ant. 3). Bij Alciphro lezen we „ἀνδραποδίζειν ἀπὸ τοῦ φρονεῖν τοὺς νέους" dus „zedelik bederven" (Alciphro III, 40, 4). Doch ook bij auteurs uit de 4de eeuw vindt men hiervan 'n voorbeeld. Xenophon noemt hen, die voor geld anderen naar de mond praten „ἀνδραποδιστὰς ἑαυτῶν" (Xen. Mem. I, 2, 6; vgl. ook II, 2, 2); dezelfde beeldspraak keert, onder andere woorden, in I, 5, 6 terug.

De vraag is weer, of de spreker bedoelt, dat Menexenus en hij door Pasio als ἀνδραποδιστής waren aangeklaagd, dan wel, of hij de uitdrukking ἠνδραποδίσθαι in een andere dan de zuiver juridiese betekenis gebruikt. De aanklacht wegens ἀνδραποδισμός kon de zwaarste gevolgen hebben; we lezen bij Arist. de Rep. Ath. 52 § 1 „het volk wijst

---

[1]) Lipsius A. R. p. 639 v.
[2]) Lipsius, A. R. p. 642.

ook bij loting de Elf aan, die zullen beslissen over hen, die in de staatsgevangenis zijn opgesloten, en de voor de magistraat gevoerde dieven en „ἀνδραποδισταί" en de straatrovers, en die hen, indien ze bekennen, met de dood zullen straffen; indien ze echter ontkennen, zullen zij hen naar de rechtszaal geleiden en hen, als ze onschuldig blijken, vrijspreken; zo niet, dan zullen zij hen alsnog ter dood veroordelen enz.". Dit wordt bevestigd door XENOPHON (Mem. I, 2, 62) en een citaat uit LYCURGUS bij HARPOCRATIO; dit laatste bewijst tevens, dat de doodstraf voor beide soorten ἀνδραποδισταί bepaald is. („Λυκοῦργος ἐν τῷ κατὰ Λυκόφρονος · θαυμάζω δ' ἐγὼ εἰ τοὺς ἀνδραποδιστὰς τῶν οἰκετῶν ἡμᾶς ἀποστεροῦντας μόνον θανάτῳ ζημιοῦμεν). (HARP. s. v.). Van deze redevoering zijn nl. meerdere fragmenten bekend, waaruit blijkt, dat het ging om een εἰσαγγελία wegens κάκωσις gepleegd op een jong meisje [1]). De tegenstelling, waarop het fragment doelt, ligt dus in de diefstal van een slaaf en de mishandeling van een meisje, 'n ἐπίκληρος, niet in de roof van 'n slaaf of 'n vrije. Men kan dus a fortiori ook de doodstraf in dit laatste geval aannemen.

Wilde men echter de procedure, die door ARISTOTELES bedoeld wordt, volgen, dan was daarvoor de zgn. ἀπαγωγή nodig, na betrapping op heterdaad (ἐπ' αὐτοφώρῳ) en ofschoon dit laatste begrip in Athene ter wille van de praktijk zeer rekbaar was [2]), blijkt uit niets, dat zoiets door PASIO ten opzichte van de spreker of MENEXENUS geprobeerd was. Hij zou dit trouwens eerst hebben kunnen doen, toen MENEXENUS CITTUS had opgespoord en meegenomen. Het proces tegen MENEXENUS was reeds vóór die tijd begonnen.

Over de andere mogelikheid, dat PASIO tegen de spreker en MENEXENUS een δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν bij de polemarch zou ingesteld hebben, is reeds gesproken. Ik wil er nog dit aan toevoegen. Men dient er wel op te letten, dat hij dan reeds terstond bij de eerste poging van zijn tegenstanders, om CITTUS' getuigenis op de folterbank te verkrijgen, zou verklaard hebben, dat deze vrij was. Dit is, gelijk we reeds gezien hebben, in strijd met zijn eigen handelwijze, want dan had hij CITTUS niet eerst laten verdwijnen. PASIO had eerst reden om zich tegen CITTUS' slaaf-zijn te verzetten, toen deze, tegen zijn verwachting,

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 351.

[2]) Zie LIPSIUS, A. R. p. 320 v. en BUSOLT Gr. St. p. 1107 v.

door MENEXENUS was opgespoord. Hij zou trouwens op het tijdstip, dat CITTUS verdwenen was, zijn tegenstanders moeilik van ἀνδραποδισμός hebben kunnen beschuldigen, daar iedere aanwijzing daartoe ontbrak. Het proces zou nl. bij afwezigheid van het corpus delicti, er wel hopeloos voor hebben gestaan. Ook kon m. i. dit proces niet dienen om zich van de aanklacht van zijn tegenstanders af te maken. Want het al dan niet slaaf zijn van CITTUS had met die aanklacht niets te maken. De eenige mogelikheid, die overblijft, en die ook in de woorden van § 12 ligt opgesloten, is, dat PASIO zijn beide tegenstanders uitsluitend wegens de diefstal, met medeplichtigheid van zijn slaaf CITTUS, aanklaagde.

De vraag is echter, tot welke wijze van procederen hij hierbij z'n toevlucht nam. Het attiese recht stelt nl. in de meeste gevallen een meer of minder uitgebreide keuze van rechtsmiddelen ter beschikking, waarvan de betrokkene die kan nemen, welke hem in de gegeven omstandigheden het meeste succes belooft [1]). Daar aan PASIO iedere nadere aanwijzing ontbrak en hij z'n slaaf CITTUS, die door zijn op de pijnbank afgelegd getuigenis een doorslaggevend bewijs kon opleveren, zorgvuldig verborgen moest houden, was de in zeer veel gevallen toepasselike δίπη βλάβης voor hem de aangewezene [2]). Deze klacht behoorde in dit geval bij de polemarch te worden ingediend, die haar waarschijnlik aan de Veertigmannen doorgaf [3]).

Hieruit volgt, dat we de uitdrukking „ἠνδραποδίσθαι" evenmin als de andere „ἀφῃρεῖτ' αὐτόν" hier in haar strik juridiese betekenis moeten opvatten. De spreker wil er geen rechtshandelingen van PASIO door aanduiden. Het moge al zijn, dat het woord ἀνδραποδίζειν hier niet eenvoudig gelijk gesteld wordt met het διαφθείρειν in § 12, iets wat in deze omstandigheden niet erg voor de hand ligt, hij wil er in elk geval het begrip ἀφανίζειν op de sterkst mogelike wijze mee disqualificeren.

---

[1]) Zie LIPSIUS, A. R. p. 265 v. Een typische uitspraak in deze vindt men bij DEM. 22, § 25 vv.

[2]) Zie LIPSIUS, A. R. p. 635 vv. Zij wordt b.v. ook verondersteld in het geval van oplichting, dat tot de redevoering van HYPERIDES tegen ATHENOGENES aanleiding heeft gegeven. Het ging hier om 5 talenten (Zie BLASS. A. B, III, 2 p. 83, LIPSIUS, Philol. 1896, p. 43.) Vgl. ook het geval uit DEM. 37. (LIPSIUS, A. R. p. 656).

[3]) LIPSIUS, A. R. p. 621 en 660 v.

ἐξαιρούμενος. Ook hier bedoelt de spreker eenvoudig, dat PASIO de slaaf CITTUS door zijn verklaring, dat hij vrij man was, aan de foltering onttrok.

κατεγγυῶντος. Dit werkwoord heeft hier zijn strikt juridiese betekenis: „iemand dwingen om borgtocht te stellen". De Athener kan van iemand, die geen burger is, steeds verlangen, dat deze voor de polemarch borg stelt voor het bedrag, waarover het proces loopt, op straffe van hechtenis tot de dag der terechtzitting [1]).

τὸν παῖδα. Het gebruik van dit woord zegt niets aangaande de kwaliteit, waarin CITTUS voor de polemarch stond. De spreker gebruikt het woord alleen, omdat hij subjectief van CITTUS' slaaf-zijn overtuigd is. Zo spreekt APOLLODORUS nog van PHORMIO als van z'n slaaf, nadat deze reeds lang het burgerrecht heeft verkregen. (DEM. 45, § 35).

ἑπτὰ ταλάντων διηγγυήσατο. De juridiese betekenis van het werkwoord is „door borg te blijven iemand tegen in hechtenis nemen vrijwaren". Nadat PASIO onverwachts verklaard heeft, dat CITTUS vrij is en dus niet voor foltering in aanmerking komt, neemt MENEXENUS terstond zijn maatregelen. Hij klaagt de man aan en laat hem voor de polemarch borg stellen voor 7 talenten. Wij zouden wel graag willen weten, wat MENEXENUS aan CITTUS ten laste legde.

Ik zal eerst de verklaring geven, die PARTSCH [2]) van het geval geeft. PARTSCH brengt een nauw verband tussen de gebeurtenissen van § 12 en van § 14. MENEXENUS is, evenals zijn vriend, door PASIO aangesproken voor terugbetaling der 6 talenten. Zijn voornaamste bewijsmiddel is de slaaf; als deze echter geen slaaf is, wordt dat bewijsmiddel waardeloos en loopt MENEXENUS gevaar, het proces te verliezen. Men kan dus zeggen, dat het slaaf-zijn van CITTUS hem 6 talenten waard is. Nu begint MENEXENUS een vindicatio in servitutem tegen CITTUS, terwijl PASIO als assertor in libertatem optreedt; als waarborg, dat deze zich niet door de vlucht aan de gevolgen van het eindoordeel onttrekt (d. w. z. in het gunstige geval MENEXENUS toch de 6 talenten doet verliezen) wil MENEXENUS, dat CITTUS in hechtenis wordt gezet of voor 7 talenten borg blijft. Die 7 talenten vertegenwoordigen volgens PARTSCH de waarde, die MENEXENUS aan CITTUS' foltering hecht,

[1]) Zie b.v. PARTSCH, Griech. Bürgschaftsrecht p. 90.

[2]) PARTSCH, t. a. p. p. 168 e.v.

vermeerderd met de maximum waarde van een slaaf, zijnde een talent. Hierin zoekt PARTSCH een aanwijzing, dat zijn vermoeden juist is. Daar is echter, dunkt mij, veel op aan te merken.

1°. MENEXENUS vindiceert de slavernij van iemand, niet voor zichzelf, maar ten gunste van een ander. Die ander beweert juist het tegendeel. Is zo iets juridies mogelik? Men zou zeggen, in Athene, waar de vrijlating geheel zonder formaliteiten kon geschieden, zeker niet. Als de meester verklaart dat de slaaf vrij is, is hij vrij [1]).

2°. Op welke gronden we de uitdrukking „ἀφῃρεῖτ' αὐτὸν ὡς ἐλεύθερον ὄντα" in § 13, 14 en 49 niet met een proces, waarbij het al dan niet slaaf zijn van CITTUS de inzet was, in verband kunnen brengen, is reeds betoogd. Daarbij komt, dat het optreden van MENEXENUS tegen CITTUS eerst aan het eind van § 14 wordt meegedeeld, als iets, dat geheel op zich zelf staat. De getuigen, die de spreker laat optreden, moeten alleen aantonen, dat PASIO niet door CITTUS benadeeld kon zijn, gelijk hij in § 12 bij zijn aanklacht tegen de spreker en MENEXENUS beweerd had.

3°. De redenering van PARTSCH, omtrent de waarde, die MENEXENUS aan CITTUS' slaaf-zijn toekent, hoe aantrekkelik ook, bevredigt het juridies gevoel evenmin. Men moet toch veronderstellen, dat de polemarch alleen op een eis tot borgstelling inging, als de eisende partij kan aantonen, dat zij een reëel belang had bij de zaak, waarvoor zij zijn tussenkomst inriep. Dit was, als het ging om de vrijheid van een persoon, alleen om de waarde die hij zou hebben, als hij slaaf was en dan alleen nog maar ten aanzien van hem, die beweerde diens meester te zijn. Dit nu was MENEXENUS in elk geval niet. Indien PASIO, die voor de vrijheid van CITTUS opkwam, in het gelijk werd gesteld, aangenomen, dat MENEXENUS die vrijheid tegenover PASIO in twijfel kon trekken, dan kon dit toch niet aan MENEXENUS het bedrag van 6 talenten kosten in het andere proces. Want daar was CITTUS tevens de getuige van PASIO. Als hij verdween, voordat was uitgemaakt, of hij slaaf was of niet, had PASIO geen getuige en zou hij dus het proces tegen MENEXENUS moeten verliezen. Want hier was PASIO de eisende partij. De borgstelling bij het begin van een proces, gelijk PARTSCH in

---

[1]) Zie blz. 99.

zijn boek aantoont, diende alleen om de eisende partij tegenover een vreemdeling te vrijwaren tegen het geval, dat deze door weg te gaan voor de veroordeling zich aan de betaling zou onttrekken. Door te vluchten gaf hij immers juist te kennen, in het ongelijk te zijn. CITTUS nu zou door te vluchten MENEXENUS in dit opzicht geen schade berokkenen. Bovendien betekende het blijven van CITTUS voor MENEXENUS geen overwinning in zijn proces tegen PASIO. Dit kon immers ook te zijnen nadele uitvallen. Er is nog een mogelikheid, dat MENEXENUS CITTUS zou beschouwen als een getuige, ter waarde van 6 talenten, in het proces van de spreker tegen PASIO (§ 12), maar ook hier blijven de juridiese bezwaren gelden. Het bedrag van 7 talenten is dan ook niet te verklaren, tenzij we aannemen dat dit het bedrag van het tegoed van de spreker voorstelde.

4⁰. Ook wat het bedrag van 7 talenten betreft, tast PARTSCH m. i. mis. Al was het waar, dat CITTUS' vrijheid aan MENEXENUS 6 talenten zou kosten, diens persoonlike waarde als slaaf vormde tevoren geen bestanddeel van het vermogen van MENEXENUS, en hij kon daar dus geen belang bij hebben. Reden, om het bedrag van 6 talenten met nog een te verhogen, op grond van de waarde van een slaaf, had MENEXENUS dus zeker niet.

Ook DRERUP is de mening toegedaan, dat het in § 14 gaat om een proces om CITTUS' slaaf-zijn. Hij zegt nl. omtrent MENEXENUS' optreden het volgende: „quod sic explicandum est, ut servum ab eo quoque in servitutem abduci licuisse statuamus, cuius intererat, ut servus agnosceretur". PASIO zou nu de keus hebben, of door een δίκη βιαίων CITTUS als slaaf weer op te eisen, of door een δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν voor CITTUS' vrijheid op te komen. PASIO zou het laatste gekozen hebben; DRERUP spreekt nl. over de „cautio, quam pro CITTI libertate dederat" [2]). De eerste onderstelling is m. i. verkeerd, omdat MENEXENUS CITTUS in 't geheel niet als zijn slaaf had opgeeist; over de andere is reeds gesproken.

Ook bij LIPSIUS lezen we een soortgelijke verklaring; hij schrijft nl.: „PASIO aber vindiziert ihn in libertatem .... und übernimmt für ihn

---

[1]) Fleckeisens Jahrb. Suppl. XXII, p. 358 v.

[2]) t. a. p. blz. 359. Het aanhalen van ISOCRATES 12 § 97 om PASIO's optreden te verklaren is m. i. misplaatst.

die Bürgschaft, eine ἀφαίρεσις, die ohne vorausgegangene ἀγωγή nicht denkbar ist" [1]). Lipsius laat dus het eerste optreden van de spreker en Menexenus buiten beschouwing, want zolang Cittus onvindbaar was, was de ἀγωγή niet mogelik. Maar ook daarna kon tegen de wil van Pasio geen ἀφαίρεσις hebben plaats gehad, omdat deze juist de meester zou zijn, gelijk we reeds hebben betoogd.

De ἀγωγή, die Lipsius als noodzakelik veronderstelt, zou dan door Menexenus moeten zijn verricht. Het is natuurlik mogelik, dat een derde dit doet in het belang van de meester [2]), maar als deze het eigendomsrecht afwijst, is het toch tegen ieder begrip van recht, dat de ander met hem daarom gaat procederen! De stelling van Drerup, die door ons werd aangehaald, spreekt van het geval, dat iemand er belang bij heeft, dat een ander zijn slaaf als zodanig erkent. Het is inderdaad denkbaar, dat dit geval zich voordoet; doch de wijze om hierin te voorzien is niet de δίκη ἀφαιρέσεως εἰς ἐλευθερίαν, doch een gewone δίκη βλάβης. Het getuigenbewijs is hier de aangewezen weg [3]).

Doch genoeg hierover. De vraag blijft nog altijd: wat legde Menexenus aan Cittus ten laste? Dat het zijn vermeende vrijheid zou zijn, lijkt mij om het op blz. 97 genoemde bezwaar al uitgesloten.

Wat moet Menexenus gedaan hebben, toen hij hoorde, dat Cittus vrij was? Hij kon m. i. van diens getuigenis niet afzien en zal hem dus als gewoon getuige hebben gedagvaard [4]). Cittus kan in overleg met Pasio geweigerd hebben, getuigenis af te leggen. Hij kon weigeren de eed af te leggen, dat hij van de zaak niets afwist (ἐξομόσασθαι) of in het geheel niet verschijnen. In dat geval kon de gedupeerde een δίκη βλάβης tegen hem instellen en schadevergoeding vragen. Als hij tevoren zijn getuigenis al had toegezegd, stelde hij zich bloot aan een δίκη λιπομαρτυρίου [5]).

Een derde mogelikheid is, dat Cittus wel getuigenis aflegde doch ten gunste van Pasio. In dat geval kon Menexenus, als hij daar geen genoegen mee nam, Cittus aanklagen door een δίκη ψευδομαρτυρίων [6]).

---

[1]) Lipsius, A. R. p. 640, n 13.
[2]) Plato Leges XI, 2, p. 914*e*.
[3]) Zie bv. Dem. 57, § 34; Lys. 13, § 64.
[4]) Vgl. het op blz. 98 aangehaalde geval van Timotheus en Aeschrio.
[5]) Lipsius, A. R. p. 878 v.
[6]) Lipsius, A. R. p. 778 vv.

Dit moest in elk geval gebeurd zijn, voor de beslissing in het proces, waarvoor het getuigenis was afgelegd, was gevallen [1]). Dat dit het proces van de spreker en MENEXENUS tegen PASIO is geweest (de zgn. tegenaanklacht, vgl. blz. 91v.) blijkt m. i. uit het bedrag van 7 talenten: PASIO zelf had slechts voor 6 talenten borg laten stellen (§ 12). Had MENEXENUS alleen dit laatste op 't oog, dan zou hij ook een schade van 6 talenten hebben moeten opgeven.

Een bezwaar tegen deze veronderstellingen zou kunnen zijn, dat het proces, waarin CITTUS' getuigenis door MENEXENUS was gevraagd, nog niet ver genoeg was gevorderd om een der genoemde δίκαι tegen CITTUS toe te laten. LIPSIUS verklaart echter: „Ob gegen ein vor dem öffentlichen Schiedsrichter abgelegtes Zeugnis sofort eine Klage ψευδομαρτυρίων habe eingeleitet werden können, wie dies mit der Klage λιπομαρτυρίου der Fall war, darüber geben unsere Quellen keine Auskunft" [2]). We behoeven dus alleen maar aan te nemen, dat de zaak van de spreker en MENEXENUS reeds bij de diaeteet in behandeling was gekomen. Gezien de wijze, waarop de spreker de gang van zaken in § 12—14 uiteenzet, waarbij ieder detail is weggelaten, is deze onderstelling m. i. toelaatbaar.

Een van deze acties zal MENEXENUS tegen PASIO hebben ingesteld. De motivering van het bedrag dezer schadevergoeding kon uitgaan van twee andere processen: nl., dat, hetwelk de spreker en MENEXENUS met PASIO hadden willen voeren om het deposito en het andere, waarmee PASIO hen had gepareerd, nl. dat tegen de beide eerstgenoemde personen wegens diefstal, in verbinding met CITTUS. Van het eerste is het bedrag ons onbekend; het andere ging om 6 talenten. Wel is betoogd, dat het bedrag der vordering van de spreker, met dat van de beweerde diefstal waarschijnlik samenhing [3]) en hoewel er niets is om dit te bewijzen, zou ik deze oplossing willen voorstellen: de spreker vorderde van PASIO in hoofdsom 6 talenten, wegens rente (of misschien nog uit anderen hoofde) 1 talent; PASIO zegt, dat zij hem juist voor 6 talenten hebben bestolen; MENEXENUS, die verklaart, in naam

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 780. ARIST. de Rep. Ath. 68, 4. Ik beschouw dit als een uiterste sommering.

[2]) LIPSIUS, A. R. p. blz. 782.

[3]) Zie blz. 90.

van de spreker, die nog niet uit de Peloponnesus is teruggekeerd, aan de oorspronkelike vordering te willen vasthouden, baseert hierop zijn vordering van 7 talenten tegen CITTUS, zulks, wegens schadevergoeding op grond van diens getuigenis. Deze handelwijze is uit de volgende motieven te verklaren:

MENEXENUS wil het PASIO, door middel van diens medeplichtige CITTUS zo lastig mogelik maken. PASIO moet wel voor CITTUS in de bres springen want een ander is er niet, die voor een zo groot bedrag in een dubieuze zaak wil borg blijven. Hij noodzaakt dus PASIO tot een daad, die hem in verband met zijn vroegere aanklacht in een verdacht licht stelt. Ook formeel is er geen bezwaar meer, want er is geen reden, waarom de polemarch deze klacht zou hebben afgewezen. MENEXENUS heeft hier m.i. blijk gegeven van grote takt. Het is inderdaad zeer opvallend, dat PASIO, na wat hij over CITTUS' gedrag had meegedeeld, hem tegen hechtenis vrijwaarde, door zelf voor die 7 talenten borg te blijven. Het was de eerste van de reeks van handelingen, waardoor PASIO zich, noodgedrongen, zou compromitteren. Want door zijn houding had hij het prestige van zijn eigen zaak verbonden aan de persoon van CITTUS, die hij tevoren zelf in discrediet had gebracht.

Wanneer we de mededelingen uit § 12—14 in 't kort samenvatten krijgen we deze feitenreeks: De spreker gaat met MENEXENUS en enige getuigen naar PASIO en eist CITTUS op ter foltering (πρόκλησις εἰς βάσανον) [1]. PASIO zegt, dat zij hem met behulp van CITTUS hebben opgelicht en daagt hen voor de polemarch (πρόσκλησις) [2]. De eis bedraagt 6 talenten. De spreker en MENEXENUS doen hetzelfde voor de παρακαταθήκη (7 talenten). De polemarch verleent aan beiden rechtsingang. Reeds voor de spreker uit de Peloponnesus teruggekeerd is, komt de zaak van MENEXENUS en de spreker voor de diaeteet in behandeling. MENEXENUS neemt CITTUS in hechtenis en herhaalt zijn πρόκλησις εἰς βάσανον. PASIO zegt nu, dat CITTUS vrij is en dus niet kan worden gefolterd. Hij geeft zijn toestemming aan CITTUS, om te getuigen. Daar MENEXENUS om een der reeds besproken redenen met de wijze, waarop CITTUS van die vrijheid gebruik maakt, niet tevreden is, klaagt hij hem aan en PASIO blijft voor CITTUS borg.

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 890.
[2]) LIPSIUS, A. R. p. 804.

§ 15.

ἕτοιμος εἶναι. Reeds GUGGENHEIM [1]) heeft er op gewezen, dat deze uitdrukking op een vaste formule schijnt terug te gaan. Wij vinden haar bv. bij LYSIAS 7, § 34 en DEM. 53, § 22 en 59, § 124.

παραδοῦναι βασανίζειν. Dit is de gewone uitdrukking, die gebezigd wordt van de eigenaar van een slaaf, als bevestigend antwoord op een πρόκλησις εἰς βάσανον door 'n ander; (vgl. DEM. 46 § 21; 53 § 22 [2]). Hetzelfde werkwoord gebruikt men ook ingeval de eigenaar van de slaaf, door middel van een πρόκλησις, zelf de slaaf aanbiedt ter foltering. (LYS. 7 § 36). In het eerste geval zegt men van de tegenpartij ἐξαιτεῖν (ISOCR. 17 § 12, DEM. 37 § 51); in het tweede παραλαμβάνειν τὸν παῖδα (LYS. t. a. p.). Daarnaast spreekt men ook van δέχεσθαι τὴν βάσανον (DEM. 45 § 62).

ἑλόμενοι .... ἀπηντήσαμεν. De lezing van de beide voornaamste handschriften verschilt hier nogal. De cod. Urb. geeft „ἑλόμενοι δὲ δέκα βασανιστὰς ἀπήντησαν μὲν εἰς τὸ Ἡφαιστεῖον"; die van de cod. Vat. „ἑλόμενοι δὲ βασανιστὰς ἀπηντήσαμεν κτλ." De meeste uitgevers, waaronder BLASS en MATHIEU-BRÉMOND nemen deze laatste lezing in hun tekst op. DRERUP [3]) had om verschillende reden bezwaar tegen het meervoud; vooreerst meende hij, dat er alleen van PASIO sprake kon zijn, omdat er verderop staat „ἔφασκεν αὐτοὺς ἑλέσθαι (sc. PASIO)" en in § 17 „καὶ βασανιστὰς ἑλόμενος"; vervolgens had hij blijkbaar zoveel eerbied voor de cod. Urb., dat hij diens lezing, hoewel klaarblijkelik corrupt, (want het woordje μέν is hier misplaatst) toch trachtte te gebruiken, door haar te emenderen, in de veronderstelling, dat een goede tekst als voorbeeld heeft gediend voor de lezing Γ, doch dat een kleine correctie de afschrijver op een dwaalspoor had gebracht. Hij zou nl. gelezen hebben ἀπήντησ$^{εν}_{αν}$ en deze correctie verkeerd hebben begrepen en daarom ook het participium in het meervoud hebben geplaatst en het woordje μέν aan de tekst hebben toegevoegd.

---

[1]) GUGGENHEIM, die Bedeutung der Folterung im attischen Processe, (Zürich 1882), p. 45.

[2]) Dit ter aanvulling van GUGGENHEIM, t. a. p. p. 59.

[3]) Jahrb. f. class. Phil. Suppl. XXII p. 359.

Het woord δέκα heeft DRERUP eerst als een dittografie uit δέ beschouwd, doch in zijn definitieve uitgaaf van 1906 opgenomen.

Het wil mij voorkomen, dat de Urbinastekst, hoezeer deze in 't algemeen ook de voorkeur verdient, hier te zeer is verminkt, dan dat men er waarde aan kan hechten. Bovendien is er tegen de lezing van de cod. Vat. geen bezwaar in te brengen en de veranderingen van DRERUP brengen in de voorstelling van het gebeurde geen verschil.

Als we veronderstellen, dat de βασανισταί door beide partijen in onderling goedvinden zijn aangewezen, dan behoeft dit de spreker niet te beletten om later (§ 17) meer in 't biezonder de nadruk te leggen op de omstandigheid, dat PASIO tot die keus heeft meegewerkt. Hetzelfde geldt voor de woorden „ἔφασκεν αὐτοὺς ἑλέσθαι" in deze paragraaf. Het woordje δέκα is misschien echt; het getal der βασανισταί doet overigens weinig ter zake. Wij zijn in het geheel niet ingelicht omtrent het aantal βασανισταί, dat gekozen werd, en het voorbeeld uit DEM. 59 § 123 [1]) zegt niets, want hier zijn niet zes βασανισταί bedoeld, maar de zes getuigen van de πρόκλησις, hetgeen iets anders is. Wel weten we, dat soms een der partijen als βασανιστής optrad, natuurlik met goedvinden van de andere [2]).

'Απαντάω wordt, in en buiten rechten, vaak gebruikt zonder dat. personae, met alleen de plaatsaanduiding, waar men elkaar ontmoeten wil. Het betekent dan „zich begeven naar" (bv. THUC. VII 1; DEM. 21 § 90; 40 § 11). Bij DEM. 33 § 18 vinden we nagenoeg dezelfde uitdrukking: „εἰς δὲ τὴν ἡμέραν τὴν συγκειμένην ἀπαντήσας εἰς τὸ 'Ηφαιστεῖον, προὐφασίζετο κτλ."

τὸ 'Ηφαιστεῖον. Volgens JUDEICH [3]), is het bekende Theseum in Athene in werkelikheid een tempel van HEPHAESTUS geweest [4]). SAUER [5]) heeft dit uit een nauwkeurige analyse van de nog bewaarde resten van beeldhouwwerk waarschijnlik trachten te maken; van meer belang zijn de topografiese gegevens omtrent de ligging van het

---

[1]) DRERUP, Isocratis opera omnia, I p. 37, appar. crit.

[2]) Zie ANTIPH. 1, § 11.

[3]) JUDEICH, Topographie von Athen (1931), p. 365 v.

[4]) L. MALTEN; acht de identiteit nog niet afdoende bewezen. (P.W. Bd. VIII, 1913, p. 312).

[5]) SAUER, Das sogenannte Theseion und sein plastischer Schmuck, 1899.

Hephaesteum, die we vinden bij PAUS. I, 14, 6, ANDOC. I 40 en HARPOCR. s. v. Κολωνατῖτας, die alle in dezelfde richting wijzen. Ze voeren ons namelik naar het drukste gedeelte van oud-Athene[1]), vlak bij de ἀγορά; volgens de laatstgenoemde plaats bij HARPOCRATIO was bij het Hephaesteum ook de heuvel Κολωνὸς Ἀγοραῖος, waar o.a. de dagloners zich ophielden. Boven op deze heuvel ligt juist het zgn. Theseum. Het is dus waarschijnlik bij deze tempel, dat zich het in § 15 en 16 verhaalde toneel afspeelde.

Op de reeds aangehaalde plaats bij DEM. 33 § 18 is ook waarschijnlik sprake van een slaaf, die in of bij het Hephaesteum gefolterd zou worden. Het ging hier om de tekst van een compromis, dat geschreven was door de slaaf van ARISTOCLES en over welks inhoud men het niet eens was. Volgens de spreker waren er drie diaeteten aangewezen: PHOCRITUS door PARMENO en APATURIUS, de beide tegenstanders, gezamenlik; daarnaast de spreker door PARMENO, en ARISTOCLES door APATURIUS. Daar de uitspraak ten nadele van de laatste was uitgevallen kwamen APATURIUS en ARISTOCLES overeen het stuk, waarin de scheidsrechters waren aangewezen, te vervalsen (διαφθεῖραι § 16) en staande te houden, dat ARISTOCLES de enige scheidsrechter was. Natuurlik kwamen de beide anderen daar tegen op en nu eiste PARMENO, wiens slaaf het stuk geschreven had, dat ARISTOCLES, de bewaarder er van, het zou tonen, opdat de slaaf kon uitmaken, of er iets in was veranderd. Wilde PARMENO van die verklaring gebruik maken, dan moest hij zijn slaaf ter foltering aanbieden en de samenkomst bij het Hephaesteum, die in § 18 wordt verhaald, is blijkbaar met die bedoeling gehouden. Hier werd nu de βάσανος verijdeld, niet door een weigering van ARISTOCLES, doch eenvoudig door zijn bewering, dat zijn eigen slaaf het stuk had verloren, dat als basis voor het pijnlik onderzoek moest dienen. Zo verklaar ik het, dat hier niet van πρόκλησις of βάσανος is gerept; de spreker kon uit het afwijzen daarvan hier geen argumenten putten.

στρεβλοῦν. Dit woord, waarmee op meerdere plaatsen de handeling van het folteren wordt aangeduid, hangt samen met het woord στρέβλη, dat in 't algemeen een werktuig is, waarmee men draait. GUGGEN-

---

[1]) JUDEICH, t. a. p. p. 44 v.

HEIM [1]) heeft uit de plaatsen, zowel bij de auteurs als in de lexica, aangetoond, dat bij de foltering van slaven een rad (τροχός) gebruikt werd, zodat de uitdrukking τροχίζειν, die we ook eenmaal vinden [2]), met στρεβλοῦν kan worden gelijkgesteld.

Het is nodig, ons enigszins een beeld te vormen van hetgeen er in het Hephaesteum met de slaaf, die gefolterd werd, placht te geschieden, omdat men dan eerst met enige waarschijnlikheid kan gissen, welke rol de βασανισταί bij deze procedure hebben gespeeld.

Men is het er in 't algemeen niet over eens, of het τροχίζειν al dan niet identiek is met de wijze, waarop de straf van IXION in de onderwereld door de dichters beschreven wordt [3]). Men vindt een vrij uitvoerige beschrijving in de Dictionnaire des Antiquités van de hand van G. LAFAYE [4]); deze stelt zich voor, dat de delinquent in zijn geheel met handen en voeten op het rad werd vastgebonden, zoals hij dat laat zien op enige afbeeldingen van IXION, aan vazen ontleend. Afgezien van bijkomstige martelingen, die werden vergemakkelikt door de omstandigheid, dat het slachtoffer geheel hulpeloos was en van alle kanten kon worden benaderd, zou de pijn op het rad zelf bestaan in de bloedstuwing, die door de ronddraaiende beweging werd veroorzaakt. THALHEIM [5]) volgt blijkbaar de aanduidingen van GUGGENHEIM, die wijst op de mogelikheid, dat de bedoeling van het rad was door draaiing de ledematen van het slachtoffer uit te rekken. GUGGENHEIM heeft echter blijkbaar niet bemerkt, dat men hierbij in beginsel een heel andere toepassing van het rad heeft dan bij IXION, daar de delinquent niet op het rad is gebonden, doch slechts gedeeltelik er aan vast is gemaakt. Het rad dient dan tot uitoefening van een draaiende kracht op het lichaam, iets, wat meer in overeenstemming is met het begrip στρεβλοῦν [6]). Dit laatste wordt ons door SUIDAS bevestigd, die s. v.

[1]) GUGGENHEIM, Die Bedeutung der Folterung im Attischen Processe, (Zürich 1882), p. 25 v.

[2]) ANDOC. 1, § 20.

[3]) Bv. PINDAR. Od. Pyth. II, 24; TIBULL. Eleg. I, 373.

[4]) D. S. tome IV, p. 896 v.

[5]) P. W. Band III, (1899), p. 39 v.

[6]) Zo zegt HEROD. III, 129, van de egyptiese artsen, die probeerden om de verstuikte voet van DARIUS weer in het lid te zetten: „στρεβλοῦντες καὶ βιώμενοι τὸν πόδα κακὸν μέζον ἐργάζοντο". Zie ook ALCIPHR. III, 43, 4. Aldus ook THALHEIM t. a. p.

τροχός zegt „ὄργανον βασανιστικὸν διατεῖνον τὰ σώματα." De autoriteit van SUIDAS is hier uiterst zwak; maar het gebruik der termen βάσανος, τροχός, στρεβλοῦν en hun afleidingen in verband met elkaar door klassieke schrijvers bevestigt m. i. deze mededeling. Men bond het slachtoffer waarschijnlik gedeeltelik op het rad (PLUT. Nic. 30 „εἰς τὸν τροχὸν καταδεθεὶς ἐστρεβλοῦτο πολὺν χρόνον"; ARISTOPH. Lys. 846 en Plut. 875; DEM. 29, § 40), gedeeltelik aan een paal of iets dergeliks, zodat men, door het rad heen en weer te bewegen, de ledematen op een pijnlike wijze verdraaide. (AR. Pax. 452 „ἐπὶ τοῦ τροχοῦ γ' ἕλκοιτο μαστιγούμενος"). De laatste plaats bewijst tevens, dat de bij ISOCRATES genoemde bewerkingen μαστιγοῦν καὶ στρεβλοῦν gelijktijdig plaats vonden. Deze wijze van foltering werd niet alleen als straf toegepast, doch ook bij de βάσανος van een slaaf; we vinden dit uitdrukkelik bevestigd in de reeds aangehaalde plaats bij DEM. 29 § 40 (zie ook § 12)[1]). Daar het rad slechts een onderdeel uitmaakte van het toestel, waaraan de slaaf voor de foltering werd vastgemaakt, ligt het voor de hand, dat er op de in onze redevoering genoemde plaats, bij het Hephaesteum, een inrichting van die aard bestond. Hierop zinspeelt wellicht de comicus THEOPOMPUS met het woord „βασανιστήριον", als hij een zijner personen, waarschijnlik een slaaf, laat zeggen: „ὡς μοι δοκεῖν εἶναι τὸ πρόθυρον τοῦτο βασανιστήριον, τὴν δ' οἰκίαν ζητρεῖον ἢ κακὸν μέγα" (frgm. 63 KOCK.) Op het bestaan van zo'n „schavot" wijst ook de uitdrukking bij ANDOC. 1, § 43 (ἀναβιβάζειν) en bij ANTIPH. 5 § 40 (πρὶν ἐπὶ τὸν τροχὸν ἀναβῆναι). Het is waar, dat we in dit laatste geval te doen hebben met de foltering van een slaaf, niet in Athene, doch op Lesbus (vgl. § 47); maar geheel deze aangelegenheid berustte op het eigenmachtig optreden van enige vrienden van een zekere HERODES, die aldaar was vermoord; en de slaaf was door hen gekocht en gefolterd en ten slotte ter dood gebracht, zonder dat een derde daarbij tegenwoordig was geweest (vgl. § 29—40). ANTIPHO bedient zich dus hier waarschijnlik van de in Athene gangbare uitdrukking voor een normale

---

[1]) Vandaar ANTIPH. 1, § 20 over een slavin, die haar straf niet ontgaan was: „τῷ γὰρ δημοκοίνῳ τροχισθεῖσα παρεδόθη." d.w.z. „nadat zij eerst op het rad een bekentenis had afgelegd."

wijze van βάσανος. De hier beschreven wijze van folteren is dus iets anders dan het uit later eeuwen bekende „radbraken".

ἕως τἀληθῆ δόξειεν αὐτοῖς λέγειν. Hiermee is niet bedoeld, dat de foltering zou voortduren, totdat de aard der verklaringen bevredigend zou zijn, doch totdat de βασανισταί van oordeel zouden zijn, dat de hevigheid der pijn alle andere invloeden zou hebben ter zijde gesteld, zodat men kon aannemen, dat de slaaf alleen nog maar als een willoos werktuig door de dwingende kracht der feiten zelf genoopt werd tot spreken. Hierin ligt m. i. de psychologiese gedachte, die, te recht of ten onrechte, aan het instituut der foltering het aanzijn heeft gegeven.

δημοκοίνους. Dit woord betekent hetzelfde als δήμιος, nl. een slaaf, die belast is met het ten uitvoer leggen van lijfstraffen [1]). De lexica (SUIDAS, Etym. Magn., HESYCH. e. a.) menen ten onrechte, dat het woord synoniem is met βασανιστής. Zij zijn waarschijnlik daartoe gebracht door een misvatting van onze ISOCRATES-tekst, waarvoor dan HARPOCRATIO aansprakelik is; deze zegt nl. „δημόκοινος · ὁ δημόσιος βασανιστής. Ἰσοκράτης ἐν τῷ Τραπεζιτικῷ σχεδὸν ἐξηγήσατο τοὔνομα". Het is onbegrijpelik, hoe de lexicograaf dit uit ISOCRATES kan hebben afgeleid. Dat intussen een δημόκοινος de daadwerkelike foltering heeft verricht, in opdracht van hen, die bij de πρόκλησις εἰς βάσανον waren betrokken, ligt voor de hand. We hebben immers verondersteld, dat daarbij gebruik werd gemaakt van een toestel, dat de staat te dien einde beschikbaar stelde; er zal daar dus ook personeel, dat met de bediening van het toestel op de hoogte was, aanwezig zijn geweest. De βασανισταί waren daarentegen gewone burgers, die door de partijen waren aangewezen om als onpartijdige toeschouwers het resultaat der foltering en de tekst der afgelegde verklaring te kunnen vaststellen.

Als PASIO dus verklaart, dat hij de βασανισταί niet als „beulen" wil laten optreden, is dit bij wijze van spreken; hij wil zeggen, dat hij wel een ondervraging van CITTUS heeft willen toelaten, desnoods op deze schrikaanjagende plaats, maar het niet tot een werkelike foltering heeft willen laten komen.

---

[1]) Zie hierover THALHEIM, Rechtsaltertümer (1895) blz. 141 v. en noot 8, (in HERMANN's Griech. Antiquitäten II, 1).

§ 16.

διαφερομένων. De gehele wijze, waarop de βάσανος zou plaats hebben, hing af van de voorwaarden, waarop deze door PASIO was toegestaan aan de spreker bij gelegenheid van diens πρόκλησις. Blijkbaar waren deze voorwaarden niet op de gebruikelike wijze vastgelegd in een schriftelike overeenkomst; het bewijs hiervoor is het feit, dat de spreker deze πρόκλησις niet overlegt, en dat de getuigen, die hij laat optreden, blijkbaar niets daaromtrent hebben mede te delen. Dit zou hij zeker niet hebben nagelaten, indien er daarvoor gegevens bestonden; men vergelijke bv., hoe bij DEM. 45, § 61 en 59, § 123 de tekst der πρόκλησις en de verklaringen der getuigen beide worden voorgelezen [1]). We kunnen echter nog verder gaan en zeggen, dat de toezegging van PASIO geheel op 'n ongebruikelike wijze had plaats gehad: aanvankelik had hij immers de πρόκλησις afgeslagen onder voorwendsel, dat CITTUS vrij was (§ 13); achteraf komt hij hierop terug. Hij maakt weer misbruik van de onbekendheid van zijn tegenstander inzake atheense rechtsgebruiken en tracht het weerstandsvermogen van de jonge man te fnuiken door hem te brengen tot allerlei handelingen, die, omdat ze niet op de juiste wijze geschied waren, in de zaak geen licht konden brengen, en hoogstens de eiser ontmoedigen. Hiermee is m. i. de gehele taktiek van PASIO aangeduid: hij tracht zijn tegenstander a. h. w. uit te putten, totdat deze, van goede deskundige hulp verstoken, het zou opgeven. Dit is trouwens ook het enige voordeel, dat PASIO zelf met een dergelike „βάσανος" van CITTUS kon beogen; want een verklaring ten gunste van zijn meester, alleen door mondeling ondervragen verkregen, zou toch alle bewijskracht missen.

αὐτοί. Dit wil hier zeggen: „op eigen gezag". De βασανισταί konden alleen optreden op grond van de tot stand gekomen πρόκλησις en nu kwam waarschijnlik aan 't licht, dat hier iets niet mee in orde was.

ἔγνωσαν .... παραδοῦναι. De βασανισταί zullen gezegd hebben, dat PASIO, als hij zijn oprechtheid wilde tonen, alsnog met zijn tegenstander een overeenkomst tot βάσανος moest aangaan.

καταγνοῖεν. Dit antwoord van PASIO heeft sommigen er toe gebracht, te menen, dat de βασανισταί onder bepaalde omstandigheden

---

[1]) Verdere voorbeelden bij GUGGENHEIM, p. 38 vv.

de bevoegdheden van een scheidsrechter hadden. LIPSIUS [1]) neemt aan, dat dit het geval is, wanneer de βάσανος wordt aangewend, om buiten het proces om tot een vergelijk te komen. Als zodanig wil hij ook ons geval beschouwd zien [2]).

Het instituut der βάσανος wordt o. m. besproken door LIPSIUS [3]), BEAUCHET [4]) en BONNER [5]). Zij zijn allen van mening, dat de βάσανοι, opgevat als door foltering afgedwongen verklaringen van slaven, in hoofdzaak met getuigenissen van vrije burgers (μαρτυρίαι) op een lijn stonden. Als locus classicus geldt ARIST. Rhet. I, 15, 26 „αἱ δὲ βάσανοι μαρτυρίαι τινές εἰσιν". J. W. HEADLAM [6]) schreef echter een artikel, waarin hij betoogde, dat deze procedure niet diende om een bewijs in rechten te verkrijgen, doch om een directe uitspraak bij wijze van godsoordeel. Als de βάσανος werd aanvaard, verviel het proces. Hij bestreed dus de mening, dat de verklaringen van de slaaf, na schriftelik te zijn vastgelegd, met de andere getuigenverklaringen in de ἐχῖνος werden opgenomen. Het vaststaande feit, dat er geen enkel geval bekend is uit de attiese redevoeringen, waarin inderdaad een op deze wijze verkregen bewijs een rol speelde in het betoog, bracht HEADLAM er toe deze stelling te formuleren [7]).

Zijn betoog werd aangevallen door THOMPSON [8]), en hoewel ook LIPSIUS [9]) zich tegen de theorie van HEADLAM verklaart, blijft m. i. toch het negatieve resultaat bestaan, dat HEADLAM gelijk heeft met zijn stelling, dat geen der plaatsen, die bij attiese schrijvers de βάσανος aanroeren, de mogelikheid van een interpretatie volgens zijn theorie uitsluit [10]). De uitingen, die we bij de redenaars vinden, zijn maar al te

---

[1]) A. R. p. 893.

[2]) T. a. p. noot 110.

[3]) A. R. p. 888 vv.

[4]) BEAUCHET, Histoire du droit privé de la République Athénienne, II p. 426 v.

[5]) BONNER, Evidence in Athenian Courts, (Chicago 1905) p. 59 vv.

[6]) HEADLAM, On the πρόκλησις εἰς βάσανον in Attic Law. Class. Rev. VII, (1893) p. 1—5.

[7]) Hier blijven buiten beschouwing gevallen als ANTIPH. 5, § 30 vv. en DEM. 48, § 15 vv., omdat hier sprake is van een eenzijdige handeling van de kant van de meesters zelf.

[8]) Class. Rev. VIII, (1894) p. 136.

[9]) A. R. p. 889, n 91.

[10]) Aldus formuleert H. zijn standpunt in een antwoord op THOMPSON, t. a. p.

vaak naar verschillende kanten uit te leggen en de voorstelling van zaken, die ze geven, is, meer dan bij andere schrijvers, subjectief. Daarom is de interpretatie van geen der tegen HEADLAM aangevoerde plaatsen beslissend. Vervolgens is het een zeer opvallend verschijnsel, dat de βάσανος alleen op grond van een πρόκλησις wordt toegepast, en dat de partij, van welke de πρόκλησις uitgaat, ingeval van weigering nooit eigenmachtig tot foltering kan overgaan [1]). Bij LIPSIUS leest men hierover het volgende [2]): „Die Absicht der Folterung im Prozessverfahren ist darauf gerichtet, die Sklaven zu dem Geständnis einer Tatsache zu bringen, von der sie Kenntnis haben. Daraus erklärt sich, dasz, wer die Aussage eines Sklaven als Beweismittel vor Gericht geltend machen wollte, dazu der vorgängigen Einwilligung seines Gegners bedurfte". Dit is een petitio principii. Het is vreemd, dat men een partij niet de vrijheid laat, ingeval zij daartoe in staat is, die bewijzen over te leggen, die men in 't algemeen als de beste aanprijst. Het is onwaarschijnlik, dat dit alleen de vrees voor te grote invloed van de meester zou zijn, want die wordt door de bereidwilligheid van de tegenpartij, om de βάσανος te aanvaarden, niet weggenomen. Ook kan het zijn, dat men de foltering van een slaaf van derden, of zelfs een van de tegenpartij aanbiedt. Het gebruik van de πρόκλησις εἰς βάσανον bewijst daarom op zijn minst een historiese ontwikkeling van de βάσανος uit een godsoordeel, gelijk ook GLOTZ die aanneemt [3]). Voor HEADLAM's mening pleit ook de omstandigheid, dat ARISTOTELES in zijn 'Αθηναίων πολιτεία onder de stukken, die door de diaeteet na afloop van de voorbehandeling in de ἐχῖνος worden gedaan, wel noemt de μαρτυρίαι, de προκλήσεις en de νόμοι, doch niet de βάσανοι. (ARIST. de Rep. Ath. 53 § 2 en 3).

Zeker is ook, dat de geschiedenis, zoals zij in de Trapeziticus verhaald wordt, HEADLAM altans ten dele gelijk geeft, want wij kunnen deze βάσανος niet anders verklaren, dan als een poging, om tot een vergelijk te komen op grond van een verklaring van de slaaf van CITTUS. Zo wordt zij ook door LIPSIUS beoordeeld.

Laten wij tans trachten na te gaan, wat de feitelike ondergrond is

---

[1]) GUGGENHEIM, p. 29 v.

[2]) LIPSIUS, A. R. p. 890.

[3]) G. GLOTZ, l'Ordalie dans la Grèce primitive. (Paris 1904) p. 124.

van de gebeurtenissen, die de spreker in § 15 en 16 meedeelt, en hoe wij die moeten interpreteren binnen het kader van de atheense rechtsgebruiken [1]).

Wij hebben gezien [2]) hoe er in dit stadium van de zaak 3 processen aanhangig waren gemaakt nl.:

a. de spreker tegen PASIO over de παρακαταθήκη.

b. PASIO tegen de spreker en MENEXENUS wegens diefstal of verduistering, in verbinding met CITTUS.

c. MENEXENUS tegen CITTUS, ψευδομαρτυρίων of iets dergeliks.

In al deze processen was CITTUS de hoofdgetuige. De aanklacht van PASIO tegen de spreker en MENEXENUS was slechts als verweer bedoeld; maar daar de toeleg, om CITTUS te doen verdwijnen, mislukt was, dreigde zij voor PASIO gevaarlik te worden. Want als hij CITTUS liet folteren, was er kans, dat de waarheid aan 't licht kwam; verklaarde hij, dat CITTUS vrij was, dan kwam hij met zich zelf in tegenspraak. Toch koos hij de laatste weg, waarmee hij vermoedelik zijn aanklacht introk [3]), want niemand zou nu van zijn voorstelling van zaken nog iets geloven. De laatste klacht bleef echter bestaan en MENEXENUS bleek niet van plan het op te geven (vgl. § 21). Deze laatste, blijkbaar op dit ogenblik de stuwkracht voor de spreker, kon het dubbelzinnig gedrag van PASIO ten opzichte van CITTUS in zijn voordeel uitbuiten; werd het proces gewonnen, dan kreeg de spreker, zij het langs indirecte weg, het bedrag van zijn deposito weer terug (de 7 talenten van § 14). Nu verzon PASIO een krijgslist; hij bood aan zijn tegenstanders een vergelijk aan, waarbij de verklaring van CITTUS de doorslag zou geven. Waarschijnlik heeft hij toen reeds, evenals in § 18, er op gezinspeeld, dat de vrees, zijn crediet in Athene te zullen verliezen, hem bereid maakte, de zaak zonder tussenkomst van een rechtbank uit de wereld te helpen. Daartoe zou hij CITTUS, die dus toch achteraf zijn slaaf bleek te zijn, laten folteren, en op diens verklaring zou de scheidsrechter zijn uitspraak baseren.

---

[1]) Zie ook GUGGENHEIM, Die Bedeutung usw. p. 60 vv. en DRERUP, Jahrb. für class. Phil. Suppl. XXII, p. 359 v.

[2]) Zie blz. 109.

[3]) Over de wijze van intrekken ener klacht (ἀφιέναι δίκην), waarbij alleen de πρυτανεῖα verbeurd waren, zie LIPSIUS, A. R. p. 842 v.

Deze veronderstelling moet echter naar twee zijden toe nader verklaard worden. Waarom namen MENEXENUS en de spreker haar aan, [1]) en waarom hoopte PASIO hen op deze wijze te overtroeven?

In § 17 v. blijkt, dat PASIO zorgde, dat hij zijn concessievoorstellen deed, zonder dat er getuigen bij waren. Deze voorzorgsmaatregel zal hij ook wel bij deze gelegenheid genomen hebben. De spreker en MENEXENUS, die omtrent de uitslag van hun aanklacht tegen PASIO, ondanks alles, onzeker waren, zagen opeens weer de foltering van CITTUS binnen hun bereik komen. Deze was alleen mogelik door de toestemming van z'n meester, doch deze stelde daaraan zijn voorwaarden. Hadden zij nu een vormelike πρόκλησις εἰς βάσανον gehouden [2]), dan had alles goed kunnen gaan; maar natuurlik had PASIO zich dan teruggetrokken: getuigen erbij halen wilde hij niet. MENEXENUS en de spreker beseften geen van beiden, dat de mondelinge afspraak met PASIO om bij 't Hephaesteum te komen, hun niet zou baten: omtrent de wijze van folteren stond immers niets vast. Zij meenden, dat met de keuze van de βασανισταί en de aanwijzing van het Hephaesteum aan alle formaliteiten voldaan was, en zagen hierin een waarborg, dat de foltering volgens alle regelen van de kunst zou plaats hebben. Viel CITTUS hier door de mand, dan was een uitspraak ten gunste van de spreker en MENEXENUS te wachten; en bij de algemene opinie omtrent de gunstige werking der βάσανος zullen zij deze kans de voorkeur hebben gegeven boven een gewone behandeling van de zaak voor de rechtbank, zonder βάσανος en zelfs zonder getuigen, met alleen in- directe aanwijzingen (τεκμήρια) in hun voordeel.

Wat verwachtte PASIO van zijn optreden? Hij was zich er van bewust, dat hij door z'n daad zichzelf opnieuw in 'n ongunstig daglicht stelde: maar meer dan 'n nieuw τεκμήριον te zijnen nadele waagde hij er niet aan. Ik heb reeds opgemerkt, dat het zijn taktiek moet zijn geweest, zijn vermoedelik jeugdige en onervaren tegenstanders door juridiese spitsvondigheden te ontmoedigen. Uit het verhaal der verdere gebeurtenissen blijkt, dat hij nog meer pijlen van die aard op z'n boog had.

Een andere vraag is, waarom de βασανισταί tot zover hun mede-

---

[1]) Misschien handelde de spreker hier reeds tegen het advies van MENEXENUS. Zie blz. 124 en 136.

[2]) De vorige was door PASIO geweigerd (§ 12).

werking hebben verleend, en niet eerder hebben bemerkt, dat er iets niet in orde was met de formaliteiten, die aan de βάσανος moesten voorafgaan. Ik acht het niet onmogelik, dat PASIO ook dit heeft kunnen bemantelen. Ook bij ons worden niet steeds het allereerst de officiële stukken op tafel gelegd. De voorafgaande besprekingen kunnen wel in het goed vertrouwen zijn gevoerd, dat alles, ook formeel, in orde was[1]). Daarbij komt, dat de doorsnee Athener niet bepaald geletterd was; en het proces verbaal der πρόκλησις kreeg eerst betekenis, wanneer er over de wijze van βάσανος geschil ontstond, of als een geval van weigering later voor de rechtbank moest worden vastgesteld. Waarschijnlik ervoeren de βασανισταί dus eerst ter plaatse, dat de πρόκλησις niet in orde was en gaven zij, gelijk we gezien hebben, PASIO de raad, alsnog voor een behoorlike πρόκλησις te zorgen.

Ten slotte de vraag, hoe de hier gegeven uiteenzetting in overeenstemming te brengen met het relaas, dat de spreker geeft in § 15 en 16. We moeten hierbij in 't oog houden dat de pleiter niet streeft naar een objectieve weergave van alle feiten, doch dat in zijn voorstelling van zaken die punten in het licht worden gesteld, die, naar hij meent, zijn gehoor het meeste in zijn voordeel zullen treffen. Hij behoeft zich daarbij nog niet bezijden de waarheid te begeven. Nu blijkt er uit het betoog het volgende:

1°. De πρόκλησις, die tot de besproken foltering aanleiding had gegeven, wordt niet vermeld. Zij heeft dus ook niet plaats gehad, want anders had de spreker niet nagelaten door de personen, die bij die gelegenheid als getuigen optreden, zijn woorden te laten onderstrepen.

2°. De nadruk wordt hier, en ook later (§ 17, 49) gelegd op het feit, dat PASIO in een βάσανος had toegestemd, en dat hij, door de daadwerkelike foltering te beletten, met zich zelf in tegenspraak komt.

3°. Op dezelfde wijze wordt naderhand (§ 17, 49) nog enige malen gewezen op de tegenspraak, die er ligt in het feit, dat PASIO eerst verklaarde, dat CITTUS vrij was, en later toestond, dat de βάσανος op hem werd toegepast.

Ten opzichte van deze punten heeft de spreker er niets aan, zich

---

[1]) Ik wijs er nog eens op, dat de lezing δέκα zo zwak gewaarborgd is, dat we niet behoeven aan te nemen, dat zoveel personen in het geval betrokken waren.

op gebreken in de vorm van de βάσανος te beroepen. Hij gaat zelfs verder, en suggereert, dat daarmee alles in orde is. Daarom kan hij hier geen beroep doen op het misbruik, dat PASIO van zijn onervarenheid heeft gemaakt, want hij zou er de juridiese betekenis van de feiten, waaruit hij argumenten tegen PASIO wil putten, door verkleinen. In § 15 en 16 zie ik dus in sterke mate de hand van een geschoold vakman, die de beschikbare gegevens zo heeft gebruikt, dat hij er een zo sterk mogelik argument tegen PASIO uit kon samenstellen. ISOCRATES heeft dus bij het schrijven van het pleidooi getracht, een fout van de spreker en MENEXENUS zoveel mogelik te verhelpen. Dezen hadden nl. verzuimd, bij hun afspraak tot het laten folteren van CITTUS de gebruikelike πρόκλησις te houden, waarschijnlik uit onervarenheid, en dit verzuim was tans niet meer goed te maken [1]).

Om nu toch de weigering van de βάσανος door PASIO op de gewone wijze in het geding te kunnen brengen, gebruikt hij in plaats van het getuigenis der πρόκλησις, dat ontbreekt, de verklaringen der βασανισταί. Het gehoor moet de indruk krijgen, dat PASIO de πρόκλησις heeft afgeslagen, ook nadat hij ten overstaan van anderen erkend had, dat CITTUS zijn slaaf was. Daartoe laat hij het voorkomen, alsof PASIO met zijn voorstel, om CITTUS te folteren, eenvoudig terugkwam op de vroeger (in § 12) door de spreker dienaangaande gestelde eis. Vandaar de in § 15 gebruikte uitdrukking „ἕτοιμος εἶναι παραδοῦναι", welke woorden op tweeërlei wijze kunnen worden opgevat, doch als terminus technicus het tegenovergestelde betekenen, van hetgeen PASIO feitelik deed.

Met LIPSIUS [2]) ben ik van mening, dat we te doen hebben met een poging tot een vergelijk hangende het proces, uitgaande van de partijen zelf, door wie een of meer scheidsrechters (diaeteten) [3]) werden aangewezen. Er bestonden twee mogelikheden, de scheidsrechter kon een uitspraak doen onder ede (δίαιτα) of ook zonder voorafgaande eed (διαλλαγή). Met een δίαιτα was de zaak uitgemaakt en kon zelfs

---

[1]) Na de sluiting der ἀνάκρισις was een πρόκλησις εἰς βάσανον als regel niet meer mogelik. Zie GUGGENHEIM p. 35 v.

[2]) A. R. p. 225 v.

[3]) Niet te verwarren met de openbare diaeteten, die als onderzoekingsrechter rechter dienst deden en uitspraak deden in eerste instantie.

niet meer voor de rechtbank gebracht worden [1]). Daar dit in ons geval blijkbaar niet gebeurd is, moeten we aan een διαλλαγή denken, waarbij de βασανισταί tevens als διαιτηταί fungeerden. Het was trouwens niets voor PASIO, een δίαιτα uit te lokken, en zijn tegenstanders waren waarschijnlik ook van deze finessen onkundig. Afgezien van het feit, dat hun uitspraak niet definitief was, kunnen we uit des sprekers relaas vermoeden, dat zij in dit geval geen uitspraak deden, daar het voornaamste gegeven, waarop zij deze zouden baseren, hun werd onthouden. De spreker zegt altans, dat zij zich er slechts toe bepaalden PASIO's handelwijze in 't algemeen af te keuren.

§ 17.

ἐκ τῶν συνόδων. We vertalen: „op grond van het vooronderzoek". Σύνοδος was nl. de techniese uitdrukking voor de zittingen van de openbare diaeteten [2]). Tot dit ambt werden jaarliks een zeker aantal van de oudste burgers uitgekozen [3]), uit wier midden de betrokken magistraat (i. c. de polemarch) voor een bepaald proces, na verleende rechtsingang, er een door het lot aanwees. Zijn taak bestond daarin, dat hij de verklaringen der partijen aanhoorde, hun bewijsgronden onderzocht en in eerste instantie uitspraak deed. Legden de partijen zich daar niet bij neer, dan werden alle schriftelike bewijsstukken in de ἐχῖνοι gesloten en de zaak doorgegeven aan de heliaea. Voor deze diaeteet waren natuurlik ook de gedragingen van PASIO bij gelegenheid van de βάσανος ter sprake gekomen. De spreker bedoelt dus niet op de eerste plaats de bijeenkomst, in de beide voorafgaande paragrafen geschetst, doch de behandeling van de beide in gang zijnde processen zelf. Het is in dit pleidooi al meer gebeurd, dat we 'n dergelike, min of meer vage aanduiding, voor lief moesten nemen. Hetzelfde geldt voor het woord „πάντες", waarmee ook toeschouwers e. dgl. bedoeld zijn.

εἰσέλθῃ. Dit is de gewone uitdrukking in het grieks voor „verschijnen voor een officiële instantie". Zie ook § 30, voorts20, § 2;

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 222.

[2]) LIPSIUS, A. R. p. 226 vv; BUSOLT, Gr. St. p. 1112. DEM. 54, § 29: „ἐν τῷ πρώτῳ συνόδῳ πρὸς τῷ διαιτήτῃ."

[3]) ARISTOT. de Rep. Ath. 53, § 4.

DEM. 59, § 1; LYS. 3, § 7. Men zegt het zowel van de eiser (aanklager) als van de gedaagde (aangeklaagde)[1]). Het is niet duidelik, of de diaeteet zelf al 'n uitspraak gedaan had, of nog niet verder gegaan was dan te pogen, de tegenstanders te verzoenen. Het is echter waarschijnlik, dat PASIO door zijn optreden in § 18 juist zo'n „verzoening" heeft bewerkt en dat de spreker zich daarom op niets anders kon beroepen, dan op de algemene indruk, die de behandeling voor de diaeteet op de toeschouwers had teweeggebracht.

εἰς ἱερόν. Blijkens de onmiddellik volgende woorden is gedacht aan een heiligdom op de Acropolis en wel waarschijnlik aan het Parthenon[2]). Ook de afwezigheid van het artikel pleit voor deze onderstelling (vgl. § 18: εἰς ἀκρόπολιν). Er zou een samenkomst onder vier ogen plaats vinden en de afspraak, die er het gevolg van was, zou bekrachtigd worden door een eed. Vgl. ANDOC. 1, § 42, „καὶ καθομολογήσας ἡμῖν πίστιν δοῦναι ἐν ἀκροπόλει", (van een belofte tot stilzwijgen in de zaak der Hermocopiden; ongeveer hetzelfde in § 76). De plaats, waar zo'n eed wordt afgelegd, draagt er toe bij de betekenis er van te vergroten[3]).

§ 18.

εἰς ἀκρόπολιν. Wanneer de acropolis van de eigen stad bedoeld is, wordt het woord als eigennaam behandeld en het artikel blijft dan vaak achterwege. Vgl. § 20 en § 34 en ANDOC. 1, § 42; DEM. 36, § 26 en de uitdrukking εἰς ἱερόν in de vorige paragraaf. Men zou verwacht hebben, dat MENEXENUS ook van de partij is, doch er is blijkbaar een verschil van mening ontstaan tussen hem en de spreker. De laatste gaat hier zijn eigen gang. De mislukking van de in § 15 en 16 verhaalde poging om de zaak tot een goed einde te brengen, is daarvan waarschijnlik de oorzaak. De spreker blijkt nog van mening, dat PASIO op de duur voor een schikking is te vinden, daar zijn crediet als bankier op het spel staat. Daardoor is PASIO in staat opnieuw te chicaneren en de zaak nog onontwarbaarder te maken, dan ze al was.

---

[1]) LIDDELL and SCOTT, A Greek-English Lexicon (1927), p. 494.
[2]) Aldus ook BREMI, met HIERONYMUS WOLF.
[3]) STENGEL, Griech. Kultusaltertümer (München 1920) p. 86.

§ 19.

ἣν οὗτος ἔλυσεν. Door de verplichting, die hij van zijn kant op zich genomen had, niet na te komen.

δίαιταν ἐπὶ ῥητοῖς. Voor de tweede maal komt een dading tot stand, ditmaal volgens schriftelik vastgelegde bepalingen. De spreker gebruikt hiervoor de techniese term [1]). LIPSIUS wijst er op, dat de persoon van SATYRYS als niet-burger geen bezwaar is, om hem als διαιτητής aan te wijzen [2]). De rechtshandeling, die de spreker met PASIO aangaat, is dus tweeledig. Op de eerste plaats belooft PASIO aan de spreker onder ede, dat hij met hem naar het Byzantijnse Rijk zal vertrekken en hem aldaar het verschuldigde zal terugbetalen. Deze afspraak droeg, ter wille van PASIO's crediet, een strikt vertrouwelik karakter. Er zijn geen getuigen bijgehaald, zelfs schijnt het, dat aan de schipper PYRO, die in de volgende paragraaf genoemd wordt, niets omtrent het eigenlike karakter van de afspraak is meegedeeld. Voor PYRO's getuigenis, dat bij diens afwezigheid voorgelezen had kunnen worden, treedt juist het indirecte getuigenis van AGYRRHIUS in de plaats. Het gaat hier om het centrale punt in sprekers betoog (§ 32). We komen tot deze onderstelling niet alleen op grond van het feit, dat de spreker niets daaromtrent meedeelt [3]), doch vooral, omdat de spreker blijkbaar geen enkele getuige tot zijn beschikking heeft. Hij is in dit opzicht PASIO dus zo ver mogelik tegemoetgekomen, door alleen op de eed te vertrouwen.

De tweede transactie was echter bedoeld als meerdere waarborg, ingeval PASIO zijn woord niet gestand zou doen. De vorm, waarin zij gegoten is, was in het atties recht niet ongewoon: wij hebben er meerdere voorbeelden van. Het betrof nl. de aanwijzing van een scheidsrechter, 'n diaeteet, in de persoon van SATYRUS, en wel in de hoedanigheid van vrijwillig-gekozen διαιτητής, die zijn uitspraak zou baseren op vooraf vastgestelde normen. Dit is de δίαιτα ἐπὶ ῥητοῖς, waarvoor de schriftelik opgemaakte akte het bewijsstuk was. We

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 225.

[2]) T. a. p. n. 18. Vgl. echter hierachter, blz. 140 v.

[3]) Vgl. § 20 de woorden: ἐὰν μὲν διαλλαγῶμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς . . . . . εἰ δὲ μὴ . . . . . ."

zullen echter zien, dat hier slechts van een vorm sprake is, dat er 'n wezenlik verschil is tussen de δίαιτα ἐπὶ ῥητοῖς zoals men die, in Athene opvatte en zoals die door spreker en PASIO werden toegepast. [1]) Ook het bewijsstuk zou m. i. in Athene niet zijn gewone bewijskracht gehad hebben. Daartoe ontbraken hier de getuigen, die de inhoud kenden en konden bevestigen, als hij door een van de partijen later werd aangevallen [2]). Toch is het niet ondenkbaar, dat de spreker, ook als hij dit geweten heeft, er ter wille van PASIO in heeft berust. Het stuk zou immers niet in Athene, doch in zijn vaderland gebruikt moeten worden en daar was zijn positie heel anders. Als hij eenmaal met PASIO daar was aangekomen, en deze nog moeilikheden zou maken met de terugbetaling van het verschuldigde, zou SATYRUS het stuk, dat de zoon van zijn gunsteling kon overleggen, geheel anders beoordeelen dan de rechters in Athene. Verder zal de opwerping, dat PASIO er niet over de nodige fondsen zou beschikken, door de laatste weerlegd zijn door te wijzen op de betrekkingen, die hij ongetwijfeld met het Bosporaanse Rijk onderhield. De spreker kan de overtuiging hebben gehad, dat hij door tussenkomst van SATYRUS de bankier gemakkelik zou kunnen laten gijzelen.

Zo beschouwd, kunnen we het begrijpen, dat het voorstel van PASIO, door de bankier gemotiveerd met de bezorgdheid voor zijn crediet, ook bij de spreker in goede aarde viel.

Dit neemt niet weg, dat we gerust kunnen veronderstellen, dat PASIO in werkelikheid nooit het plan heeft gehad om mee te gaan, en alleen een middel heeft gezocht om de spreker uit Athene weg te krijgen. Hoe hij zich van hem heeft willen ontdoen, kunnen we slechts gissen: zeker is, dat de spreker, als hij, opnieuw ontgocheld, in Athene zou zijn teruggekeerd, met het contract van PYRO (gesteld al, dat deze het uit handen gegeven had) slechts een vrij waardeloos stuk rijker zou zijn geweest. Het is echter MENEXENUS' optreden, in § 21 v. geschetst, dat PASIO opnieuw in een lastig parket zou brengen.

ἐπέτρεπε. Eveneens een techniese term. Vgl. DEM. 52, § 14.

---

[1]) Zie blz. 140. Te laat kreeg ik kennis van het bestaan van A. STEINWENTER, Die Streitbeendigung durch Urteil, Schiedsspruch und Vergleich nach griechischem Rechte. (München 1925).

[2]) Zie hierover blz. 127 vv.

ταῦτα συγγράψαντες. De inhoud van het contract is dus volgens de spreker, aldus te reconstrueren:

1°. PASIO erkent aan de spreker een zeker bedrag schuldig te zijn [1]). Hij belooft met hem mee te gaan naar de Pontus en aldaar het bedrag aan hem uit te betalen [2]).

2°. De spreker verklaart van verdere rechtsvervolging tegen PASIO af te zien. Voorts verbindt hij zich over de wijze, waarop de transactie tot stand kwam, tegenover iedereen te zwijgen [3]).

3°. Indien een van beide partijen zou menen, dat de bepalingen van het contract niet in alle opzichten door de tegenpartij zouden zijn nagekomen, werd de scheidsrechterlike beslissing opgedragen aan SATYRUS. Zou de beslissing ten nadele van PASIO uitvallen, dan zou deze anderhalf maal het verschuldigde bedrag moeten betalen.

Het stuk zal ook nog wel een bepaalde boete, aan de spreker op te leggen, hebben bevat, doch deze had geen reden, hieromtrent iets mee te delen.

Ook de vorm, waarin dit contract werd neergelegd, verdient een nader onderzoek. We moeten hierbij uitgaan van hetgeen er in 't algemeen bekend is omtrent de wijze, waarop in 't begin der 4de eeuw in Athene de oorkonden werden opgemaakt. Sinds de tijd, dat door de ontdekking der egyptiese papyri de bestudering van dit onderwerp aan de hand van de oorspronkelike stukken mogelik werd, zijn er tal van publicaties verschenen, die zich echter uitteraard meestal beperken tot de grieks-hellenistiese of romeinse oorkonden. Omtrent de gebruiken in Griekenland zelf in de klassieke periode kan men slechts gevolgtrekkingen maken uit de niet zeer talrijke uitingen bij de redenaars. [4]) De uitgebreide literatuur werd door STEINACKER verwerkt in een studie over de antieke oorkonde als voorloopster van de middel-eeuwse [5]). Voor de klassiek-griekse tijd noemt hij twee

---

[1]) Zie § 25, 28, 29—31 en 48.

[2]) Zie § 19 en 26 „περὶ ὧν ἔδει τοῦτον πρὸς ἐμὲ κατὰ τὸ γραμματεῖον διαλύσασθαι."

[3]) Door dit aan te nemen is de latere vervalsing het best te verklaren. Zie blz. 141.

[4]) Plaatsen bij BEAUCHET, Histoire du droit privé de la République athénienne, tome IV (1897) p. 51 vv.

[5]) H. STEINACKER, Die Antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde, (Leipzig 1927). Zie p. 46 vv.

oorkonden-vormen, die voor ons doel in aanmerking kunnen komen; de syngraphophylax-oorkonde en het cheirographon [1]).

De eerstgenoemde vorm wordt ook wel „dubbele oorkonde" genoemd, omdat de tekst, die zij bevat, steeds in duplo vervat is [2]). De eerste tekst werd gesloten en door een zeker aantal getuigen, gewoonlik zes, verzegeld; de tweede, die op hetzelfde stuk papyrus werd geschreven als de gesloten en verzegelde oorkonde, had ten doel, de inhoud van de oorkonde te brengen binnen het bereik van ieder, die er belang bij had om hem te kennen. Vaak werd dit afschrift vervangen door een korte aanduiding van de inhoud der betrokken oorkonde. Het geheel werd dan bij een vertrouwd persoon in bewaring gegeven, de συγγραφοφύλαξ, waartoe men dan gewoonlik een der getuigen uitkoos. Behalve papyrus diende ook vaak de wastafel als materiaal voor deze oorkonde-vorm. In dat geval waren de wastafels tot een triptiek aan elkaar gevoegd, gelijk men ze in Pompeï heeft teruggevonden [3]). De beide eerste tafels der triptiek bevatten de eigenlike oorkonde; zij werden door een snoer gesloten en verzegeld; de derde tafel bevatte het duplicaat. Men vermoedt terecht, dat in de klassiek-griekse tijd deze oorkonde-vorm ook bekend was. Het wezenlike kenmerk er van is, dat de oorspronkelike oorkonde werd gesloten en verzegeld door getuigen, die van haar inhoud op de hoogte waren [4]); op deze handelwijze berustte haar bewijskracht in rechten. De vraag, wie haar geschreven had, kon slechts onder bepaalde omstandigheden van belang zijn; als bv. de getuigen er aan twijfelden, of er met de inhoud geknoeid was, kon men een slaaf, die het stuk geschreven had, laten folteren, om de echtheid van het stuk te onderzoeken. (Bv. DEM. 33, § 17). Op de gewoonte, deze oorkonde aan een derde in bewaring te geven, wordt ook bij de redenaars gezinspeeld. Zo zegt DEMOSTHENES: „alle mensen geven, wanneer

---

[1]) STEINACKER t. a. p. p. 52.

[2]) Men kan een uitvoerige beschrijving van zo'n oorkonde vinden in het artikel van E. SCHÖNBAUER, Zur Entwicklung der Doppelurkunde in ptolemaeischer Zeit, Zeitschr. der Savigny Stiftung, Rom. Abt. Bd. 39 (1918) p. 224 vv.

[3]) Beschreven door G. LAFAYE in D.S. tome V (1912), p. 2 vv. MAU, Pompeï in Leben und Kunst, (Leipzig 1908) p. 516 v. Zie C. I. L IV Suppl. en V. nrs 154 en 155.

[4]) Dat dit een wezenlik kenmerk is, blijkt voldoende uit het feit, dat de inhoud steeds in duplo werd opgemaakt.

zij met elkaar een schriftelike overeenkomst aangaan, juist daarom het contract, nadat ze het hebben laten verzegelen, in handen van personen, in wie zij vertrouwen stellen, opdat ze, indien men hen in enig opzicht tegenspreekt, in staat zijn, nadat ze hun toevlucht hebben genomen tot het contract, hiervan uitgaande hun zienswijze inzake het betwiste punt te staven." (DEM. 33, § 36). Het stuk, door de spreker en PASIO opgemaakt, kan geen syngraphophylax-oorkonde zijn geweest, omdat het, volgens de verklaring van de spreker, niet onder getuigen werd opgemaakt. Deze waren door de spreker en PASIO met opzet uitgeschakeld. In overeenstemming daarmee lezen we in § 23: „ἀνοίγειν ἐκέλευεν τὸ γραμματεῖον ἐναντίον μαρτύρων"; deze getuigen werden eerst bij het openen van het stuk geroepen. Indien zij ook tevoren, bij de sluiting aanwezig waren geweest, had er moeten staan τῶν μαρτύρων. Zelfs de bewaarder was, gelijk we aangetoond hebben, van de inhoud der oorkonde onkundig gelaten[1]).

Het cheirographon is een schriftelik stuk, dat zijn bewijskracht ontleent aan het handschrift, waarin het geschreven is. Nagenoeg alle schrijvers over atties recht beantwoorden de vraag, of de klassieke tijd reeds de bewijskracht van het handschrift gekend heeft, ontkennend[2]). Al komt de term χειρόγραφον in de klassieke tijd nog niet voor, dit behoeft nog niet in te sluiten, dat de zaak zelf ook onbekend was. De term συγγραφοφύλαξ ontmoeten we bij klassieke schrijvers evenmin.

Het stuk, zoals het na de opening, waarvan in § 23 sprake is, voor de atheense rechter werd gebracht, zou, als er een zelfstandige bewijskracht aan werd toegekend, het karakter van een cheirographon moeten hebben, daar er geen getuigen zijn, die de inhoud van tevoren

---

[1]) Zie blz. 125. Deze handelwijze is in overeenstemming met de wens van PASIO, over de zaak in Athene het striktste stilzwijgen te bewaren.

[2]) BEAUCHET t. a. p. tome IV, p. 56; hetzelfde standpunt neemt LIPSIUS in, blijkens zijn beschouwingen A. R. p. 685 v. STEINACKER beantwoordt de vraag echter bevestigend, op grond van een aanhaling uit HYPERIDES bij POLLUX Onom. II. 152. (Zie STEINACKER t. a. p. p. 52 n. 4 en LIPSIUS, A. R. p. 686 n. 33). Ik hoop te kunnen aantonen, dat ten tijde van de Trapeziticus het cheirographon in Athene nog onbekend moet zijn geweest. Het artikel van ERMAN, La falsification des actes dans l'Antiquité, in „Mélanges Nicole" (Génève 1905) p. 111 vv. behandelt alleen de romeinse oorkonden.

kenden. Uit de bewijsvoering, die de spreker in § 24—32 volgt, moeten we de juridiese betekenis van het stuk afleiden. Daar het, gelijk ook de spreker toegeeft, na opening een verklaring, dat PASIO niets meer aan hem schuldig was, bleek te bevatten, ligt het voor de hand, dat de spreker die verklaring moet hebben geschreven. PASIO moet dus, als het cheirographon als zodanig bewijskracht heeft, van dit argument uitgaan, maar dan is het opvallend, dat de spreker in zijn betoog nergens dit punt aanroert. Hij kan het onmogelik stilzwijgend voorbijgaan; dan zou hij juist op het voornaamste argument van zijn tegenstander het antwoord schuldig blijven. Al zal dus PASIO ongetwijfeld te kennen hebben gegeven, dat de spreker de kwijting heeft geschreven, het document heeft in dit opzicht blijkbaar niet de minste bewijskracht. Ware dit wel zo, dan zou de spreker er noodzakelik op hebben moeten antwoorden, bv. door een verklaring te geven van de wijze, waarop de vervalsing door PASIO was geschied, in de geest, zoals wij die zullen beproeven [1]). Nu beperkt hij zich geheel tot een bewijsvoering, die gebaseerd is op de omstandigheden, onder welke het document in bewaring is gegeven en later werd teruggevraagd. Omdat de vraag, wie het document heeft geschreven, geheel buiten bespreking blijft, mogen we vaststellen, dat men niet gewoon was aan een document, op grond van het handschrift, bewijskracht toe te kennen. Het cheirographon was dus in de tijd, waarin onze redevoering werd uitgesproken als zodanig nog onbekend [2]). Dezelfde redenering geldt ook ten aanzien van de verzegeling van het document, door de spreker en door PASIO. Ik kan me trouwens niet voorstellen, dat deze waarborg, die gemakkeliker is te vervalsen dan een handtekening [3]), wel als zodanig zou zijn aanvaard.

Uit het feit, dat het document uitsluitend langs indirecte weg in het geding wordt gebracht, mogen we dus afleiden, dat de vorm, waarin het vervat was, geen in Athene gebruikelike oorkonde-vorm is geweest. Deze afwijkende vorm is uit de bedoeling, waarmee de oorkonde door de beide tegenstanders werd opgemaakt, te verklaren.

---

[1]) Zie blz. 141.

[2]) Zelfs keizer JUSTINIANUS spreekt nog zeer weifelend over de waarde van het handschrift als bewijsmiddel. (Nov. 73. Praefatio).

[3]) Vgl. LUC. ALEX. 21.

Het stuk was niet bestemd om in Athene dienst te doen, doch in het Bosporaanse Rijk. PASIO was het, die de oorkonde, in afwijking van haar oorspronkelike bestemming, in Athene deed openen. Welke motieven hem hiertoe hebben geleid, en om welke redenen de spreker in die opening kan hebben berust, zijn vragen, die elders worden beantwoord [1]). Het stuk beantwoordde echter door de vorm,waarin het was tot stand gekomen, volkomen aan het oorspronkelik doel. De afspraak, die met PYRO was gemaakt, gaf aan de inhoud van het stuk, zoals die door de spreker in § 19 en 20 wordt meegedeeld, de bewijskracht, die het contract, als het aan SATYRUS werd overhandigd, nodig had. Wie van beide het stuk geschreven had, doet in dit geval niet ter zake. Het is dus te begrijpen, dat de spreker met een stuk in deze vorm genoegen had genomen, daar hij aan de goede trouw van PASIO geloof hechtte. Men kan zich gemakkelik voorstellen, hoe het bedrog van PASIO aan het stuk ook de indirecte bewijskracht, die het in Athene kon hebben, zou hebben onttrokken, wanneer niet het getuigenis van AGYRRHIUS, (§ 32), waarschijnlik voor PASIO geheel onverwacht, de spreker was te hulp gekomen.

Πύρωνα Φεραῖον ἄνδρα. PYRO uit Pherae. De bekendste plaats van die naam ligt in Thessalie. Deze man moest dus dienst doen als συγγραφοφύλαξ.

Uit de woorden „συγγράψαντες καὶ ἀναγαγόντες" kan men afleiden, dat het contract was opgemaakt en verzegeld, voordat PYRO er kennis van gekregen had. Dit wordt ook waarschijnlik gemaakt door de omstandigheid, dat de spreker later zijn lezing van de inhoud van het contract alleen door indirecte bewijzen tracht te staven. In normale gevallen dienen daarvoor de getuigen, die het contract mede gezegeld hebben, van welke de bewaarder er een is.

διαλλαγῶμεν. In reflexieve zin gebruikt: „zich met elkaar verzoenen, het eens zijn geworden". Tot de δίαιτα zou men blijkbaar alleen zijn toevlucht nemen, indien een van beide partijen er nog prijs op stelde. De wijze van handelen is anders, dan in Athene zelf zou zijn geschied, maar uit de inhoud van het contract en de omstandigheid, dat de zaak verder aan de atheense rechter onttrokken zou worden, verklaarbaar.

[1]) Zie blz. 141.

§ 21.

Μενέξενος .... ἠτιάσατο. Het woord Πασίων, dat in de oudere edities als onderwerp van het woord ἠτιάσατο is opgenomen, is sinds de uitgaaf van BLASS weer uit de tekst verdwenen. BEKKER had nl. opgemerkt, dat het in de cod. Urb. (Γ) niet voorkomt[1]). Toch is het m. i. duideliker, wanneer het woord Πασίων er bij staat, want zonder dit kan de zin op een verkeerde wijze worden opgevat. Wil men de normale betekenis van het woord ἐκεῖνον in deze zin geen geweld aandoen, dan zal men het moeten opvatten als doelende op PASIO. De spreker zou dan zinspelen op de aanklacht, die hij, waarschijnlik met MENEXENUS als προστάτης, tegen PASIO had ingediend wegens de παρακαταθήκη. Dat het woordje καί, dat op MENEXENUS' medewerking duidt, hier bij het object staat, is m. i. geen bezwaar. Door zijn verzoening met PASIO had de spreker echter deze klacht, misschien zeer tegen de zin van MENEXENUS, weer ingetrokken.

Uit de woorden „ἀξιῶν τὴν αὐτὴν Πασίωνι ψευδομένῳ γίγνεσθαι ζημίαν" blijkt echter, dat de spreker bedoelt, dat MENEXENUS' optreden een soort van wraakneming is tengevolge van de aanklacht van PASIO tegen hemzelf. In dat geval is met ἐκεῖνος MENEXENUS bedoeld, doch deze betekenis kan het woord m. i. alleen krijgen, als door inlassen van het onderwerp „Πασίων" duidelik wordt aangegeven, dat de onderwerpen van ἐξήτει en ἠτιάσατο verschillen. Het is dus ten onrechte, dat de cod. Urb. het woord Πασίων heeft weggelaten. [2])

Ook deze aanklacht is natuurlik als gevolg van de op de Acropolis tot stand gekomen „verzoening" door PASIO ingetrokken, maar MENEXENUS toont zich van zijn kant onverzoenlik.

λαχὼν δίκην betekent „rechtsingang verkregen hebbend" [3]). Wat is de inhoud van de aanklacht, die MENEXENUS tegen PASIO heeft ingesteld? Wij moeten iets zoeken, dat in de gedachtengang van MENEXENUS de naaste stap is, nu de aanklacht tegen CITTUS (§ 14) niet kon doorgaan, omdat PASIO intussen weer te kennen heeft ge-

---

[1]) Monatsberichte der kgl, Preuss. Akad. der Wiss. 1861, p. 1034.

[2]) De franse uitgaaf schrijft [Πασίων] en vertaalt „irrité de l'accusation portée également contre lui (Ménéxenus)".

[3]) Over de afleiding van deze term, zie LIPSIUS, A. R. p. 816 vv.

geven, dat deze slaaf is. De onderstelling, dat MENEXENUS zelf ook door PASIO geldelik benadeeld was, doordat hij bv. sommige belangen met de spreker gemeen had, vindt in de redevoering geen enkele steun. Wat we van MENEXENUS kunnen verwachten, is, dat hij, nu PASIO de aanklacht tegen hen intrekt onder zulke opvallende omstandigheden, zich wreekt, door PASIO van sycophantie aan te klagen. Dit wordt ook aangeduid door het woord „ψευδομένῳ". Het verdraaien van de waarheid en het daardoor trachten te benadelen van een ander is het, wat MENEXENUS in PASIO gestraft wil zien. Hij dient dus een γραφὴ συκοφαντίας [1]) tegen PASIO in, waarbij CITTUS de aangewezen getuige voor de aanklager is.

DRERUP [2]) verwerpt deze onderstelling, omdat het volgens hem uitgesloten is, dat MENEXENUS aan PASIO kon verwijten, dat deze hem uit winstbejag had aangeklaagd. Hierin zou nl. het wezen van de γραφὴ συκοφαντίας bestaan, dat men de beschuldigde partij van een aanklacht uit winstbejag kon betichten. Volgens LIPSIUS is het echter onmogelik de voorwaarden, waaraan deze γραφή gebonden was, nader te omschrijven [3]). DRERUP veronderstelt, met ALBRECHT [4]), dat we 'n δίκη κακηγορίας [5]) moeten aannemen. Daar deze tot de zgn. δίκαι ἀτίμητοι behoorde, was het bedrag der boete door de wet van te voren vastgesteld (waarschijnlik 500 drachmen), welke som vermoedelik voor de helft aan de schatkist kwam en voor de rest aan de aanklager [6]). Het is dus waar, dat hier het geldelik belang bij de aanklacht beperkt was, maar dit doet m. i. niets ter zake. Deze δίκη had echter het gebruik van bepaalde beledigende woorden of lasterlike aantijgingen op het oog, niet de valse beschuldiging als zodanig, en het is juist wegens de aanklacht zelf, dat MENEXENUS verstoord is (vgl. „ὑπὲρ τῆς **αἰτίας** ἧς κἀκεῖνον Πασίων ἠτιάσατο" en verderop „εἴ τι τούτων ἐφαίνετο ποιήσας" (men lette op de irrealis), niet wegens bepaalde

---

[1]) Hierover BUSOLT Gr. St. p. 1099. LIPSIUS, A. R. p. 448 vv.

[2]) Jahrb. für. class. Phil. Suppl. XXII, p. 361. „Sed de sycophantia omnino non cogitandum est, quia Menexenus lucri sui causa accusationem Pasioni non iniecerat".

[3]) LIPSIUS, A. R. p. 449.

[4]) Jahresberichte des Philol. Vereins zu Berlin XI, (1885), p. 100 v.

[5]) LIPSIUS, A. R. p. 646 vv.

[6]) LIPSIUS, A. R. p. 650, v.

beledigingen [1]). Wij kunnen het dan ook niet eens zijn met MATHIEU en BRÉMOND [2]), die het motief van MENEXENUS bepaaldelik in het gebruik van het woord „ἀνδραποδίστης" zoeken, dat, hetzij uitdrukkelik, hetzij stilzwijgend, een rol zou hebben gespeeld in PASIO's vroegere aanklacht. Ook schijnt de spreker in § 32, als hij het heeft over PASIO's verlangen, dat de spreker zou toestemmen het stuk te vernietigen, met de woorden „ἐξ ὧν ψευδομένους ἡμᾶς ἔμελλεν ἐξελέγξειν" te doelen op MENEXENUS' aanklacht. Deze zou dus direct aansluiten bij de vroegere aanklacht van beiden tegen PASIO. Overigens spreken de franse uitgevers ook over de mogelikheid van een γραφὴ συκοφαντίας of een δίκη κακηγορίας, doch geven aan de eerste onderstelling de voorkeur.

Een moeilikheid, die men tegen deze uitleg kan opwerpen is deze: was de γραφὴ συκοφαντίας mogelik, indien er in de zaak, die tot de aanklacht wegens sycophantie aanleiding had gegeven, nog geen uitspraak was gedaan? Wij weten het niet, maar een vergelijking met de δίκη ψευδομαρτυρίων [3]) maakt het waarschijnlik, dat ook zij vóór de uitspraak inzake het hoofdproces aanhangig kon worden gemaakt. Wij kunnen echter zelfs verder gaan en vaststellen, dat in ons geval de klacht van PASIO tegen de spreker en MENEXENUS na de afspraak, die de eerstgenoemde met PASIO gemaakt had, zelfs weer ingetrokken is.

Gelijk reeds is opgemerkt, is omtrent de voorwaarden, die een γραφὴ συκοφαντίας mogelik maakten, niets bekend; maar haar aard van γραφή d. w. z. publieke klacht, klacht, waarbij niet alleen een biezonder, doch ook een openbaar belang op het spel stond, wettigt de onderstelling, dat zij was toegelaten in elk geval, wat ook het lot der aanklacht was, die tot de γραφή aanleiding had gegeven [4]). Zij was niet uitsluitend een verweermiddel tegen een valse aanklacht: als zodanig was zij zelfs overbodig. We veronderstellen dus, dat een vóór of na het einde van het hoofdproces door de beklaagde ingediende klacht

---

[1]) Vgl. ook SZANTO, Die Verbalinjurie im attischen Process. Wiener Stud. XIII, (1891), p. 160 v.

[2]) Isocrate, Discours I, p. 77, n. 4.

[3]) Zie blz. 107 v.

[4]) Over de aard van γραφαί en δίκαι in het griekse recht, zie VINOGRADOFF, Outlines of Historical Jurisprudence, (Oxford 1922), p. 165 v.

wegens sycophantie voortgang had, zowel ingeval van vrijspreking, als ingeval van veroordeling van deze laatste, alsook, wanneer de van sycophantie betichte zijn klacht introk. Alleen de aard der bewijsvoering moest met deze omstandigheden rekening houden.

De omstandigheid, dat PASIO zijn klacht tegen de spreker en MENEXENUS reeds moet hebben ingetrokken, op grond van de overeenkomst, die op de Acropolis had plaats gehad, wettigt dus het vermoeden, dat we juist met zo'n γραφή te doen hebben. LIPSIUS zegt daarentegen, dat we hier met een δίκη (welke?) te doen hebben en niet met 'n γραφὴ συκοφαντίας, zonder echter een argument daarvoor te geven [1]). Dat deze γραφή ook toegelaten was op grond van 'n aanklacht in een privaat proces zegt uitdrukkelik LYSIAS (13, § 65): „περὶ δὲ συκοφαντίας, ὅσας οὗτος ἢ δίκας ἰδίας συκοφαντῶν ἐδικάζετο ἢ γραφὰς ὅσας ἐγράφετο ἢ ἀπογραφὰς ἀπέγραφεν, οὐδέν με δεῖ καθ' ἕκαστον λέγειν." Zie ook ISOCR. 21, § 8 en 11.

ἐξήτει τὸν Κίττον. Door hetgeen er bij het Hephaesteum heeft plaats gehad, kan PASIO een πρόκλησις εἰς βάσανον niet meer ontwijken, door te zeggen, dat CITTUS vrij was. Hij kan nu alleen nog maar de uitlevering van CITTUS weigeren, met het gevolg, dat zijn zaak er door benadeeld wordt. Dat PASIO zelf dit onvermijdelike gevolg inziet, blijkt uit des sprekers woorden aan het eind van de paragraaf.

§ 22.

ἠξιοῦν. De spreker toont zich niet genegen, om PASIO ter wille te zijn. Toch moet het ook hem onaangenaam zijn geweest, dat MENEXENUS door zijn optreden tegen PASIO de vlotte afwikkeling van de afspraak, die als gevolg van het onderhoud op de Acropolis was tot stand gekomen, kwam verstoren. Al is het misschien ten dele onnadenkendheid geweest, dat hij bij MENEXENUS geen poging tot interventie heeft gedaan, het is ook een aanwijzing te meer, dat de verstandhouding tussen MENEXENUS en hem er sedert de gebeurtenissen van § 15 en 16 niet op was verbeterd. Opvallend is het ook, dat nergens in onze redevoering een getuigenis van MENEXENUS uitdrukkelik wordt aangekondigd, hetgeen toch voor de hand lag, gezien de belangrijke

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 449 n. 109.

rol, die MENEXENUS in het begin ongetwijfeld gespeeld had. Dit klemt te meer, als men het optreden van AGYRRHIUS in § 32 daar naast stelt.

οὐκ ἔχων .... κακοῖς. 'n Soortgelijke uitdrukking vinden we in 16, § 9.

τῆς δίκης ἐκείνης τῆς εἰλημμένης: het proces dat MENEXENUS was begonnen (§ 21).

συλληφθήσοιτο. Waarom was PASIO zo bang, dat MENEXENUS het stuk in handen zou krijgen? Zonder uit de wijze, waarop de spreker zich over het stuk uitlaat, 'n conclusie te willen trekken omtrent de werkelike juridiese betekenis ervan, komt het mij toch begrijpelik voor, dat MENEXENUS er op uit was, het in handen te krijgen. Hij had 'n γραφὴ συκοφαντίας ingediend op grond van een aanklacht, die intussen weer was ingetrokken. Hij had veel gewaagd: trok hij zijn γραφή weer in, of behaalde hij niet het vijfde gedeelte der stemmen bij de behandeling van de zaak in de heliaea, dan verbeurde hij een boete van 1000 drachmen, mitsgaders het recht om ooit weer een dergelike klacht in te dienen. Hij moest dus wel op alle mogelike wijzen trachten, materiaal te verzamelen, om de ongegrondheid van PASIO's klacht aan te tonen, en daartoe had hij twee middelen: 1° de foltering van CITTUS, 2° het feit, dat er een vergelijk tussen PASIO en de spreker, buiten de rechtbank om, had plaats gehad. Dit laatste moest hij natuurlik trachten te bewijzen.

Wij raken hier m. i. het zwakke punt aan in de verhouding van de spreker en MENEXENUS. Want de eerste bevond zich in 'n moeilike positie: om zijn afspraak met PASIO niet in gevaar te brengen, moest hij zwijgen; aan de andere kant was het in het belang van MENEXENUS, dat hij zou spreken. Dit kan ons ook verklaren, waarom hij er zich maar geheel buiten houdt en PASIO de raad geeft, de zaak zelf maar met MENEXENUS op te knappen.

Dat ISOCRATES dit thema niet aanroert is begrijpelik, want hij kan er voor zijn pleidooi niets mee winnen en zou slechts de aandacht afleiden van de hoofdzaak, waar het hem om te doen was.

§ 23.

ἀπαλλαγή betekent hier, in tegenstelling tot § 19 „uitweg, wijze om uit de moeilikheid te geraken". Zie bv. 8, § 132 „τίς οὖν ἀπαλλαγὴ γένοιτ' ἂν τῶν κακῶν τῶν παρόντων."

διαφθείρει. Van schriftelike stukken gezegd betekent dit werkwoord „vervalsen". Vgl. § 24 en 31. Zie ook 18, § 11 „ἐπιβουλεύσας μετὰ Ξενοτίμου τοῦ τοὺς νόμους διαφθείραντος". Bij DEM. 33, § 16 heeft het woord m. i. ook deze betekenis [1]).

συμβόλαιον οὐδέν. Dit is natuurlik niet letterlik op te vatten: de spreker wil alleen zeggen: „geen afspraak in de zin, zoals hij die bedoelde".

ἀνοίγειν ἐκέλευεν τὸ γραμματεῖον ἐναντίον μαρτύρων. PASIO, die van het stuk, dat de door spreker en hem is opgemaakt, in rechten gebruik wil maken, laat de inhoud ervan door getuigen vaststellen. De bewijskracht van het stuk zelf wordt door deze getuigen natuurlik in geen enkel opzicht verhoogd; zij zijn dan ook voor de spreker geen bezwaar, om de juistheid van de inhoud van het contract, die eerst op dit ogenblik officieel werd vastgesteld, te ontkennen. Met geen enkel woord wordt erop gezinspeeld, dat deze getuigen ook bij het opmaken van het stuk aanwezig zijn geweest.

ἀφειμένος ἁπάντων τῶν ἐγκλημάτων. De uitdrukking, die de spreker hier gebruikt, is dubbelzinnig. Soms duidt het woord ἔγκλημα de processuele vordering in engere zin aan, zoodat men het als synoniem kan beschouwen van het woord δίκη zelf. LIPSIUS zegt daaromtrent: „Dagegen wird ἔγκλημα, wenn es den engeren Sinn von Klagschrift hat, nur von Privatklagen gebraucht, und zwar von solchen, die auf ein Forderungsrecht sich gründen" [2]). Daarnaast komt het woord, ook bij de redenaars, veelvuldig voor in de zin van „vordering", „eis" in het algemeen, ook buiten het eigenlike rechtsgeding. Hiervoor citeert LIPSIUS o.a. DEM. 30, § 17 [3]): „ἐπὶ τούτων (τῶν ἀρχόντων) ἐνεκάλουν δοκιμασθείς, ἔλαχον δὲ τὴν δίκην ἐπὶ Τιμοκράτους." (onder het archontaat van laatstgenoemden kwam ik, meerderjarig verklaard, met mijn grieven voor den dag; maar onder TIMOCRATES diende ik mijn aanklacht in). Hier staat dus het werkwoord ἐγκαλεῖν in tegenstelling tot de uitdrukking δίκην λαγχάνειν en betekent niet meer dan: „met zijn eisen of grieven

---

[1]) Vgl. blz. 112.
[2]) LIPSIUS, A. R. p. 817. Vgl. ook LIDDELL and SCOTT. s.v.
[3]) LIPSIUS, A. R. p. 817, n. 48.

voor den dag komen", iets wat men natuurlik zeer dikwijls zal doen, alvorens een proces in optima forma te beginnen.

Het is m. i. de vraag, of LIPSIUS gelijk heeft met de strikt juridiese betekenis van het woord ἔγκλημα zo eng te omschrijven [1]). Wij zullen echter alleen nagaan, welke betekenis ISOCRATES aan dit woord heeft gehecht. In de politieke redevoeringen gebruikt hij het woord in 't algemeen in de wijdere betekenis van „vordering" [2]); in de gerechtelike redevoeringen wordt echter meestal aan een bepaalde processuele eis gedacht. Zo lezen we in 16, § 2 „τὰς μὲν γὰρ δίκας ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἐγκλημάτων λαγχάνουσι", doch in dezelfde redevoering § 46 „καὶ τὸ μὲν ἔγκλημ' ἐστὶν περὶ χρημάτων." In het eerste geval bedoelt de spreker met ἔγκλημα de eis, in zoverre hij de aanleiding was tot de δίκη, die zijn tegenstander tegen hem is begonnen; in het tweede geval kan hij de δίκη zelf bedoelen. In or. 18, waar eveneens van een δίκη sprake is, lezen we in § 4 „ἀποδείξω δὲ Καλλίμαχον οὐ μόνον παρὰ τὰς συνθήκας (het politiek acoord van 403 tussen de democraten en de gematigde oligarchen, de zgn. amnestie) δικαζόμενον ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐγκλημάτων ψευδόμενον," (de eis, waarmee hij de spreker voor de rechtbank had gedaagd); in § 10 „ἀπαλλαγῆναι μεγάλων ἐγκλημάτων" „van een zware eis afkomen" (door nl. een vergelijk aan te gaan) en in § 13 „περὶ τῶν ἐγκλημάτων ψευδῆ λέγειν." In 20, § 2 zegt de spreker, doelend op δίκαι in 't algemeen, in tegenstelling tot die, welke een vergrijp tegen de persoon der burgers tot inhoud hebben „τῶν μὲν ἄλλων ἐγκλημάτων αὐτῷ παθόντι μόνον ὁ δράσας ὑπόδικός ἐστιν" en 21, § 11, van een δίκη παρακαταθήκης door NICIAS tegen EUTHYNUS begonnen „ὅτε γὰρ τὸ ἔγκλημα ἐγένετο, ὀλιγαρχία καθεστήκει."

We zien dus, dat het niet a priori vaststaat, of ISOCRATES in zijn gerechtelike redevoeringen met het woord ἔγκλημα rechtstreeks

---

[1]) Men vergelijke bv. HYP. I fr. I. col. 2 „ἴδια ἐγκλήματα" en II, § 16 en 18 „καὶ ἐν τούτῳ μοι τῷ χρόνῳ ἔγκλημα μὲν οὐδεὶς τῶν ἐκεῖ ἐνεκάλεσεν οὔτε ἰδίᾳ οὔτε δημοσίᾳ." Voorts LYS. 16, § 12 en 16; 19, § 55.

[2]) Zo in 4, § 68; 8, § 45; 10, § 49; 14, § 8; met de uitdrukking „οὐ δικῶν οὐδ' ἐγκλημάτων ἡ πόλις ἔγεμεν" in 7, § 51 zal wel 'n tautologie bedoeld zijn; de woorden „πρὸς δὲ τοὺς ὅπως ἠδυνάμην περὶ τῶν ἐγκλημάτων διαλλαττόμενος" in 3, § 33 worden NICOCLES van Cyprus in de mond gelegd.

doelt op de aanklacht van het proces in casu, dan wel op de eisen van de tegenpartij in 't algemeen. Het verschil in betekenis is voor de juiste uitleg van hetgeen door de spreker bedoeld wordt van groot belang. Het gaat er nl. om, of de door PASIO vervalste oorkonde een eenvoudige kwijting zou zijn wegens de παρακαταθήκη en wat hij verder aan zijn tegenstander schuldig was, of een acte van dading. Wanneer we nl. de woorden „ἀφεῖναί τινα τῶν ἐγκλημάτων" en overeenkomstige uitdrukkingen elders bij de redenaars aantreffen, is steeds het laatste bedoeld. Allereerst bij ISOCRATES zelf. De reeds vermelde plaatsen uit de 18de redevoering maken deel uit van een pleidooi, waarbij de spreker een παραγραφή indiende tegen een aanklacht wegens benadeling voor 10.000 drachmen. Een der gronden, waarop de παραγραφή berust, is deze, dat de spreker reeds eerder een vergelijk met de aanklager had gesloten, waarbij deze zich met een betaling van 200 drachmen tevreden had gesteld. De spreker had dit gedaan, omdat de uitkomsten van een rechtsgeding voor een niet uitgesproken democraat zo onzeker waren (we schrijven kort na 403) „ὥστε λυσιτελεῖν μοι μικρ' ἀναλώσαντι μεγάλων ἐγκλημάτων ἀπαλλαγῆναι" (§ 10). Hier wordt gezinspeeld op een proces, dat nog moest plaats hebben, maar voorkomen werd, doordat de spreker zich voor alle zekerheid door een biezondere scheidsrechter tot de bedoelde som liet veroordelen. We hebben dus hier te doen met een vergelijk, dat in sommige opzichten sterk met dat van onze redevoering overeenkomt, ook, doordat er bij die gelegenheid van een δίαιτα ἐπὶ ῥητοῖς sprake is. Het verschil is echter, dat de δίαιτα hier werkelik heeft plaats gehad en dat dit feit ook door getuigenverklaringen gestaafd wordt.

In DEM. 45 wordt eveneens gesproken over een παραγραφή, die gebaseerd was o. a. op een vergelijk: „ὡς ἀφῆκα αὐτὸν τῶν ἐγκλημάτων". Ook hier werd dit feit door getuigenverklaringen gestaafd, en het is de omstandigheid, dat de spreker een dezer getuigen een δίκη ψευδομαρτυρίων aandoet, die aanleiding geeft tot het proces, waarvoor DEMOSTHENES dit pleidooi heeft geschreven.

Een derde geval van een παραγραφή op grond van hetzelfde feit vinden we bij DEM. 38. De spreker, zoon en erfgenaam van een der voogden van zijn tegenstanders, beroept zich op een décharge, door

de pupillen na hun meerderjarigheid aan zijn vader gegeven. (§ 3: „ἀναγνώσεται δὲ πρῶτον μὲν ὑμῖν τὰς μαρτυρίας, ὡς ἀφεῖσαν τὸν πατέρ' ἡμῶν ὧν ἐνεκάλεσαν εἰς τὴν ἐπιτροπήν"). We kunnen in de redevoering zelf lezen, hoe dit vergelijk 'n einde gemaakt had aan een proces van verscheidene jaren. Ook hier hadden diaeteten 'n rol gespeeld: zij worden nl. mede opgesomd onder de personen, die gedurende de 14 jaren, die er sindsdien zijn verlopen, zijn overleden (§ 6).

In dezelfde redevoering wordt voorts ook een beroep gedaan op de wet, die de παραγραφή in dit geval toestond: „δεδωκότων τῶν νόμων παραγράψασθαι, περὶ ὧν ἄν τις ἀφεὶς καὶ ἀπαλλάξας πάλιν δικάζηται" (§ 1). Wij zullen op deze wet nader terugkomen.

Nog een vergelijk vinden we bij DEM. 41, waar een reeds begonnen proces wordt beëindigd „ἐφ' ᾧτε κομισάμενον τὸν Λεωκράτην ἅπερ ἦν εἰς τὴν οὐσίαν εἰσενηνεγμένος, μήτε κακόνουν εἶναι Πολυεύκτῳ, τῶν τε πρὸς ἀλλήλους ἐγκλημάτων ἀπαλλάχθαι πάντων" (§ 4).

Op dezelfde wijze als in or. 38 wordt ook in or. 37, met een beroep op de wet (§1 en 19) door getuigen bewezen, dat er een vergelijk tussen de sprekers heeft plaats gehad. We lezen dan ook in deze παραγραφή: „ἠξίουν ἀπαλλαττόμενος . . . . πάντων ἀφεθεὶς τῶν ἐγκλημάτων καὶ ἀπαλλαγείς, οὕτω διαλύεσθαι · τούτων δὲ συγχωρηθέντων, οὗτος μὲν ἀφῆκεν ἁπάντων ἐμέ . . . ." (§ 16). Ook hiervoor wordt weer gebruik gemaakt van de getuigenverklaringen.

Ook bij DEM. 41, § 4 en 37, § 16 zijn ongetwijfeld diaeteten in het geval gemengd, al worden zij door de auteur niet uitdrukkelijk vermeld.

De δίαιτα is dan ook een zeer bekend verschijnsel in het attiese recht; literatuur erover vinden we bij LIPSIUS vermeld [1]). Het is niet altijd mogelik, uit te maken, of we met een rechtgeldige δίαιτα te doen hebben, dan wel met een simpele διαλλαγή, gelijk bv. bij DEM. 41, § 29 vermoedelik het geval is. In het eerste geval moest de door de partijen gekozen διαιτητής vóór zijn uitspraak een eed hebben afgelegd.

---

[1]) A. R. p. 222 n. 5. Bovendien: BONNER, The Jurisdiction of Athenian Arbitrators, Class. Phil. II, 1907, p. 407 vv.

LIPSIUS[1]) behandelt de δίαιτα, die de spreker en PASIO aan SATYRUS opdroegen, als een normaal geval; zijn voorgangers deden evenzoo[2]). Er zijn echter verschillende punten, waarin de handelwijze, zoals die door de spreker geschetst wordt, van de normale afwijkt.

Om te beginnen lette men eens op de plaats, die voor de eventuele δίαιτα was aangewezen, nl. Panticapaeum. Men kan zich moeilik voorstellen, dat de wet op de δίαιτα 'n andere plaats op 't oog had dan het rechtsgebied van Athene zelf. Dit is echter niet het enige.

Wanneer we de uit DEMOSTHENES' redevoeringen aangehaalde gevallen vergelijken met dat van de Trapeziticus, stellen we weliswaar het gebruik vast van dezelfde termen, ook treedt overal de diaeteet op. In de Trapeziticus wordt eerst echter een beroep gedaan op de diaeteet, voor het geval de partijen zich niet aan de bepalingen van 't vergelijk zouden houden. Bij het tot stand komen van dit laatste waren ook geen getuigen aanwezig. Om al deze redenen houd ik 't er voor, dat het reeds a priori uitgesloten was, dat ons geval onder de wet op de biezondere diaeteten kan vallen. Zo is het te verklaren, dat PASIO niet zijn toevlucht heeft kunnen nemen tot een παραγραφή, wat hij anders zeker niet zou hebben nagelaten: aan de voorwaarden van de in DEM. 37 en 38 genoemde wet was blijkbaar niet voldaan.

We moeten dus de uitdrukking „ἀφειμένος ἁπάντων τῶν ἐγκλημάτων" opvatten in de zin van een gewone kwijting van schuld, iets, wat gezien het spraakgebruik van ISOCRATES zeer goed mogelik is. Beide partijen hebben blijkbaar aan niets anders gedacht; PASIO niet, doordat hij geen παραγραφή heeft ingediend, de spreker niet, doordat hij deze omstandigheid niet gebruikt om er een aanwijzing tegen de bankier uit te construeren.

De vervalsing van het contract zelf, zoals die door PASIO werd begaan, bestond daarin, dat hij uit het origineel alle bepalingen, die op het vergelijk zelf en op het beroep op SATYRUS betrekking hadden, verwijderde, zodat hij niets dan de enkele kwijting overhield[3]). De

[1]) A. R. p. 225.

[2]) Alleen MATTHIASS, Das Griech. Schiedsgericht, Jurist. Festgaben für R. v. IHERING, Univ. Rostock 1892 wijst (blz. 14) op het biezondere verschijnsel, dat SATYRUS eerst onder bepaalde omstandigheden tot het geven van een scheidsrechterlike uitspraak zou worden geroepen.

[3]) Vgl. de reconstructie van het contract op blz. 127.

waarde van het stuk als bewijsstuk voor de rechtbank werd er echter niet groter door. Men vraagt zich daarom af, waarom PASIO zich dan die moeite genomen heeft, en hoe kan komen, dat de spreker er het voornaamste punt in kan zien, waarop niet alleen zijn eigen, maar ook PASIO's betoog steunen moet. Het antwoord is m. i. dit, dat PASIO, evengoed als de spreker, langs indirecte weg de inhoud van het document tegen zijn tegenstander wil uitspelen, en wel door middel van de woordenwisseling, die er heeft plaats gehad op het ogenblik, dat het stuk in tegenwoordigheid van getuigen werd geopend. Want de spreker, die toen van de vervalsing nog geen vermoeden had, kan misschien in zijn uitlatingen omtrent de echtheid ervan zo ver zijn gegaan, dat PASIO zich op de bij die gelegenheid onder getuigen uitgesproken woorden kan beroepen.

Het is niet onmogelik, dat PASIO en zijn logograaf de zaak zo hebben kunnen draaien, dat het eindoordeel nog in hun voordeel is uitgevallen.

Wij hebben bij dit alles stilzwijgend verondersteld, dat de wet, die de uitspraak van een door de partijen vrijwillig gekozen scheidsrechter bindend maakte en door het openstellen van de παραγραφή beschermde, reeds ten tijde van het proces, waarvoor onze redevoering geschreven werd, bestond. Behalve in de reeds genoemde redevoeringen van DEMOSTHENES 37 en 38 wordt op deze wet gezinspeeld door dezelfde schrijver in zijn redevoering tegen MIDIAS (21, § 94) en door LYSIAS, in een fragment uit de rede voor ARCHEBIADES (Fr. 37, ed. GERNET-BIZOS). Dit fragment luidt „ταῦτ' ἐμοῦ προκαλουμένου οὐδεπώποτ' ἠθέλησε συνελθεῖν οὐδὲ λόγον περὶ ὧν ἐνεκάλει ποιησάσθαι οὐδὲ δίαιταν ἐπιτρέψαι, ἕως ὑμεῖς τὸν νόμον τὸν περὶ διαιτητῶν ἔθεσθε."

De uitdrukking „δίαιταν ἐπιτρέπειν" (vgl. onze redevoering § 19) wijst duidelik op 'n vrijwillige scheidsrechter; het is echter de vraag wat met de νόμος περὶ διαιτητῶν bedoeld is. Het laatst is deze plaats behandeld door BONNER [1]), die er uit concludeert, dat de bedoelde νόμος geen andere kan zijn dan die op de openbare scheidsrechters, die voortaan voor ieder geding verplicht werden gesteld, hetzij het door de Veertigmannen (tussen burgers) hetzij door

---

[1]) BONNER and SMITH, The Administration of Justice from Homer to Aristotle, I (Chicago 1930) p. 351.

de polemarch (als minstens een der partijen geen burger was) werd behandeld. Hun uitspraak was echter niet bindend.

In deze opvatting werkt nog na het betoog van M. H. E. MEIER [1]) die gezegd had, dat uit de wijze, waarop LYSIAS zich uitdrukt, verondersteld moet worden, dat er van een wet sprake is, die de verplichting tot het voorleggen van de zaak aan scheidsrechters vaststelt, en van zodanige scheidsrechters, die geen bindende uitspraak geven, want anders was het geval van ARCHEBIADES nooit voor de heliaea gekomen [2]). Deze redenering gaat m. i. niet op, want ARCHEBIADES kan ook in een δίαιτα hebben toegestemd, omdat hij er een voordeel in zag. Dit voordeel kan juist daarin bestaan hebben, dat de scheidsrechterlike uitspraak door de nieuwe wet bindend verklaard werd, ook in die zin, dat zij geen beroep meer toeliet op de heliaea. De spreker zelf uit zich niet bepaald optimisties over de kansen, om een uitspraak te zijnen gunste te verkrijgen. Niets belet ons verder, aan te nemen, dat er inderdaad een vrijwillige δίαιτα heeft plaats gehad en dat de redevoering betrekking heeft op een παραγραφή, op die grond door de spreker, LYSIAS' client, tegen ARCHEBIADES ingesteld. We moeten dan echter de woorden uit de aanvang van het fragment „ταύτην τὴν δίκην" niet vertalen met „het proces, dat op 't ogenblik gevoerd wordt". Er is nog een tweede fragment uit deze redevoering bewaard (frgm. 37, n^0 2), waar de verleden tijd der verba ook meer in overeenstemming is met de onderstelling, dat de spreker zinspeelt op 'n vroeger proces. Het is immers niet onmogelik, dat ARCHEBIADES, niet tevreden met de uitspraak van de scheidsrechter, toch nog 'n proces tegen de spreker begonnen is, waarbij hij het feit, dat de δίαιτα had plaats gehad, zocht te bestrijden (vgl. bv. ISOCR. 20). Deze opvatting voorkomt het bezwaar, dat de spreker in de op blz. 142 aangehaalde woorden in één adem twee verschillende soorten scheidsrechters zou noemen, wat hoogstens op een woordspeling zou neerkomen, waaraan hij in z'n betoog niets zou hebben.

Is deze onderstelling juist, dan is de νόμος aangaande de biezondere

---

[1]) Die Privatschiedsrichter und die oeffentlichen Diäteten Athens, (Halle 1846) p. 7 v.

[2]) Vgl. Lys. fr. 37, § 1 „ὦ ἄνδρες δικασταί."

scheidsrechters van na 403. Men neemt nl. algemeen aan, dat LYSIAS' optreden als logograaf eerst na het herstel der democratie in Athene een aanvang heeft genomen. Daar LYSIAS haar echter gekend heeft, kan men veronderstellen, dat zij ook reeds ten tijde van de Trapeziticus heeft bestaan.

§ 24.

ἡγοῦμαι δέ. Het derde en voornaamste deel van de redevoering, dat met deze woorden een aanvang neemt, is de eigenlike bewijsvoering, de πίστεις van ARISTOTELES [1]).

τὴν ἀπολογίαν. Uit deze woorden blijkt, dat PASIO zich beperkt tot een rechtstreekse verdediging tegen de aanklacht. Reeds is opgemerkt [2]), dat het feit, dat PASIO de aanklacht niet beantwoord heeft door een παραγραφή, ofschoon de geschiedenis met het contract blijkbaar een voornaam punt zou uitmaken in zijn verdedigingssysteem, bewijst, dat het vergelijk tussen de spreker en PASIO niet op de gewone wijze was tot stand gekomen.

De eiser kon, ofschoon hij het eerst aan het woord kwam, zijn betoog toch zo inkleden, dat het aansloot aan de door de gedaagde aan te voeren bewijsgronden. Hij had deze nl. door het vooronderzoek bij de diaeteet, altans in hoofdzaak, leren kennen.

§ 25.

ὁμολογεῖται. Deze erkenning van de kant van PASIO is de sluitsteen van het betoog van de spreker. Wij kunnen er niet aan twijfelen, of de spreker moet hiervoor in de gegevens van de voorafgaande behandeling bij de diaeteet een rechtstreekse bevestiging vinden, daar hij anders deze bewering beter achterwege had kunnen laten. Mocht PASIO in zijn betoog hieraan willen tornen, dan kon de spreker naderhand bij gelegenheid van de repliek, alsnog het bewijs van zijn woorden leveren, bv. door de diaeteet zelf te laten getuigen [3]).

---

[1]) ARIST. Rhet. III, 17.

[2]) Zie blz. 141.

[3]) Vgl. LIPSIUS A. R. p. 838 v. en 910. Dit is niet in tegenspraak met ARISTOT. de Rep. Ath. 53, § 3, want niets bewijst, dat de spreker reeds terstond in z'n eerste pleidooi *alle* in de ἐχῖνος opgenomen bewijsstukken moest verwerken.

§ 28.

ὀφλήσειν τὴν δίκην. Een toespeling op de praesumptio iuris, waaraan zich blootstelde hij, die een πρόκλησις εἰς βάσανον afsloeg. Dit gegeven wordt nader uitgewerkt in § 53 v.

πρὸς αὐτὸν ἐμέ. „Met mij persoonlik". Gedacht is blijkbaar aan de mogelikheid, dat de verzoening door bemiddeling van een diaeteet tot stand kwam. Dit was met het oog op de geheimhouding der zaak niet wenselik.

ἀφῆκ' αὐτὸν τῶν ἐγκλημάτων. Hier en in de volgende paragrafen maakt de spreker een handig gebruik van de dubbele betekenis, die in het woord ἔγκλημα ligt opgesloten. Een eenvoudige kwijting van zijn kant, aan PASIO ter hand gesteld, zou natuurlik niets vreemds hebben gehad; in dat geval betekent ἔγκλημα slechts „vordering", gelijk we reeds hebben uiteengezet [1]). Maar een kwijting, gegeven onder de omstandigheden, die de spreker in § 19 en 20 heeft medegedeeld, krijgt de betekenis van een overeenkomst tot dading, want in dat geval wordt met ἔγκλημα eveneens „in rechte aanhangig gemaakte eis" bedoeld. Dat deze dading niet kan hebben plaats gehad is het, wat de spreker wil betogen.

§ 29.

μηδεμίαν συνθήκην ποιησάμενον. De spreker gebruikt blijkbaar met opzet deze woorden, om de voorstelling, dat een vergelijk had plaats gehad (§ 18 vv.), uit te sluiten. Overigens behoren de woorden ἀπαλλάχθαι τῶν κινδύνων, πείσειε en ἄφεσις, verderop gebruikt, wel tot de in dat geval gebruikelike termen. We zien hieruit, hoe gevaarlik het is, op grond van zgn. techniese termen alléén, een gevolgtrekking te maken ten aanzien van de werkelike feiten.

διά τε τὴν βάσανον καὶ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐν ὑμῖν. MATHIEU en BRÉMOND [2]) vertalen dit met: „à cause de la question et des procès intentés devant vous" en zien hierin een toespeling op de processen, waarvan in § 14 en 21 sprake was en waarvan het eerste, gelijk we gezien hebben, was ingetrokken, nadat PASIO zijn verklaring, dat CITTUS

---

[1]) Zie blz. 137 vv.

[2]) Isocrate Discours, I p. 79.

vrij was, had herroepen. Dit is m. i. onjuist. De uitdrukking „τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἐν ὑμῖν" bedoelt in 't algemeen „de wijze van procederen, gelijk die bij u in gebruik is" [1]). Op dezelfde wijze moeten de woorden „διὰ τὴν βάσανον", die trouwens geen bepaalde foltering op 't oog kunnen hebben, daar deze niet heeft plaats gehad, in 't algemeen verstaan worden: de spreker doelt op 't feit, dat PASIO de foltering van CITTUS niet meer kon weigeren, zonder zijn eigen zaak groot nadeel te berokkenen. (Men zou desnoods ook kunnen vertalen: „de zogenaamde βάσανος").

§ 31.

Ἀγύρριον. In § 21, waar de spreker het geval vertelde, werd de naam van AGYRRHIUS niet genoemd. Hij doelt daar blijkbaar op 'n persoonlik onderhoud met PASIO, nadat de bankier het verzoek, hem bij monde van AGYRRHIUS gedaan, zonder dat deze wist, waar 't eigenlik om ging, had afgeslagen.

KIRCHNER [2]) geeft in 't geheel drie personen van deze naam, waarvan er een, voorkomende op een inscriptie uit het jaar 286/5 [3]) reeds terstond niet voor identificatie in aanmerking komt. De tweede komt voor op een inscriptie, die slechts enige verminkte woorden bevat; hij is aangeduid als een inwoner van de attiese deme Λακιάδαι. De inscriptie is uit de vijfde eeuw [4]). Er blijft dus alleen over AGYRRHIUS uit Collytos, volgens KIRCHNERS vernuftige combinatie de overgrootvader van eerstgenoemde. Zijn ἀκμή wordt gesteld circa 407.

Ook SCHAEFER [5]) en BLASS [6]) hebben in deze AGYRRHIUS dezelfde persoon gezien, als die, welke in onze redevoering als de getuige van

---

[1]) Vgl. hiermee ISOCR. 15, § 238, waar ISOCRATES zich zelf en zijn volgelingen vergelijkt met zijn tegenstanders, wat betreft hun gedrag in het burgerlik leven. Laatstgenoemden ziet men betrokken in allerlei soorten van processen, „ἐμὲ δὲ καὶ τοὺς περὶ τὴν αὐτὴν ἐμοὶ διατριβὴν ὄντας οὐδ' ἐν μιᾷ τούτων (sc. πραγμάτων) ἐνόντας, ἀλλ' οὕτω τὰ περὶ ἡμᾶς αὐτοὺς διοικοῦντας ὥστε μηδὲν δεῖσθαι τῶν ἀγώνων τῶν παρ' ὑμῖν."

[2]) Prosop. Attica nrs. 179—181.

[3]) Ditt. Syll. 370.

[4]) I. G., I. 400 Πυ]θογεν[- 'Αγ]υρρίου ἐγ [Λ]ακιάδων.

[5]) SCHAEFER, Demosthenes und seine Zeit, Beilagen p. 213, 6.

[6]) BLASS, A. B. II p. 230.

de spreker optreedt. Eveneens JUDEICH [1]) en de franse uitgevers van ISOCRATES, MATHIEU en BRÉMOND. AGYRRHIUS van Collytos is een persoon, omtrent wie gegevens genoeg bekend zijn; hij heeft een zekere rol gespeeld als politicus en demagoog.

In 403/2 treffen we hem 't eerst aan op een inscriptie, als schrijver in de Raad [2]). In diezelfde tijd was hij ook reeds bij de staatsfinantiën betrokken, volgens het getuigenis van ANDOCIDES in zijn rede uit het jaar 399. „'Αγύρριος γὰρ οὑτοσί, ὁ καλὸς κἀγαθὸς, ἀρχώνης ἐγένετο τῆς πεντηκοστῆς τρίτον ἔτος, καὶ ἐπρίατο τριάκοντα ταλάντων, μετέσχον δ' αὐτῷ οὗτοι πάντες οἱ παρασυλλεγέντες ὑπὸ τὴν λεύκην, οὓς ὑμεῖς ἴστε οἷοί εἰσιν." [3]) De hier bedoelde λεύκη of witte populier is 'n verzamelplaats voor belastingpachters geweest [4]).

Ook in de nu volgende jaren heeft hij zich bezig gehouden met het invoeren van maatregelen op finantiëel gebied, die in ARISTOTELES' werk de Republica Atheniensium genoemd worden. Om het bezoek der volksvergadering te bevorderen „πρῶτον μὲν 'Αγύρριος ὀβολὸν ἐπόρισεν, μετὰ δὲ τοῦτον 'Ηρακλείδης ὁ Κλαζομένιος ὁ βασιλεὺς ἐπικαλούμενος διώβολον, πάλιν δ' Αγύρριος τριώβολον." [5]) Daarnaast heeft hij ook de θεωρικά weer doen invoeren [6]).

Uit gegevens, in hoofdzaak te vinden bij de scholiasten op ARISTOPHANES, kan men afleiden, dat deze maatregelen vallen tussen de jaren 400 en 390. De laatste hiervan, nl. de verhoging van het ἐκκλησιαστικόν van 1 op 3 obolen, schijnt te te hebben plaats gehad kort voor de opvoering van de Ecclesiazusae, d. i. vóór 389 [7]). Zijn finantiële beslommeringen hebben hem ook een paar maal in de gevangenis gebracht [8]).

---

[1]) P. W. Band I (1894) p. 911.
[2]) Ditt. Syll. 117.
[3]) ANDOC. I, § 133.
[4]) JUDEICH, Topographie v. Athen (1931) p. 357.
[5]) ARISTOT. de Rep. Ath 41, § 3.
[6]) HARP. s. v. θεωρικά en elders.
[7]) AR. Eccl. 102 v., 380, 392. Over deze kwesties en over de persoon van AGYRRHIUS, die door de comici niet bepaald als een hoogstaand iemand wordt behandeld, vgl. MEINEKE, Fragm. Com. Graec. I, 161 en II, 661. Zie ook v. CHRIST-SCHMID, Gesch. d. Griech. Lit. I (München 1912) p. 431.
[8]) DEM. 24, § 134 v. Hij spreekt overigens waarderend over hem.

In de zomer van 389 of in het voorjaar van 388 verliet hij Athene om het commando op zich te nemen van het eskader in het noorden der Aegeiese Zee, in de plaats van THRASYBULUS de Stirier, die gesneuveld was [1]). Lang schijnt hij niet in deze functie gehandhaafd te zijn, want de Atheners zonden spoedig in zijn plaats IPHICRATES [2]).

Dit alles maakt het zeer aannemelik, dat hij èn met PASIO, èn met de Bosporaner in relatie is gekomen, zodat de spreker hem zijn ἐπιτήδειος kan noemen.

Men zal bij de datering van de gebeurtenissen in de Trapeziticus ook met deze afwezigheid van AGYRRHIUS uit Athene rekening moeten houden, wanneer men aan de identificatie van KIRCHNER c.s. wil vasthouden. Vreemd blijft het, dat AGYRRHIUS met geen enkel woord als een persoon van gewicht bij het gehoor wordt ingeleid, daar dit over 't algemeen bij de redenaars de gewoonte is.

§ 32.

μαρτυροῦντα παρέξομαι. Naast AGYRRHIUS had ook PYRO uit Pherae in aanmerking kunnen komen om als getuige van hetgeen hier door de spreker beweerd wordt op te treden. Deze bevond zich wellicht niet in de stad, zodat het de spreker niet mogelik geweest was zich van diens op schrift gesteld getuigenis te verzekeren [3]).

§ 33.

ἱκανῶς ἐπιδεδεῖχθαι νομίζω. Met deze woorden besluit de spreker de kern van zijn betoog (§ 24—32). Om de gegrondheid van zijn eis tegenover PASIO aan te tonen, had de spreker geen enkel rechtstreeks bewijsmiddel tot zijn beschikking; immers, de enige, die voor het bestaan van het deposito had kunnen getuigen, CITTUS, weigerde, hetzij vrijwillig of gedwongen, zijn getuigenis ter beschikking te stellen. Materiële bewijzen waren er evenmin, daar, gelijk we zien zullen, akten of kantoorboeken, niet als zodanig dienst konden doen [4]). Om deze reden is door DRERUP het vermoeden geuit, dat men deze rede-

[1]) XEN. Hell. IV. 8. 31; DIOD. SIC. XIV 99, 5; Schol. ad AR. Eccl. 102 en Plut. 176; PLAT. com. fr. 185 en SUID. s. v. Ἀγύριος.

[2]) XEN. ib. § 34 (ἀντεκπέμπουσι).

[3]) Men sprak in dit geval van ἐκμαρτυρία. Zie LIPSIUS A. R. p. 886 v.

[4]) Zie blz. 191 vv.

voering wel oorspronkelik de ἀμάρτυρος kan hebben genoemd, een stelling, waarop hij, zoals ik betoogd heb[1]), later ten onrechte is teruggekomen. Van de indirecte getuigenissen, die de spreker bijbrengt, is dat van AGYRRHIUS het voornaamste en eigenlik het enig afdoende; op meesterlike wijze heeft de redenaar het gedrag van PASIO uitgebuit, om aan te tonen, dat er tussen PASIO en de spreker een verplichting bestond, waaraan de eerste zich tevergeefs trachtte te onttrekken. Wij hebben ook getracht duidelik te maken, hoe PASIO langzamerhand er toe gekomen was, zich bloot te geven: geleid door de gedachte, dat een taktiek van uitputting tegenover een tegenstander, die in Athene geen noemenswaardige relaties had, op den duur er toe moest leiden, dat deze zijn pogingen, om zijn geld terug te krijgen, opgaf, had hij zich op een te drastiese wijze tegen het getuigenis van CITTUS verzet. De volharding, waarmee de spreker, maar meer nog zijn vriend MENEXENUS, de aktie tegen PASIO bleef volhouden, bracht deze laatste er toe, zich bloot te geven, door een stuk, dat onder bepaalde, voor hem ongunstige omstandigheden aan PYRO in bewaring was gegeven, door AGYRRHIUS te laten terughalen. Daar hij het stuk, welks bestaan aan meerdere personen bekend was, al hadden zij ook de inhoud ervan niet gezien, in elk geval onschadelik moest maken, is het niet vreemd, dat hij van de tussenkomst van een wederzijdse vriend gebruik maakte, terwijl hij er op rekende, dat deze nooit tegen hem zou getuigen. Toen deze poging mislukte, liet hij het stuk vervalsen, om bij de officiele opening ervan de spreker in zijn eigen verklaringen te kunnen vangen. Deze zou immers eerst de echtheid van het stuk ontkennen, als hij de inhoud ervan gezien had, en de zegels, wier echtheid hij tevoren, niets vermoedende, had bevestigd, verbroken waren. Dat AGYRRHIUS tegen hem getuigde, moet voor PASIO een lelike tegenvaller zijn geweest.

PASIO moet natuurlik evengoed als de spreker, uit een bepaalde reconstructie van de handelingen rond het in zich waardeloze stuk een verklaring van zijn ontstaan en betekenis hebben gegeven. Daarbij hing het van de intelligentie van de toehoorders en van de invloeden, die zij ondergingen, af, aan welke uiteenzetting van feiten zij de

---

[1]) Zie blz. 211 v.

voorkeur gaven. Ook al kennen wij de uitleg, die door PASIO gegeven werd, niet, wij kunnen ons toch enigszins voorstellen, hoe deze geweest kan zijn. PASIO kan gezegd hebben, dat hij het met de spreker inderdaad over een bepaald bedrag was eens geworden en wel in 't geheim, ter wille van zijn crediet[1]; dat de kwijting bestemd was voor sprekers vader of voor SATYRUS, opdat PASIO zich ook tegenover hen kon rechtvaardigen. Dit had hij nodig, omdat hij veel zaken deed in het Bosporaanse Rijk en dus tegen-maatregelen te duchten had. Op de vraag, waarom de spreker een stuk zou hebben doen openen, dat tegen hem sprak, is het antwoord ook wel te geven: PASIO kon zeggen, dat de spreker de bedoeling had gehad, het stuk tegen beter weten in als vervalst te kwalificeren, gebruik makend van de omstandigheid, dat de inhoud tevoren aan niemand, dan de beide contractanten bekend was geweest. Ook kon hij zeggen dat de spreker het stuk door een handlanger had willen laten vervalsen, doch daarbij erin was gelopen. De aanklacht tegen PASIO, volgehouden, nadat een kwijting, bestemd om alleen in het Bosporaanse Rijk te dienen, was opgemaakt, zou PASIO hebben kunnen brandmerken als een grenzenloze brutaliteit. Al zou een handig redenaar uit deze gegevens ongetwijfeld een betoog kunnen samenstellen, dat in staat is, indruk te maken op een jury, wij betwijfelen toch, of het een even grote graad van waarschijnlikheid heeft kunnen dragen, als wat de spreker in § 24—32 te berde brengt.

De spreker gaat verder met het aanbrengen van feiten, die het geval zelf slechts zijdelings betreffen, doch een ongunstig licht werpen op de betrouwbaarheid van PASIO en anderen, die met hem in verbinding staan, of om sommige zijdelingse opwerpingen tegen het bestaan van zijn vorderingen te weerleggen. (§ 33—44).

σκηνίτης. Deze bijnaam, waarvan de betekenis niet zo gemakkelik is vast te stellen, is afgeleid van het woord σκηνή. Hiermee bedoelden de Grieken een licht gebouw, hetzij van hout, vlechtwerk, huiden of linnen, oorspronkelik dienende ter beschutting tegen de zon. Dit valt af te leiden uit de etymologiese verwantschap met het woord σκιά, schaduw [2].

---

[1] Op iets dergeliks schijnt § 51 te zinspelen.

[2] BOISACQ, Dictionnaire étym. de la langue grecque (1916) p. 874.

Het woord komt bij HOMERUS niet voor; wel echter bij de schrijvers uit het klassieke tijdperk, vooral in de zin van tenten of barakken van militairen of reizende volksstammen. Soms worden er onderkomens van biezondere makelij mee bedoeld, zoals 'n huif op 'n wagen of kajuit op 'n schip[1]). THUCYDIDES noemt de verhoging, waarop het stoffelik overschot der gesneuvelden bij gelegenheid van PERICLES' beroemde Lijkrede was tentoongesteld, σκηναί[2]); DEMOSTHENES schijnt het woord te bezigen in de betekenis van marktkramen, hoewel op de bedoelde plaats ook een andere uitleg mogelik is[3]). Uit enkele inscripties weten we ook, dat er bij sommige godsdienstige feesten σκηναί gebouwd werden binnen het gebied van een tempel, zowel in Athene als elders. Het doel van deze tenten schijnt te zijn „während der Feier bestimmte Culthandlungen vorzunehmen"[4]). Reeds vóór 400 treffen we het gebruik aan in Elatea[5]); het was zo algemeen in de griekse wereld, dat de vertalers van het oude Testament hierbij eenvoudig aansloten toen zij het israëlietiese Loofhuttenfeest aanduidden als „ἑορτὴ τῆς σκηνοπηγίας"[6]). Een inscriptie uit Eleusis[7]) uit het jaar 329/8 bevat een rekening en verantwoording van de uitgaven der ἐπισταταί 'Ελευσινόθεν en de ταμίαι τοῖν θεοῖν. We vinden er o. m. een post, uitgetrokken voor hout, bestemd voor een σκηνή (reg. 304). Waarschijnlik is hier weer iets anders bedoeld dan in de bovengenoemde gevallen, bv. een gebouw, dat bij de voorstellingen der mysteriën werd gebruikt.

Als zich in Athene de dramatiese voorstellingen beginnen te ontwik-

---

[1]) Zie O. SCHERLING, De vocis σκηνή quantum ad theatrum graecum pertinet significatione et usu. (Diss. Marburg 1906) p. 6 vv. en het artikel „Skene" van FRICKENHAUS in P. W. Bd. III*a*, (1929). p. 470 vv.

[2]) THUC. II, 34.

[3]) DEM. 18, § 169; voorts 41, § 11 waar de juiste betekenis nog minder is te achterhalen.

[4]) Aldus J. TOEPFFER in zijn artikel „Koisches Sakralgesetz", Athen. Mitt. XVI (1891) p. 414. FRICKENHAUS meent, dat zij eenvoudig dienden als woning voor de bezoekers der godsdienstige feesten.

[5]) Ditt. Syll. 979; zie voorts 330 reg. 28; 344 reg. 2; 736; en, in de tweede druk, 581.

[6]) DEISSMANN, Licht vom Osten(1923) p. 92 v. Dit pleit m. i. voor de uitleg van FRICKENHAUS.

[7]) Ditt. Syll. (tweede druk) 587.

kelen, dient 'n σκηνή aanvankelik als primitief decor voor het toneel. Dit leidde nog niet terstond tot een gespecificeerde betekenis van het woord, zoals het later door de latijnse schrijvers in de vorm scaena is overgenomen; toch geeft SCHERLING [1]) verschillende plaatsen uit auteurs der vierde eeuw, die de uitdrukking ἐπὶ τῇ σκηνῇ reeds bezigen van het toneel, zo bv. ARISTOPHANES [2]) en ARISTOTELES [3]); op andere plaatsen wordt het woord nog verduidelikt door toevoeging van τραγική [4]). Afleidingen, als παρασκήνια [5]) en προσκήνιον [6]) hebben reeds vroeg de biezondere betrekking van het woord σκηνή tot het toneel vastgelegd. Zodoende is het te begrijpen, dat de lexicographen bij de verklaring van het woord σκηνίτης in verschillende richtingen gezocht hebben.

HARPOCRATIO zegt, doelend op onze ISOCRATES-plaats: „σκηνίτης· ἔοικε δὲ ἐπωνύμον εἶναι. μήποτε δὲ ὡς ἀγοραῖον καλούμενον, ἐπειδὴ ἐν σκηναῖς ἐπιπράσκετο πολλὰ τῶν ὠνίων." Hij ziet er dus eer een bijnaam in dan een soortnaam en veronderstelt, dat men daarmee misschien een koopman, die op de markt in een kraam handel dreef, wilde aanduiden. SUIDAS [7]), die, wat betreft de ISOCRATES-plaats, het citaat van HARPOCRATIO overneemt, verklaart het woord σκηνίτης in het algemeen met „ὁ ἐπὶ τῇ σκηνῇ", waarmee, blijkens het voorafgaande, het toneel bedoeld is. Het voorbeeld dat hij geeft, is ontleend aan een epigram op SOPHOCLES [8]), waar van σκηνίτης κισσός sprake is.

De veronderstelling, dat men het reeds in de vierde eeuw ook van personen, die iets met het toneel te maken hadden, kon gebruiken, is, m. i. op grond van het boven gezegde niet a priori te verwerpen. De toneelspeler zelf heet bij de redenaars steeds „ὑποκριτής" [9]).

---

[1]) T. a. p. p. 37 vv.

[2]) ARISTOPH. Pax. 731.

[3]) ARISTOT. Poet. XIII, p. 1453*a* „ἐπὶ τῶν σκηνῶν καὶ τῶν ἀγώνων." XXIV, p. 1459*b* en elders. Bij PLATO, Leg. VII, p. 817*c* is niet duidelik, wat er eigenlik bedoeld wordt.

[4]) bv. XENOPH. Cyr. VI, 1, 54, PLATO, Clitoph. p. 407*a*.

[5]) b.v. DEM. 21, § 17.

[6]) ATHEN. Deipnosoph. XIII, 51 in 'n citaat van de comicus ANTIPHANES.

[7]) SUIDAS s. v. σκηνή.

[8]) Anthol. Pal. VII, 36.

[9]) ISOCR. 15, § 157; DEM. 5, § 6; 18, § 262. AESCH. 2, § 15, 156.

De betekenis „in tenten wonend" komt alleen bij latere auteurs voor [1]).

Wij staan dus voor de taak, met behulp van deze gegevens, zelf naar de meest aannemelike verklaring van het woord σκηνίτης op deze plaats te zoeken.

Het voorbeeld volgend van de oudere auteurs over griekse antiquiteiten [2]) leggen MATHIEU en BRÉMOND verband tussen het woord „σκηνίτης" bij ISOCRATES, opgevat in de zin van „eigenaar van kramen of winkels" en de uitdrukking „τὰ Πυθοδώρου", die bij DEMOSTHENES voorkomt in de redevoering tegen CONON [3]). Hiermee werd bedoeld een huis of winkel, gelegen aan de bazaar van Athene, die door JUDEICH [4]) beschreven wordt als een verzameling van keten, barakken en tenten (κύκλοι, σκηναί, γέρρα). De gevolgtrekking ligt voor de hand; de overeenkomst van naam bij DEMOSTHENES en ISOCRATES doet ons gemakkeliker over andere bezwaren heenstappen. Ook voor WILAMOWITZ is de betekenis van het woord σκηνίτης in de zin van „marktkoopman" een uitgemaakte zaak. Hij ziet in de σκηνῖται vooral een gilde van slaven, zgn. δοῦλοι χωρὶς οἰκοῦντες, die in kramen op de markt en het uitgestrekte gebied rond het zgn. Theseum kleinhandel dreven. Onze PYTHODORUS brengt hij eveneens in verband met de reeds genoemde plaats bij DEMOSTHENES [5]). De localiteit „τὰ Πυθοδώρου" was echter reeds bekend in de 5de eeuw: in de buurt er van had de astronoom METO in 433 'n zonneklok laten maken. Hierover zeggen de scholia ad ARIST. Av. 998: „ὁ Φιλόχορος λέγει ἐν Κολώνῳ μὲν αὐτὸν οὐδὲν θεῖναι, ἐπὶ Ἀψεύδους δὲ πρὸ Πυθοδώρου ἡλιοτρόπιον ἐν τῇ νῦν οὔσῃ ἐκκλησίᾳ, πρὸς τῷ τείχει τῷ ἐν τῇ Πνυκί." Hetzelfde ongeveer zegt SUIDAS [6]).

---

[1]) DIOD. SIC. II, 40 „σκηνίτης βίος"; STRABO 16, 1, 26 vv. „Ἄραβες Σκηνῖται" met hun stad Σκηναί, (ib. § 27); ook STEPH. Byz. (s. v. Σκηναί), en PLIN. (Nat. Hist. VI, § 143) noemen hen.

[2]) Zie BLÜMNER, Griech. Privataltertümer, (1882) p. 420 en noot 3, met literatuur.

[3]) DEM. 54, § 7 „κατὰ τὸ Λεωκόριον, ἐγγὺς τῶν Πυθοδώρου." De redevoering is waarschijnlik uit 341 v. C.

[4]) Topographie von Athen. (1931) p. 358 v.

[5]) DEM. 18, § 169. WILAMOWITZ, Demotika der Metoeken, Hermes 22 (1887) p. 119 en noot 1.

[6]) S. v. Μέτων. Vgl. ook DION. HAL. de vita Dem. 12; DIOD. SIC. XII, 36, plaatst in het jaar van APSEUDES (433/2) de kalenderhervorming van METO.

Het is m. i. de vraag, of een gebouw, dat reeds in 433 wordt genoemd en bijna 100 jaar later nog voorkomt 'n gewone σκηνή kan zijn geweest, zodat de eigenaar er de bijnaam σκηνίτης aan zou ontlenen. Ook wordt er niet door verklaard, hoe het komt, dat de spreker juist hier die bijnaam noemt, terwijl hij het reeds veel eerder over de persoon zelf gehad heeft. Men is veeleer geneigd een verband te zoeken tussen die bijnaam en het feit zelf, dat de spreker in § 33 aan PYTHODORUS ten laste legt. Het gaat daar over een vergrijp, dat blijkbaar bij gelegenheid van de grote of kleine Dionysiën is begaan, een gelegenheid, waarbij een σκηνή, in de zin van toneelgebouw" te pas, kwam.

Vóór de bouw van een stenen σκηνή, die omstreeks 330 tot stand kwam, bestond het toneelgebouw uit een houten stellage, die dikwijls, naar gelang van de behoeften van het stuk, gewijzigd zal zijn geworden [1]). Een persoon, die bij deze werkzaamheden een rol vervulde, kan heel goed σκηνίτης geheten hebben. We vinden hiervan een parallel in de reeds genoemde inscriptie uit ELEUSIS [2]), waar 'n zekere Πάμφιλος σκηνίτης optreedt als leverancier van menie, pek, teer, en uit galappels bereide verfstof. In Eleusis bestond, gelijk we uit dezelfde inscriptie gezien hebben, ook een σκηνή. We weten bovendien, dat men reeds vroeg de decors beschilderde. ARISTOTELES schrijft de invoering van de σκηνογραφία toe aan SOPHOCLES [3]). Het woord is zo zeldzaam, dat er meer reden is, om verband te zoeken met de σκηνή van 'n theater of iets dergeliks, dan met marktkramen. En dit verband wordt m. i. versterkt door het feit, dat PYTHODORUS zo genoemd wordt, juist als een misdrijf, dat hij met betrekking tot de dramatiese opvoeringen gepleegd had, in herinnering gebracht wordt. Het behoeft niet zonder meer „toneelbouwer" te betekenen doch in 't algemeen iemand, die, hetzij als leverancier van grondstoffen, hetzij als handwerksman (timmerman of schilder) bij het in orde brengen der σκηνή is betrokken [4]). In die hoedanigheid kon PYTHODORUS gemak-

---

[1]) Zie M. BIEBER, Die Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum, (1920) p. 5—15. FRICKENHAUS in P. W. Bd. IIIa (1929) kol. 475 vv.

[2]) Ditt. Syll., tweede druk, 587, regel 13—15. GARDNER, Greek Epigraphy II, p. 355, denkt echter ook hier aan een „stall-owner".

[3]) ARISTOT. Poet. IV p. 1449a. Zie FRICKENHAUS t. a. p. kol. 479.

[4]) Een tentenmaker heet σκηνορράφος (SUIDAS s. v.).

keliker toegang hebben tot de lokaliteiten der ταμίαι, die voor de bestrijding der algemene onkosten van het feest, waartoe ook het in orde brengen van het theater behoorde, hadden te zorgen.

Het is niet uitgesloten, dat de PYTHODORUS, die op een inscriptie uit het jaar 353 v. Chr. voorkomt als ναοποιός [1]) dezelfde is als onze σκηνίτης. Hij zou dan van ongeveer dezelfde leeftijd zijn als onze Bosporaner. De franse uitgevers houden de in 385/4 geboren PYTHODORUS, een vriend van PASIO's zoon APOLLODORUS, voor zijn kleinzoon [2]). Is dit het geval, dan was hij reeds een man van verder gevorderde leeftijd, toen hij met de spreker uit onze redevoering in aanraking kwam.

Het is ten slotte mogelik al deze gegevens tot één geheel te combineren, zonder verband te leggen tussen de bijnaam σκηνίτης en de door DEMOSTHENES en anderen genoemde gebouwen aan de atheense markt.

ὃς ὑπέρ Πασίωνος . . . πράττει. De uitdrukking λέγειν καὶ πράττειν is niet alleen bij ISOCRATES, doch ook bij de andere redenaars zeer algemeen [3]). ISOCRATES omschrijft met deze woorden het doel van het onderricht in de rhetorica [4]). Het schijnt een geliefkoosde uitdrukking te zijn, waarmee het optreden in 't openbaar wordt aangeduid, hetzij in 't algemeen belang, hetzij ten gunste van bepaalde personen [5]). In het laatste geval brengt ISOCRATES het ook in verband met het optreden van een προστάτης; zo zegt hij in zijn betoog tegen PHILIPPUS dat zij, die een daadwerkelike invloed ten goede willen uitoefenen, zich a. h. w. tot een προστάτης moeten wenden, die in staat is als zodanig handelend op te treden [6]).

Men kan zich daarom afvragen, of ISOCRATES met de hier aangehaalde

---

[1]) Ditt. Syll. 241, reg. 140 „Πυθοδώρος Ἀθηναῖος".

[2]) DEM. 50, § 27 „Πυθόδωρος ὁ Ἀχαρνεύς". Hoe de uitgevers aan de vadernaam Νικόστρατος zijn gekomen, heb ik niet kunnen achterhalen.

[3]) ISOCR. 17, § 39; 12, § 187, 222, 235; 15, § 36, 132, 266, 271, 317; 21, § 9. DEM. 25, § 27; 58, § 12; prooem. 45, § 3; AESCH. 3, § 165.

[4]) ISOCR. 9, § 77; vgl. 15, § 191, 197 en 223.

[5]) ISOCR. Epist. 3, § 2; 9, § 8. AESCH. 3, § 49. HYPER. 3, § 22; 4, § 8, vgl. fr. 76.

[6]) ISOCR. 5, § 13. „δεῖ δὲ τοὺς βουλομένους μὴ μάτην φλυαρεῖν ἀλλὰ προῦργον τι ποιεῖν, καὶ τοὺς οἰομένους ἀγαθόν τι κοινὸν εὑρηκέναι τοὺς μὲν ἄλλους ἐᾶν πανηγυρίζειν, αὐτοὺς δ' ὧν εἰσηγοῦνται ποιήσασθαί τινα προστάτην τῶν καὶ λέγειν καὶ πράττειν δυναμένων καὶ δόξαν μεγάλην ἐχόντων, εἴπερ μέλλουσί τινες προσέξειν αὐτοῖς τὸν νοῦν." Vgl. ook 12, § 10—15.

woorden zinspeelt op het feit, dat PYTHODORUS de προστάτης was van PASIO en of hij dus een toepassing wil geven van het gezegde, dat we elders bij hem aantreffen: „καὶ τοὺς μὲν μετοίκους τοιούτους εἶναι νομίζομεν, οἵους περ ἂν τοὺς προστάτας νεμώσιν." (Isocr. 8 § 53). PYTHODORUS kan echter de προστάτης van PASIO niet zijn geweest, daar deze, als vrijgelatene, een van zijn vroegere meesters, ARCHESTRATUS of ANTISTHENES tot προστάτης had moeten kiezen [1]).

τὰς ὑδρίας. Er is hier sprake van de urnen, waarin de namen van hen, die voor het begin der agonen als prijsrechters waren aangewezen, bewaard werden. Op de wijze, waarop de samenstelling van de jury verkregen werd, zullen we nog terugkomen; ik wil hier slechts wijzen op de omstandigheid, dat de spreker een aanslag op meer dan een urn schijnt te bedoelen. Het ging nu om de samenstelling van 3 jury's (nl. voor de komiese, tragiese en musiese agonen), wier leden uit alle 10 phylen waren samengesteld. Er bestaat onder de auteurs over dit onderwerp een strijdvraag, of het gebruik van meerdere urnen te verklaren is uit de omstandigheid, dat voor elk der 3 agonen een aparte urn werd genomen [2]), dan wel voor elk der 10 phylen [3]).

Het materiaal, dat hierover bekend is, staat niet toe, met beslistheid een antwoord op deze vraag te geven; de nieuwste schrijvers geven echter aan de eerste veronderstelling de voorkeur [4]). Zij is ook het best met het verhaal van de spreker in overeenstemming te brengen, want PYTHODORUS zal wel een bepaalde agon op het oog gehad hebben. Dit is zeker het geval, als hij in opdracht van een bepaald choreeg handelde. Daar nu bij het systeem van 3 urnen alle κριταί van een en dezelfde agon zich in één urn bevonden, had hij er ook niet meer dan één behoeven te openen. Zekerheid op dit punt bestaat er niet, temeer, daar het mogelik is, dat de spreker het meervoud gebruikt, omdat hij het misdrijf in algemene bewoordingen wil aanduiden.

---

[1]) HARP. s. v. ἀπροστασίου. Over de rol van de προστάτης van metoeken in Athene heeft m. i. het meest overtuigend geschreven WILAMOWITZ in zijn artikel „Demotika der Metoeken" Hermes XXII (1887) p. 223 vv.

[2]) Bv. SAUPPE, Die Wahl der Richter in den Musischen Wettkämpfen an den Dionysien. Berichte der kgl. Sächs. Ges. d. Wiss. 1855, phil-hist. classe p. 1 vv.

[3]) Bv. PETERSEN, Ueber die Preisrichter der Grossen Dionysien zu Athen. Progr. Dorpat, 1878.

[4]) Bv. WARNECKE in het artikel κριταί in P. W. bd. XI, (1921), kol. 1894.

τοὺς κριτάς. Bedoeld zijn ongetwijfeld de leden der jury, die na afloop van de wedstrijden (ἀγῶνες), die bij gelegenheid van de Dionysiën werden gehouden, de volgorde der prijswinnaars moesten vaststellen. Er waren 3 soorten agonen, de komiese, tragiese en musiese, van welke er, naar gelang van de tijd, waarin we ons verplaatsen, een of meer aan de godsdienstige feesten waren verbonden [1]). We weten om te beginnen, volstrekt niet welke agon, of welk feest door de spreker bedoeld wordt; alleen hebben we uit het gebruik van het woord σκηνίτης de gevolgtrekking gemaakt, dat de spreker een skeniese agon op 't oog heeft.

Omtrent de wijze, waarop men bij het samenstellen van deze jury te werk ging, bezitten we slechts enige losse opmerkingen bij enige auteurs uit de tijd zelf; zij hebben verschillende agonen op het oog, zodat men zich genoodzaakt zag, wilde men die gegevens in verband met elkaar gebruiken, te onderstellen, dat men bij de samenstelling van de jury's voor alle agonen van een feest volgens een algemeen plan te werk ging. De reconstructie, die men aldus verkreeg, ziet er ongeveer uit als volgt [2]):

Vlak voor de aanvang van de betrokken agonen maakten de leden van de Raad een lijst op van personen, die voor jurylid in aanmerking kwamen. De choregen hadden hierbij een adviserende stem. Het aantal personen, dat aldus werd aangewezen, was groot genoeg, om voor elk der betrokken agonen een tiental namen uit te loten. Men kreeg aldus, wat wij zouden kunnen noemen, een groslijst. De candidaten waren verdeeld over de 10 phylen en voor elke phyle was er een urn beschik-

---

[1]) Zie het overzicht bij Busolt. Gr. St. p. 1086 v.

[2]) De voornaamste bronnen zijn onze Isocrates-plaats en verder Lys. 4, § 3, Dem. 21, § 17 v. en Plato, Leges II, p. 659*a*; daarnaast ook Plut. Cim. 8. Van secundair belang zijn Aristoph. Eccl. 1154 vv. en enige fragmenten van comici, Dem. 21, § 65, Andoc. 4, § 21. Uit het weinige, dat latere schrijvers (Dio Chrysost. 52, p. 158 (ed. Dindorf, deel II); Aelian. Var. Hist. II, 13 en Zenobius Cent. III, 64) en lexica ons meedelen, krijgt men de indruk, dat zij er niet veel meer van wisten dan wij.

Wij geven hier de theorie, die is opgesteld door Müller, Lehrbuch der Griech. Bühnenaltertümer, 1886, p. 369 vv. (met literatuur). Zij wordt nog steeds in hoofdzaken gevolgd door de auteurs in P. W. nl. Reisch (bd. III, kol. 2432). K. Schneider (bd. III*a*, kol. 509) en het uitvoerigst door Wernicke, in zijn artikel κριταί (bd. XI, kol. 1894 vv.).

baar, zodat de namen van de tot een bepaalde phyle behorende adspirant-juryleden bij elkaar in één urn werden weggeborgen. Deze urnen werden op de in § 34 beschreven wijze gesloten en verzegeld en aan de schatmeesters in bewaring gegeven, die ze waarschijnlik in de Opisthodomus van het Parthenon bewaarden. Op de dag, dat een bepaalde wedstrijd zou beginnen, werd uit iedere urn een naam uitgeloot en de aldus samengestelde jury bepaalde na afloop van de opvoering schriftelik de volgorde der prijswinnaars. Uit deze 10 stemmen had nogmaals een loting plaats, daar tenslotte slechts vijf κριταί over de toekenning der prijzen beslisten. Op deze laatste loting wordt gezinspeeld door LYS. 4 § 3, als de spreker, een ex-choreeg, zegt, dat de mede door zijn toedoen aangewezen κριτής reeds zijn stem had uitgebracht, maar door het feit, dat hij niet werd uitgeloot, niet in staat was geweest van zijn voorkeur voor sprekers phyle [1]) te doen blijken (νῦν δ' ἔγραψε μὲν ταῦτα εἰς τὸ γραμματεῖον, ἀπέλαχε δέ). In overeenstemming daarmee spreken latere auteurs van vijf κριταί. [2]). Het succes der opvoering was niet alleen een erezaak voor de dichter, doch ook voor de choreeg, die de kosten ervan gedragen had. Op diens aanstoken zal PYTHODORUS vermoedelik tot zijn daad zijn overgegaan. Er wordt verder gezinspeeld op de urnen, waarin de „groslijst" der κριταί zich bevonden; hierin zaten een vrij groot aantal namen, daar er bij ieder feest gewoonlik drie wedstrijden gehouden werden. Daar er verder geen sprake schijnt te zijn van het vervangen der weggenomen namen door anderen, moeten we veronderstellen, dat er een zo groot overschot was van namen, dat het ontbreken van enkele kans had, onopgemerkt te blijven.

De jury van 10, die onmiddelik voor de aanvang van de betrokken agon aangewezen werd, kan om deze laatste reden niet bedoeld zijn; ook is het niet waarschijnlik, dat hun namen nog in een urn werden gesloten. Zij woonden de voorstellingen bij, schreven hun oordeel op en gaven dit over aan de leider van de ἀγών, die daarop terstond uitmaakte, welke vijf stemmen over de toekenning der prijzen beslisten. Deze handelwijze werd blijkbaar gevolgd om de beinvloeding van

[1]) Daar er bij LYSIAS sprake is van de Dionysia, behoeft men aan deze wijze van uitdrukking m. i. niet veel waarde te hechten. De spreker heeft trouwens zijn verhouding tot de choreeg persoonlik, thans zijn tegenstander, op het oog. Zie voor het verband tussen choregie en phyle, BUSOLT, Gr. St. p. 975 v.

[2]) Zie MÜLLER, t. a. p. p. 372, n. 1.

buiten af zoveel mogelik tot een minimum te beperken. De heraut maakte de uitslag bekend.

Het is dus geen kleinigheid, wat de spreker aan PYTHODORUS toeschrijft. Deze kon uit de aard der zaak niet verder gaan dan het verwijderen van enkele namen van personen, die door hun invloed een voor PYTHODORUS of zijn lastgever ongunstige beslissing konden teweegbrengen, ingeval zij in de jury, waar het om ging, terecht kwamen. Dat er ruggespraak tussen de juryleden onderling kon plaats hebben blijkt uit de reeds geciteerde plaats bij LYSIAS; ook DEMOSTHENES spreekt over beinvloeding van de jury [1]). PYTHODORUS wist in welke urnen de namen, die door hem gezocht werden, zich bevonden; is het meervoud letterlik bedoeld, dan heeft hij er minstens twee geopend. De stemming positief beinvloeden kon hij niet; van de toekomstige beslissing was hij dus allerminst zeker. Hierop zinspeelt de spreker allicht, als hij in § 34 zegt „μικρῶν ἕνεκα", daar we moeilik kunnen veronderstellen, dat hij de waarde van een overwinning in de ἀγῶνες zou willen kleineren. Als hij daarentegen geweten had, wat PYTHODORUS als loon voor zijn moeite had gekregen, zou hij dit wel gezegd hebben.

§ 34.

σεσημασμέναι . . . . κατεσφραγισμέναι. SAUPPE [2]) meent, dat hier uit volgen moet, dat de stemming voor de groslijst geheim was. Dit is m.i. onjuist. De sluiting en verzegeling der urnen diende alleen, om vast te stellen, wie voor het begin van de agon als κριταί waren aangewezen. Men had dat ook kunnen bereiken door een proces-verbaal van de benoeming op te maken, maar koos deze weg blijkbaar als de eenvoudigste. Het is ook onjuist, dat alleen bij een geheime stemming voor de groslijst het bedrog van PYTHODORUS mogelik zou zijn geweest [3]). SAUPPE's mening hangt trouwens samen met zijn onderstelling, dat de verdeling der namen over de urnen geschiedde volgens de agonen, niet volgens de phylen. Is de meest gangbare onderstelling juist, dan geschiedde dit sluiten en verzegelen der urnen tot driemaal toe, want

[1]) DEM. 21, § 17; vgl. ook § 65.
[2]) T. a. p. p. 7 v.
[3]) SAUPPE, t. a. p. p. 10.

voor elk der 3 agonen moesten de urnen opnieuw worden gesloten, nadat het benodigd aantal stemmen er uit was genomen. Men kan zich de zaak ook nog zó voorstellen, dat voor iedere agon opnieuw een groslijst werd opgemaakt; maar afgezien van het feit, dat dit onnodig veel werk zou veroorzaken, de kans, dat PYTHODORUS' handelwijze onopgemerkt zou blijven, was dan wel zeer gering, gezien het feit, dat er dan wel telkens zeer weinig namen in één urn zaten.

De werkwoorden σημαίνω en κατασφραγίζω hebben beide de betekenis van „verzegelen". Het eerste werkwoord gebruikt DEMOSTHENES van het verzegelen van een testament, (28, § 5 v), van de ἐχῖνοι (39, § 17), van een huis, bij gelegenheid van een ἀντίδοσις (42, § 2: τὰ σημεῖα ἐᾶν τῶν οἰκημάτων ἃ παρεσημηνάμην). Daarnaast kan het uiteraard eenvoudig „waarmerken, van een teken voorzien", betekenen.

De prytanen zullen de urn hebben verzegeld met het staatszegel, dat in bewaring was bij hun voorzitter [1]); de choregen, wier aantal beperkt was, zullen, als eerste belanghebbenden, er een afdruk van hun particulier zegel aan hebben toegevoegd.

ἢ ἄλλῳ τρόπῳ. Waarschijnlik een bedekte toespeling op de mogelikheid, dat PYRO zelf in het geval betrokken was. We kunnen gerust aannemen, dat hij op 't ogenblik van 't proces niet in Athene was, want òf de spreker, òf PASIO zouden hem als getuige hebben laten optreden [2]). Indien het laatste het geval was geweest, zou de spreker zich niet zo voorzichtig hebben uitgelaten.

§ 35.

παρὰ Στρατοκλέους. Blijkbaar is hier een handelsman bedoeld. Niets wijst er op, dat hij 'n Athener is, zodat KIRCHNER deze naam niet in zijn Prosopographia Attica opneemt. Er zijn bij de redenaars enige personen van die naam bekend [3]), die in deze tijd geleefd hebben, waarvan de meeste aandacht trekt 'n zekere STRATOCLES, de vader van de eiser uit ISAEUS' elfde redevoering. Deze kwam op voor de

---

[1]) ἡ δημοσία σφραγίς, ARISTOT. de Rep. Ath. 44.

[2]) Zie blz. 125.

[3]) KIRCHNER, Prosop. att. nr. 12928—12930; zie ook MATHIEU et BRÉMOND, Isocrate p. 82, n. 1.

erfenis van zijn oud-oom HAGNIAS, die in het jaar 396 door de Lacedaemoniërs was gevangen genomen bij gelegenheid van een diplomatieke reis naar Perzië [1]). Er ligt echter m. i. geen verband tussen deze feiten en de reis van onze STRATOCLES naar de Pontus.

στατῆρας. Blijkens de woorden „τὸ χρυσίον" zijn gouden staters bedoeld; de atheense hadden een waarde van 20 drachmen, die van Cyzicus waren 28 drachmen waard. Deze laatste werden in Athene veel gebruikt [2]). Ook in § 40 is sprake van een transactie in gouden staters, zonder dat nader is aangeduid met welke staters we te doen hebben. Athene schijnt echter alleen in tijd van nood goud geslagen te hebben [3]), zodat met „staters" zonder meer waarschijnlik de Cyziceense worden bedoeld.

βουλόμενος .... ἐκκομίσασθαι. ISOCRATES doet hier aan ἠθοποιΐα: We kunnen ons voorstellen, hoe de spreker, opgetogen over de vele mogelikheden, die het handeldrijvende Athene hem bood, nog veel meer geld tot zijn beschikking wilde hebben, dan hij van zijn vader had meegekregen.

De transactie, die door de spreker met STRATOCLES werd aangegaan, heeft enige overeenkomst met een wissel. Dit werd reeds opgemerkt door BECKER [4]) en sindsdien is er een strijdvraag ontstaan, of we hier met een vast gebruik in de handel te doen hebben, dan wel met 'n toevallige afspraak, om aldus te handelen. De nieuwere schrijvers zijn de laatste mening toegedaan; zo bespreekt ZIEBARTH [5]) het geval eenvoudig als een incident. Er zijn ons echter wel een paar overeenkomstige gevallen bekend.

Bij LYSIAS [6]) lezen we, hoe een zekere DEMUS als trierarch naar Cyprus gestuurd werd op het ogenblik, dat een zekere ARISTOPHANES, een Athener in dienst van EUAGORAS van Cyprus, zich in de stad bevond. DEMUS had geld nodig en vroeg aan ARISTOPHANES om hem

---

[1]) ISAE. 11, § 8; Hell. Oxyr. II, 1; DEM. 43, § 42.

[2]) DEM. 34, § 23; LYS. 12, § 11; 19, § 39; ISOCR. 15, § 156.

[3]) Vgl. hierover BÖCKH, Staatsh. der Ath². Bd. I, (1851) p. 31 vv.

[4]) BECKER, Charicles, (Leipzig 1840) I, p. 295, n. 24.

[5]) ZIEBARTH Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland. (1929), p. 13.

[6]) LYS. 19, § 25 v.

dit te lenen tegen onderpand van een φιάλη χρυσῆ, die hij als σύμβολον van de koning der Perzen gekregen had. Hij vroeg 16 minae, en beloofde op Cyprus 20 minae te zullen teruggeven, die hij in Azië overal gemakkelik, na het σύμβολον getoond te hebben, kon krijgen. De bedoeling was blijkbaar, dat DEMUS en ARISTOPHANES de reis naar Cyprus gezamenlik zouden maken, want zonder het σύμβολον, dat als pand in het bezit was van ARISTOPHANES, zou DEMUS niet in staat zijn de overeengekomen som terug te betalen. Dit geval, hoewel in wezen met dat van de Trapeziticus overeenkomend, draagt dus nog meer de kenmerken van een door de toevallige omstandigheden beinvloede afspraak.

Een derde geval vinden we bij DEMOSTHENES[1]). APOLLODORUS bevond zich als trierarch aan de Hellespont; zijn tijd was afgelopen en hij wachtte tevergeefs op de aankomst van zijn opvolger, POLYCLES. Hij had een ondergeschikte, EUCTEMON, naar Athene teruggezonden, die POLYCLES aanmaande te vertrekken. Er waren ook nog geldelike zaken te regelen, want APOLLODORUS had aan zijn opvolger belangrijke sommen voorgeschoten en hij was dientengevolge slecht bij kas. Bovendien had hij eigen tuig gebruikt op zijn schip, in plaats van datgene te nemen, dat de staat kosteloos beschikbaar stelde. EUCTEMON dacht, dat POLYCLES dit wel van APOLLODORUS kon overnemen, want dan behoefde hij dit niet zelf uit Athene mee te nemen. „ὡς οὖν, ἔφη, ἢ πείσων ἐκεῖνον διανοοῦ, ἢ σκεύη ἔχων σαυτῷ ἀνάπλει. οἶμαι δέ σοι, ἔφη, αὐτὸν οὐδὲν διοίσεσθαι · ὀφείλει γὰρ ἀργύριον ἐκεῖ, ὃ διαλῦσαι βουλήσεται ἐκ τῆς τιμῆς τῶν σκευῶν." (§ 26). Het woord ἐκεῖ bewijst, dat het aanvankelik in de bedoeling lag, dat POLYCLES het geld zou meenemen naar de Hellespont. Als deze echter nergens van wil horen, gaan twee vrienden van APOLLODORUS opnieuw naar hem toe en spreken hem eveneens van het overnemen van het scheepstuig: „εἰ μὲν οὖν ἐκείνοις (sc. τοῖς σκεύεσι) ἐθέλεις χρῆσθαι, κατάλιπε ἀργύριον αὐτοῦ (in Athene), καὶ μὴ διακινδύνευε ἐκεῖσε ἄγων." (§ 28). Met dit geld (30 minae) willen zij dan een hypotheek van APOLLODORUS aflossen. Het risico van het geld meenemen was dus blijkbaar een van de bezwaren, die POLYCLES tegen het betalen van het tuig aan APOLLODORUS had aangevoerd.

[1]) DEM. 50, § 24 vv.

Wij zien dus, hoe hier eerst in tweede instantie aan de oplossing gedacht wordt, die de spreker in de Trapeziticus min of meer als een vondst van hemzelf voorstelt.

Waar de transactie van de „wissel" dus steeds als iets geheel toevalligs beschreven wordt, vraag ik mij af, of HASEBROEK [1]) niet reeds teveel zegt als hij, vermoedelik op onze plaats zinspelend, verklaart: „Der schon dem ausgehenden Mittelalter bekannte Wechsel ist dieser Epoche unbekannt und höchstens in seinen Anfangsstadien vorhanden".

Het wezen van een wissel bestaat in de overdracht van een vordering, die men op A. heeft, aan B.; in de ons bekende gevallen is echter slechts sprake van het betalen van een schuld, die op de ene plaats is aangegaan, op een andere. De motieven, die daartoe leidden, zijn door de omstandigheden ingegeven: in een geval (LYSIAS) was het de mogelikheid om elders aan geld te komen, in de beide andere, de bedoeling, om het risico van het overmaken van geld over zee te ontgaan.

De gewone wijze van betaling op een andere plaats maakte het nodig, dat men 'n slaaf met het bedrag daarheen zond; nog in de Digesten vindt men bepalingen, waardoor voorzien wordt in de noodzakelikheid om bij schulden op andere plaatsen betaalbaar, te voegen het bedrag van de kosten van overbrenging [2]).

Een tweede kenmerk, waaraan de moderne wissel juist zijn bruikbaarheid in de handel te danken heeft, ligt in de mogelikheid van overdracht van het papier zelf aan anderen. Hiervan kan, in de klassieke Oudheid, gezien de wijze, waarop men een acte opmaakte, zelfs geen sprake zijn geweest. De wijze van sluiting en verzegeling was zodanig, dat een derde zich nooit van de werkelike betekenis van een stuk kon overtuigen, zonder de bewijskracht, die er in lag, ipso facto te vernietigen. Waardepapier kan de klassieke Oudheid dus in geen geval gekend hebben.

---

[1]) HASEBROEK, Staat und Handel im alten Griechenland, p. 90.
[2]) Dig. 122, § 1 D (de verb. oblig.), 45. 1.

§ 36.

Λακεδαιμονίων ἀρχόντων τῆς θαλάττης. Deze opmerking wordt gebruikt als een der middelen om de gebeurtenissen, waarop de redevoering zinspeelt, te dateren. Er zijn drie punten in 't geding:

1°. De mededeling van § 4, hoe de spreker met koren en geld naar Athene kwam; blijkbaar was de zee toen betrekkelik veilig en konden korenschepen, voor Athene bestemd, ongehinderd passeren.

2°. De onveiligheid op zee, tengevolge van het optreden van de Lacedaemoniers, enige tijd daarna.

3°. De gebeurtenissen uit § 41 en 42 (zie hierachter), die eveneens op een oorlogstoestand wijzen.

BLASS [1]) meent, dat de oorlog, waarin Sparta en Athene betrokken waren, de Boeoties-korinthiese van 394 is geweest. Nadat LYSANDER bij Haliartus tegen de Thebanen gesneuveld was (395) ontstond in het voorjaar van 394 de anti-spartaanse liga. AGESILAUS werd uit Klein-Azië teruggeroepen. Na enkele spartaanse overwinningen te land verslaat CONON de Spartanen bij Cnidus (Augustus 394). BLASS zegt, dat dit voor de Spartanen het einde van de heerschappij ter zee heeft betekend.

ISOCRATES zelf verklaart op meer dan een plaats, dat hij de slag bij Cnidus in 394 als het eind van de zee-heerschappij der Spartanen beschouwt. Zo zegt hij, dat CONON er op uittrok om de Lacedaemoniërs te beoorlogen „ἄρχοντας τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν" met als gevolg daarvan: „συστάντος γὰρ αὐτῷ ναυτικοῦ περὶ Ῥόδον, νικήσας τῇ ναυμαχίᾳ Λακεδαιμονίους μὲν ἐξέβαλεν ἐκ τῆς ἀρχῆς, τοὺς δ' Ἕλληνας ἠλευθέρωσεν." (5, § 63). Het lijdt geen twijfel, of hiermee is de slag bij Cnidus bedoeld. Ook in de Areopagiticus heeft hij het over deze suprematie (7, § 7); na de overwinning van CONON nam zij een einde (7, § 12); de Spartanen boden haar zelfs weer aan de Atheners aan: „πρέσβεις ἐλθόντας παρ' αὐτῶν καὶ διδόντας τῇ πόλει τὴν ἀρχὴν τὴν τῆς θαλάττης" (7, § 65). Dezelfde voorstelling van zaken vinden we in de Euagoras (9, § 54 en 68).

In de Panathenaicus beschrijft ISOCRATES, hoe de Spartanen na de nederlaag tegen CONON ταπεινοί waren (12, § 105 vv.). Ook in zijn

---

[1]) BLASS. A. B. II, p. 229 v.

stelling, dat na het einde van de Peloponnesiese oorlog de Spartaanse hegemonie slechts tien jaar duurde, ligt een toespeling op de gebeurtenissen van het jaar 394 (12, § 65).

In de Panegyricus zegt ISOCRATES terloops, dat hij de toetreding der Chiërs als 'n criterium inzake de heerschappij ter zee beschouwt. In de politiek geeft nl. een betrekkelik kleine macht dikwijls de doorslag: „ἐπεὶ καὶ περὶ Χίων ἔχοιμ' ἂν τοῦτον τὸν λόγον εἰπεῖν, ὡς ὁποτέροις ἐκεῖνοι προσθέσθαι βουληθεῖεν, οὗτοι κατὰ θάλατταν κρείττους ἦσαν." (4 § 139). De Chiërs nu waren door toedoen van ALCIBIADES in 412 van Athene afgevallen (THUC. 8, 5 vv. DIOD. SIC. XIV 84 § 3—4) en traden eerst weer toe na de slag bij Cnidus [1]). We kunnen dus gerust vaststellen, dat ISOCRATES met deze woorden in de Trapeziticus zinspeelt op een periode, die in Augustus 394 is afgesloten. Een andere kwestie is, of er, zoals BLASS wil, evenzeer 'n toespeling in ligt op de aanvang van de boeoties-korinthiese oorlog. Het is m. i. duidelik, dat dit niet het geval kan zijn. Voor ISOCRATES is de heerschappij der Lacedaemoniërs 'n vaststaand begrip, dat niet met de oorlogstoestand zelf samenhangt. We mogen daarmee wel rekening houden, gezien het feit, dat ISOCRATES er meer van zulke axioma's op na houdt [2]).

Dit neemt natuurlik niet weg, dat de feitelike toestand op zee anders was vóór het uitbreken van de boeoties-korinthiese oorlog dan daarna. Maar ook na de slag bij Cnidus was de toestand op zee voor de Atheners allesbehalve gunstig; zulks blijkt voldoende uit de voortdurende korenschaarste, waarover LYSIAS spreekt [3]).

σημεῖον. 'n Dergelike, volgens onze opvattingen geheel onzakelike bewijsvoering vinden we ook bij LYSIAS (19 § 25 vv.).

§ 37.

ἐκπλεύσας. We hebben reeds gezien, dat deze uitdrukking niets zegt omtrent het domicilie van de betrokkene [4]).

---

[1]) Er is altans alle reden, dit te veronderstellen.

[2]) Een voorbeeld: zolang de Atheners de hegemonie hadden, moesten de barbaren met hun schepen aan gene zijde van Phaselis blijven. Zie 4, § 118; 7, § 80; 12, § 59, redevoeringen uit ver uiteenliggende jaren, (resp. 380, 355 en 339).

[3]) LYS. 22, § 14; vgl. 19, § 50 en XEN. Hell. 5. 1. 25 vv. voor de tijd vóór 397.

[4]) Zie blz. 67 v.

ἐνθάδε. Dit woord hoort bij καταλάβῃ en doelt op Athene.

ὡμολόγησεν . . . . ἀποδώσειν. Dit is niet de juridiese formulering van de borgstelling [1]). Deze had ongeveer aldus moeten luiden: „Πασίων ἠγγυήσατο ἐμὲ καὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ τοὺς τόκους τοὺς γιγνομένους Στρατοκλεῖ ἀποδώσειν." We zien hier opnieuw, dat de redenaar over 't algemeen niet streeft naar juridies juiste uitdrukkingswijze.

Het is niet moeilik dit feit in het kader van het geheel te plaatsen. Het moet zich hebben voorgedaan vóór de gevangenneming van SOPAEUS in Athene was bekend geworden; want anders zou STRATOCLES niet op die transactie zijn ingegaan. Daar we in de vorige paragraaf gezien hebben, dat de slag bij Cnidus nog niet had plaats gehad, is hiermee een terminus ante quem voor de beide eerstgenoemde gebeurtenissen gegeven.

ἀρχαῖον: kapitaal, hoofdsom. Eveneens DEM. 1, § 15; 27, § 10 en τὰ ἀρχαῖα 49, § 54.

§ 38.

μάρτυρας. De spreker komt terug op enkele feiten, die ongetwijfeld in zijn nadeel spreken, doch waarvan hij de verklaring in zijn expositio reeds heeft gegeven (§ 7). Hierbij aansluitend behandelt hij het geval van HIPPOLAÏDAS, een gastvriend, aan wie hij om dezelfde reden, nl. om zijn bezittingen voor de afgezanten van SATYRUS verborgen te houden, een geldlening had geweigerd, zodat deze genoodzaakt was zijn toevlucht te nemen tot een trapeziet. Het gaat hier blijkbaar om een ἔρανος, een geldlening onder vrienden, een in het atties recht zeer gewoon verschijnsel [2]). Ongetwijfeld was de ἔρανος in het maatschappelik leven van even groot belang als de geldlening bij trapezieten in het zakenleven. Het was een sociale plicht, die men ongaarne weigerde te vervullen, en zo is het uit de teleurstelling van HIPPOLAÏDAS wel te verklaren, dat deze zich bereid verklaard heeft voor PASIO tegen zijn gastvriend te getuigen.

ἐπιλαμβάνεσθαι: „beslag leggen op". Zie § 13.

---

[1]) Zie PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht I, (1909), p. 63 v. en 88.

[2]) DEM. 21, § 184. Vgl. LIPSIUS A. R. p. 729 vv. ZIEBARTH in P.W. Bd. VI, 324 v. Bij een ἔρανος konden zowel burgers als niet-burgers betrokken zijn.

Ἱππολαΐδαν. Een zeldzame naam, geen atties. KIRCHNER heeft hem niet opgenomen.

§ 39.

προσοφείλειν ὁμολογῆσαι. Dit is 'n conjectuur van DRERUP. De codices hebben προσομολογῆσαι. BLASS en vele andere uitgevers zijn van mening, dat het begrip „verschuldigd zijn" in προσομολογῆσαι ligt opgesloten. Reeds BAITER [1]) heeft het idee geopperd het werkwoord ὀφείλειν aan de tekst toe te voegen. Men vergelijke de slotwoorden van § 8.

§ 40.

ἐχρυσώνησα. Het werkwoord χρυσωνέω, waaromtrent bij de lexicographen niets is te vinden, schijnt te betekenen „zilver tegen goud inwisselen". Ook hier zijn dus goudstaters bedoeld.

§ 41.

εἰσφορᾶς ἡμῖν προσταχθείσης. De εἰσφορά was een buitengewone heffing op het vermogen van burgers of metoeken, ingeval van oorlog [2]). In het jaar 378/7 is zij door de archont NAUSINIKOS gereorganiseerd; de belastingplichtigen werden daartoe in symmoriën ingedeeld. Onze wetenschap omtrent de εἰσφορά beperkt zich in hoofdzaak tot deze nieuwe toestand; de mededelingen van ISOCRATES hebben echter betrekking op de vroegere wijze van heffing der εἰσφορά.

Daar de op het grondbezit gebaseerde censusklassen van Solon reeds lang niet meer in overeenstemming waren met de werkelike toestand van het vermogen der burgers en bovendien voor de metoeken, die geen vaste goederen in Attica mochten bezitten, onbruikbaar waren, wees de staat 'n zeker aantal ἐπιγραφεῖς aan, bij wie men aangifte moest doen van zijn vermogen (τίμημα); de ἐπιγραφεῖς stelden vervolgens het bedrag vast, waarvoor ieder ingeschrevene in de

---

[1]) Oratores attici edd. BAITERUS et SAUPPIUS. (Turici 1839) I, p. 298.

[2]) Zie HERMANN-THUMSER. Staatsaltertümer (Freibg. 1892) I, 2, p. 425 vv. BUSOLT, Gr. St. (München 1920) p. 296 vv., 611 v., 838 n. 1 (literatuur), 1223 v.

εἰσφορά moest bijdragen. Indien zij met de aangifte geen genoegen namen, brachten de ἐπιγραφεῖς de zaak voor de rechtbank.

Uit des sprekers mededelingen blijkt, dat ook metoeken als ἐπιγραφεύς konden worden gekozen. Waarschijnlik geschiedde deze keuze door de betrokken belastingplichtigen zelf.

Met BLASS [1]) is aan te nemen, dat de hier bedoelde εἰσφοραί betrekking hebben op de Boeoties-korinthiese oorlog. In vredestijd werd geen εἰσφορά geheven; DEMOSTHENES somt onder de drie maatregelen, die oorlog betekenen, op „καθέλκειν τριήρεις, ἐμβαίνειν, εἰσφέρειν" [2]).

ἐπιγραφέων. De codices hebben ἐπιγραφῶν. Reeds BREMI heeft deze coniectuur voorgesteld. BAITER [3]) neemt haar in zijn tekst op. BLASS en DRERUP nemen de coniectuur over, en terecht: eerst zo krijgt men een goede tegenstelling tussen de woorden „ἑτέρων ἐπιγραφέων γενομένων" en „αὐτὸς θ' αἱρεθείς", waarmee tevens de juistheid van dit laatste woord, dat alleen in de cod. Urbinas voorkomt, bewezen wordt. De spreker heeft dus minstens twee (waarschijnlik ook niet meer) εἰσφοραί meegemaakt; de tweede maal was hij zelf tot ἐπιγραφεύς gekozen. Ook dit wijst er op, dat hij in Athene voor niet onbemiddeld doorging.

τῶν ξένων. Hier gebezigd in de algemene zin van „niet-burger". Ook de metoeken vielen daaronder. Het schijnt, dat de vreemdeling reeds vrij spoedig ophield ξένος παρεπιδημῶν te zijn en μέτοικος werd. In die zin schijnt men een fragment, dat ons bewaard is van ARISTOPHANES VAN BYZANTIUM [4]) te moeten uitleggen: „μέτοικος δέ ἐστιν, ὁπόταν τις ἀπὸ ξένης ἐλθὼν ἐνοικῇ τῇ πόλει, τέλος τελῶν εἰς ἀποτεταγμένας τινὰς χρείας τῆς πόλεως · ἕως μὲν οὖν ποσῶν ἡμερῶν παρεπίδημος καλεῖται καὶ ἀτελής ἐστιν, ἐὰν δὲ ὑπερβῇ τὸν ὡρισμένον χρόνον, μέτοικος ἤδη γίνεται καὶ ὑποτελής."

Hoe ruim men de hier bedoelde tijdgrens ook wil nemen, de spreker is lang genoeg in Athene geweest om er in elk geval onder begrepen te zijn. De sanctie op deze bepaling bestond in de verplichting, een

---

[1]) BLASS A. B. p. 229 n. 5.
[2]) DEM. Prooem. XXI, § 2.
[3]) Oratores attici p. 298.
[4]) Arist. v. Byz. Λέξεις, frgm. 38 N.

burger als προστάτης aan te wijzen; deze moest voor de inschrijving van de μέτοικος zorgen en als zijn tussenpersoon optreden bij de magistraten. De vreemdeling, die dit naliet, stelde zich bloot aan een γραφὴ ἀπροστασίου en werd in geval van veroordeling als slaaf verkocht [1]).

αὐτὸς θ' αἱρεθείς. Aldus de codex Urbinas [2]). De codex Vat. heeft αὐτός τε καὶ οἱ ἐμοί, blijkbaar bedoeld als slot van de voorafgaande zin, terwijl hij voortgaat met: „καὶ ἐμαυτῷ μέν ...". 'n Typies staaltje van copisten-sleur.

ὑπὲρ Πασίωνος. Het geld, dat PASIO onder zich had, moest buiten de aangifte vallen, omdat dit aan de spreker toebehoorde. We staan hier tegenover de eigenaardige vraag, hoe de fiscus zich gedroeg ten opzichte van het bedrijfskapitaal van een bankier.

De vraag klemt te meer, daar het plaatsen van een deposito dikwijls mede ten doel had, geld aan de greep van de fiscus te onttrekken [3]). Bovendien neemt de trapeziet niet alleen deposita in ontvangst; hij leent deze gelden dikwijls weer uit aan anderen. De oplossing kan dus niet zo eenvoudig zijn geweest. Het is ondenkbaar, dat het de bedoeling was van de trapeziet in plaats van zijn cliënten belasting te betalen. Vermoedelik hebben we hier een aanwijzing, in welke richting de oplossing van de vraag is te zoeken: de trapeziet legde, naast zijn eigen aangifte, een lijst over van de bedragen, die anderen bij hem gedeponeerd hadden. Deze lijst zal in overleg met de deposanten zijn opgemaakt en deze laatsten zullen zich bereid verklaard hebben, de εἰσφορά voor dat bedrag te betalen. Daar ondanks de onthullingen van DEMOSTHENES [4]) de boekhouding van een trapeziet wel niet zo overzichtelik is geweest als een moderne koopmansboekhouding (er was o. m. nergens sprake van een grootboek, waaruit 'n balans zou zijn samen te stellen) zullen de ἐπιγραφεῖς, als vertegenwoordigers van de fiscus, zich wel tevreden gesteld hebben met een in 't algemeen bevredigende verklaring. Men moet ook niet vergeten, dat de trapeziet,

---

[1]) BUSOLT, Gr. St. p. 294. LIPSIUS A. R. p. 369 vv. Zie ook hierboven, blz. 156 n. 1.

[2]) Zie blz. 168.

[3]) Zie blz. 193 v.

[4]) Zie blz. 195 v.

die in dit opzicht 'n vertrouwensman en toevlucht voor allen was, ook in sterke mate door allen zal zijn ontzien. De spreker heeft zich door zijn royale verklaring niet alleen de erkentelikheid van het volk verzekerd; hij heeft het ongetwijfeld ook PASIO gemakkeliker gemaakt ten opzichte van zijn andere crediteuren.

μάρτυρας. De drie argumenten, in § 38—41 door de spreker opgesomd en met getuigenissen gestaafd, dragen hetzelfde onzakelike karakter als dat van § 35—37. Het proces van de spreker tegen PASIO valt volgens onze begrippen onder een burgerlik rechtsgeding; voor onze rechtbanken zou een argumentatie als deze geen kans van slagen gehad hebben, zelfs nooit beproefd zijn. Een eigenlik bewijs voor het bestaan van het deposito was er, volgens de verklaring van de spreker zelf, niet; hij had het bestaan ervan zelfs gedurende een zekere tijd gelochend. Het betoog van de spreker is meesterlik, waar hij handelt over het gedrag van PASIO inzake het vervalste stuk, en kan ook door ons geapprecieerd worden; het overige typeert slechts het geheel andere juridiese standpunt, waarop de Athener zich plaatste, wanneer het gold een burgerlik geschil te beordelen.

§ 42.

ὁλκάδα. Het woord komt behalve op deze plaats en eenmaal bij LYSIAS [1]) bij de redenaars nergens voor. Dit is wel merkwaardig, daar het toch een heel gewone uitdrukking voor „vrachtschip" moet zijn geweest [2]). DEMOSTHENES geeft de voorkeur aan het woord πλοῖον [3]). In verband met de etymologie (ἕλκω) verklaart PASSOW [4]) „Zugschiff, gew. ein schweres Schiff, ein Lastschiff, weil diese, wie die holländ. Treckschuiten gezogen zu werden pflegten." PAPE [5]) heeft dit in zijn woordenboek overgenomen. BOISACQ [6]) spreekt van „vaisseau remorqué". Ook het lexicon van LIDDELL AND SCOTT staat nog op hetzelfde etymologiese standpunt (ship which is towed: hence trading vessel,

---

[1]) LYS. 32, § 25, een ὁλκάς, bevracht voor een reis naar de Adriatiese Zee.

[2]) Zie SUIDAS s. v. ὁλκας: παρὰ Θουκυδίδῃ ἡ ἐμπορκὴ ναῦς.

[3]) Bv. DEM. 5, § 25; 8, § 9 en 28; 17, § 19; 18, § 73; daarentegen betekent ναῦς meestal een oorlogsschip, zie 18, § 25.

[4]) Handw. der Griech. Sprache, II, 1 (1852) p. 446.

[5]) Handw. der Griech. Sprache, II, (1914), p. 323.

[6]) E. BOISACQ, Dictionn. étym. de la langue grecque p. 244.

merchantman)[1]). Bij vrachtschepen, die, zoals bij de Grieken, niet over rivieren doch over zee voeren, kan van voorttrekken geen sprake zijn geweest. Het bewijs daarvoor geeft THUCYDIDES, bij wie het woord ὁλκάς enige tientallen keren voorkomt. De ὁλκάδες maakten reizen als van Pydna naar Ionië (THUC. I, 137, 2), rond de Peloponnesus (THUC. II, 27, 4), kwamen vanuit Lycië en Phoenicië naar Athene (THUC. II, 69, 1); de Spartanen hadden op Cythera een aanlegplaats voor ὁλκάδες uit Egypte (THUC. VI, 1, 2). De snelheid, waarmee ze voeren is dikwijls niet gering: THUCYDIDES vertelt, dat een Mytilener, die te voet uit Athene vertrokken was, in Geraestus op Euboea een ὁλκάς aantrof, die op 't punt stond van vertrekken en aldus in drie dagen de afstand Athene—Mytilene aflegde (THUC. III, 3, 5). Elders stelt hij de περίπλους van Sicilië op 8 dagen, waarbij hij een ὁλκάς als maatstaf aanneemt (THUC. VI, 1, 2). We kunnen dus wel aannemen, dat ook ISOCRATES een schip bedoelt, dat op eigen kracht de weg van Athene naar Delus kon afleggen.

ἐφ ᾗ . . . . ἦν δεδωκώς. De spreker had een ναυτικὸν δάνειον afgesloten op het schip. Deze gebeurtenis moet dus ook nog gesteld worden in de tijd, die voorafging aan spreker's moeilikheden met de afgezanten van SATYRUS.

ἔφηνέ τις. Het werkwoord φαίνειν betekent in 't algemeen „aanklagen"; in engere zin wordt het gebruikt van indienen van een φάσις[2]). Dit is een schriftelik ingediende klacht bij de betrokken magistraat, die echter in zoverre van de gewone γραφή verschilde, dat de aanklager in geval van veroordeling de helft van het verbeurd verklaarde goed of van de opgelegde boete bij wijze van premie ontving. Zij was dan ook oorspronkelik alleen toegestaan, wanneer de belangen van de staat zelf werden benadeeld, zoals bij overtredingen van tol- of uitvoerbepalingen of wanneer de beklaagde wederrechtelik goederen, die aan de staat toebehoorden, onder zich had; later werd zij ook toegepast ter bescherming van de belangen van bizondere personen, wier lot zich de staat het meest aantrok, b.v. wezen.

In verband met de aanklacht worden door de spreker twee feiten genoemd: 1° dat hij geld geleend had op het schip, m. a. w. een

[1]) LIDDELL AND SCOTT, A Greek-English Lexicon, (1933) p. 1216.
[2]) LIPSIUS, A. R. p. 309 vv.

zogenaamd ναυτικὸν δάνειον had afgesloten en 2° dat het schip, altans volgens de bewering van zijn tegenstander, het eigendom van een Deliër was. Gewoonlik wordt uit deze beide feiten tezamen het motief tot de aanklacht geconstrueerd, nadat men ze in verband gebracht heeft met datgene, wat we omtrent de wettelike bepalingen op het ναυτικὸν δάνειον in Athene weten [1]). Hiervoor komt in aanmerking de bepaling, dat men geen geld mocht lenen op 'n schip, dat voor een andere haven dan die van Athene bestemd was [2]). Onder de plaatsen, die bij DEMOSTHENES zijn overgeleverd, is er een, waar ons de tekst van de betrokken wet ten dele wordt meegedeeld [3]).

In deze wet wordt in geval van overtredingen inderdaad voorzien door een φάσις bij de ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου; toch moet men een poging, om op grond van deze bepaling het geval te verklaren, gelijk zulks gedaan is door HEFFTER [4]), a priori afwijzen, omdat zij geen rekening houdt met de woorden van de spreker; „ὡς οὖσαν ἀνδρὸς Δηλίου." Blijkbaar is het feit, dat de eigenaar een Deliër was, ten nauwste bij de zaak betrokken.

Men kan nu onderstellen, dat er meerdere bepalingen geweest zijn op het ναυτικὸν δάνειον, waarbij het lenen van geld aan bepaalde kategorieën, b.v. vreemdelingen, die tot een staat behoorden, die geen vriendschappelike betrekkingen onderhield met Athene, was verboden. Maar het is waarschijnlik, dat dergelike bepalingen op het ναυτικὸν δάνειον samenhingen met de instelling van het college der ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου, die in 't algemeen met het toezicht

---

[1]) Een overzicht van deze bepalingen geeft HASEBROEK, Staat und Handel (1928), p. 182 vv. Ons geval bespreekt hij op p. 184, n. 2.

[2]) Over deze bepaling, wier strekking verschillend wordt beoordeeld, vergelijke men BÖCKH, Staatsh. der Athener, I. (1886), p. 70 vv., tegenover PLATNER, Process und Klagen II, (1825), p. 357 v. Met LIPSIUS, A. R. p. 312, n. 11 geef ik aan de opvatting van de laatste de voorkeur.

[3]) DEM. 35, § 50 v.; 56, § 6; waarschijnlik ook 58, § 5—12. De tekst der wet vindt men in de genoemde redevoering 35, § 51.

[4]) HEFFTER, Die Athenische Gerichtsverfassung (Keulen 1822) p. 187, A. 4. HASEBROEK, t. a. p. p. 184, n. 231, staat op hetzelfde standpunt. Voor het afsluiten van een ναυτικὸν δάνειον op schepen of ladingen, die aan niet-Atheners toebehoorden, hebben we verschillende voorbeelden in de redevoeringen van DEMOSTHENES. (Bv. or. 34 en 35 op de lading; or. 56 op het schip).

op de finantiële belangen van de overzeese handel, vooral van de korenhandel, belast waren [1]).

Deze magistraten nu worden juist in de bovenaangehaalde redevoering van DEMOSTHENES, die dateert uit ongeveer 341 v. Chr., het eerst genoemd; men neemt algemeen aan, dat zij voor het eerst optraden in het jaar 345/4, dank zij de hervormingen van de archont EUBULUS [2]). Het is dus vrij zeker, dat dergelike bepalingen in de tijd, waarin de gebeurtenissen van onze redevoering vallen, nog niet bestonden [3]).

Daar een onderzoek naar het motief der aanklacht in de richting van wettelike bepalingen op de ναυτικὰ δάνεια dus reeds a priori beschouwd, waarschijnlik tot niets moet leiden, heeft men de voor de hand liggende onderstelling gemaakt, dat de spreker eenvoudig werd aangeklaagd wegens ondersteuning van een vijand, dus wegens hoogverraad. Deze onderstelling verdient zowel feitelik als juridies een nader onderzoek; het eerste betreft de verhouding Athene-Delus in de tijd, dat de gebeurtenis met het vrachtschip moet hebben plaats gehad en het tweede de gerechtelike instanties, die bij een hoogverraadproces konden zijn betrokken.

Tegen de onderstelling, dat Delus op het ogenblik, dat de door de spreker bedoelde gebeurtenis plaats had, d. w. z. in 394 of kort daarna, aan de zijde van Athene's vijanden stond, is niet veel in te brengen. We zijn echter over de geschiedenis van Delus in deze tijd buitengewoon slecht ingelicht: THUCYDIDES verhaalt alleen, dat de Deliërs in het jaar 422 door de Atheners van hun eiland werden verdreven, doch in het daaropvolgende jaar weer werden toegelaten, zonder ergens op hun verhouding tot Athene na de oorlog te zinspelen [4]); XENOPHON in z'n Hellenica zwijgt over hen geheel. Het eiland was dan ook te klein om in de politieke verwikkelingen een actieve rol te spelen. Het was alleen om zijn godsdienstig-culturele betekenis,

---

[1]) ARISTOT. de Rep. Ath. 51, § 4.

[2]) Zie WILAMOWITZ, Aristoteles und Athen I, p. 220 v., LIPSIUS, A. R. p. 97 v.

[3]) De werkzaamheid der ναυτοδίκαι, waarnaar HASEBROEK verwijst voor de tijd, voorafgaande aan het midden der vierde eeuw, (t. a. p. p. 184) was van veel algemener aard. Zie LIPSIUS, A. R. p. 96 vv.

[4]) THUC. V, 1, 1 en V, 32, 1.

als zetel van een vermaard Apollo-heiligdom, dat Athene en Sparta het om beurten gedwongen hebben, om hun zijde te kiezen. Het weinige, dat we omtrent de plaats, die Delus in de politieke groepering van de Grieken na 403 innam, weten, danken we dan ook aan de sacrale inscripties. Een inscriptie uit 403 of kort daarna wijst op spartaanse invloed op het eiland [1]). Bij gelegenheid van het Pentateriese feest, dat door de Atheners in 426 was in gevoerd, werd telkens een gouden krans vanwege de stad Athene aan Apollo gewijd; deze wordt op inscripties en inventarislijsten geregeld vermeld, doch hij ontbreekt tussen de jaren 405 en 388. Tijdens deze periode bestond er dus waarschijnlik een verwijdering tussen Athene en Delus. Uit 389 hebben we echter reeds weer een steen, waarop de atheense amphictyones in Delus de verantwoording van hun beheer hebben opgetekend [2]). Van die tijd af hebben we weer tamelik geregeld het bewijs van de atheense suprematie op Delus in de vorm van inscripties teruggevonden. In welk jaar Athene erin geslaagd is, Delus weer op zijn zijde te krijgen, is onbekend; men veronderstelt rond het jaar 390 [3]).

Wat men omtrent de verhouding Athene—Delus in deze jaren kan achterhalen verzet zich dus niet tegen de onderstelling, dat het handeldrijven met een inwoner van Delus door een Atheens ingezetene, hetzij burger, hetzij metoek, kan zijn beschouwd als hoogverraad.

Wat de juridiese zijde van het geval betreft, we weten, dat voor hoogverraad gewoonlik de procedure der εἰσαγγελία werd gevolgd [4]). Voor zover we kunnen nagaan, werden steeds burgers op deze wijze vervolgd; de vraag rijst, of de kwalificatie „hoogverraad" (προδοσία) ook van toepassing was op de metoeken? De rechtspositie van deze laatsten, die hun de verplichting oplegde om als hopliet naast de burgers in het leger dienst te nemen, doet veronderstellen, dat zij ook bij vergrijpen tegen de gemeenschappelike vaderstad op overeen-

---

[1]) Zie B. C. H. III, 12.

[2]) Zie I. G. II, 5, 813*b*.

[3]) M. Cary in The Cambridge Ancient History, vol. VI, (1927) p. 50; zie ook p. 52: „In 376/5 most of the Cyclades renewed their alliance with Athens, and about this time the sanctuary of Delos, which had temporarily fallen into Athenian hands in 390 and again in 377, was definitely brought back under Athenian control".

[4]) Lipsius, A. R. p. 176 vv.

komstige wijze als de burgers zullen zijn behandeld [1]). Zo twijfelen wij er niet aan, of de γραφὴ δειλίας en de γραφὴ περὶ τοῦ ἀποβεβληκέναι τὴν ἀσπίδα en niet minder de γραφαὶ ἀναυμαχίου of λιποναυτίου bedreigden ook de metoek [2]). De εἰσαγγελία is een oude procedure, die in de volksvergadering behoorde te worden aangebracht of anders bij haar vertegenwoordiger, de Raad; we laten daarom in het midden, of de νόμος εἰσαγγελτικός, waarvan bij HYPERIDES [3]) sprake is, reeds voor 390 bestond.

Wel is het twijfelachtig, of men de zaak van een metoek zonder meer voor de Raad zou gebracht hebben.

Er zitten echter meer twijfelachtige punten in het relaas, dat spreker ons meedeelt. Gelijk reeds werd opgemerkt, worden de woorden „ἔφηνέ τις . . . ." zó uitgelegd, dat er sprake is van een φάσις bij de Raad. Wanneer we nu de gevallen nagaan, waarin het voorkomen van een φάσις bekend is [4]), dan vinden we daar geen geval van hoogverraad bij genoemd. LIPSIUS beschouwt de φάσις bij de Raad bovendien als een verschijnsel uit de tijd, dat de rechtsprekende bevoegdheid van dit lichaam nog niet op de heliaea was overgegaan. Om nu de moeilikheid te ontgaan neemt LIPSIUS aan, dat de spreker zich onnauwkeurig uitdrukt: niet de φάσις kwam bij de Raad, doch, „die Klage über die Hindernisse, die der Sprecher dieser Phasis in den Weg legte; wegen der Bürgschaft, die von ihm gestellt werden musste, dachte schon Meier an Eisangelie" [5]). Dit laatste is echter 'n omstandigheid, die we alleen in verband met de νόμος εἰσαγγελτικός aantreffen [6]); hetgeen echter niet zeggen wil, dat voor die tijd ook geen

---

[1]) Zie over de rechtspositie der metoeken het reeds geciteerde artikel van WILAMOWITZ „Demotika der Metoeken". Hermes 22 (1887).

[2]) Zie LIPSIUS, A. R. 113, 143 en 452 vv.

[3]) HYP. 3, § 7 en 8. Vgl. THALHEIM in P. W. Bd V (1905) p. 2138 vv. (kort na 411); LIPSIUS, A. R. p. 192, WILAMOWITZ. Ar. und Athen, II, p. 360 (midden 4de eeuw). VINOGRADOFF, Outlines, II, p. 169, laat de kwestie in 't midden.

[4]) LIPSIUS, A. R. p. 314.

[5]) LIPSIUS, A. R. p. 314 n. 20. Op blz. 198 n. 65 denkt hij er anders over, want daar noemt hij ons geval op als 'n voorbeeld van een φάσις bij de Raad. In andere bekende gevallen ziet men gewoonlik in het optreden van de Raad een uitvloeisel van de politieke verwarring van 't ogenblik. De opvatting van LIPSIUS wordt ook aanvaard door PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht I, p. 139.

[6]) DEM. 24, § 144, THALHEIM, P. W. s. v. εἰσαγγελία.

borgen gesteld konden worden, om zich bij een εἰσαγγελία aan de gevangenis te onttrekken. LIPSIUS' uitleg komt dus hierop neer, dat de spreker begint over een φάσις doch eindigt met een εἰσαγγελία.

Nu zijn we een dergelike slordigheid van uitdrukken wel van hem gewoon. LIPSIUS verschuift echter de moeilikheid; we weten nu nog niet, bij wie de oorspronkelike φάσις terecht kwam. Ook vertelt hij ons niet, hoe we het ons moeten voorstellen, dat de aanklager, die eerst een φάσις heeft ingediend, daarna nog zijn toevlucht heeft genomen tot een εἰσαγγελία.

De aanklager in een φάσις, die ingeval van een veroordelend vonnis een hoge beloning in 't vooruitzicht had, moest voor de aanvang van het proces een overeenkomstig bedrag als πρυτανεῖον deponeren [1]); de staat moet hem dus ook de waarborgen gegeven hebben, dat de beklaagde hem niet kon ontlopen, of zijn goederen aan een verbeurdverklaring kon onttrekken. In ons geval was daar ook het schip in betrokken; het is waarschijnlik, dat dit gedurende het proces zal zijn in beslag genomen. Bovendien was de eigenaar zelf blijkbaar niet aanwezig [2]); de beklaagde (d. w. z. de spreker) zou dus met diens vertegenwoordiger het ναυτικὸν δάνειον hebben afgesloten. Ook zou het geheel in overeenstemming met de heersende gebruiken zijn geweest, als de geldschieter, dus de spreker, die zegt, dat hij het schip in de vaart wilde brengen (καθέλκειν ἀξιοῦντος), zelf de reis had meegemaakt. Men kan moeilik aannemen, dat de aanklager in een φάσις om dit alles te beletten, zijn toevlucht zou hebben moeten nemen tot een εἰσαγγελία.

Daar de veronderstelling, dat hij de φάσις verloren heeft, en daarom de εἰσαγγελία aangrijpt als laatste middel, niet alleen in strijd is met de rechtsregel „ne bis in idem", die ook in Athene in 't algemeen werd opgevolgd, maar bovendien een meer dan gewone durf van zijn kant zou doen veronderstellen (immers, het risico, dat hij met de φάσις had gelopen, was al zeer zwaar) is de enige mogelikheid, die overblijft dat de φάσις reeds terstond door de magistraat, bij wie zij

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 315.

[2]) Zie HASEBROEK, Staat und Handel, p. 85; gevallen, waarin de eigenaar van het schip vertegenwoordigd wordt, geeft HASEBROEK in z'n Hermesartikel (1923), p. 393 vv.

was ingebracht, was afgewezen. Ware dit gebeurd, dan zou de spreker het als iets, dat in zijn voordeel pleitte, wel vermeld hebben.

Wil men onze plaats interpreteren, zonder aan de overlevering iets te veranderen, dan zal men ofwel de theorie van een dubbele aanklacht moeten laten varen, of aan de woorden „ἔφηνέ τις" een andere uitleg moeten geven dan de gebruikelike. De φάσις blijft echter onder alle omstandigheden een bezwaar, daar er, om aan de theorie „hoogverraad" vast te houden, in elk geval een εἰσαγγελία in de raad bedoeld moet zijn, en deze niet in die woorden ligt opgesloten.

Er bestaat echter een γραφὴ προδοσίας, die bij POLLUX (POLL. Onom. VIII, 40) wordt genoemd onder de in Athene gebruikelike γραφαί, en waarmee men eigenlik geen raad weet. Ik zou daarom willen voorstellen, dat men deze in minder ernstige gevallen van hoogverraad gebruikt, waarin niet door 'n afzonderlike γραφή voorzien was, of tegenover metoeken. Is dit juist, dan is in zoverre het bezwaar ondervangen, dat in de woorden „ἔφηνέ τις" gelegen is; want φαίνειν wordt van iedere schriftelike klacht gebruikt. Deze γραφή kon worden ingediend bij de Thesmotheten; de beklaagde kan zich, als metoek, met 'n gewone borgtocht voorlopig van de zaak hebben afgemaakt en in beslag nemen van het schip was niet nodig. Men kan zich dan voorstellen, dat de aanklager, toen zijn partij aanstalten maakte om te vertrekken getracht heeft, dit te beletten, door de oorspronkelike klacht te laten lopen en tot een εἰσαγγελία zijn toevlucht te nemen.

Zonder verandering aan te brengen in de tekst lijkt het mij niet mogelik, deze plaats afdoende te verklaren, tenzij men aanneemt, dat de spreker, misschien met opzet, zich niet alleen onnauwkeurig, doch zelfs misleidend uitdrukt. Men kan echter niet inzien, wat hij daarbij kon winnen, gezien het feit, dat hij de aanklacht, welke vorm zij ook moge gehad hebben, blijkbaar met goed gevolg heeft doorstaan.

καθέλκειν is het gewone woord voor „een schip in de vaart brengen". ISOCR. 4, § 118 „μακρὸν πλοῖον καθέλκειν;" DEM. 50, § 4 „ἐψηφίσασθε τὰς ναῦς καθέλκειν τοὺς τριηράρχους." XEN. Anab 7, 1, 19 „οἱ δὲ καθεῖλκον τὰς τρίηρεις, ὡς ἐν ταῖς τριήρεσι σώζοιντο." PLATO, Leges 4, 2 (p. 706*d*). Men krijgt de indruk, dat de spreker

bedoelt, dat hij zelf de reis wilde meemaken; deze onderstelling is in zich volstrekt niet onwaarschijnlik.

Uit de woorden καθέλκειν ἀξιοῦντος blijkt m. i. in elk geval, dat het schip, dat de aanleiding werd tot de tegen de spreker ingediende klacht, op het punt stond te vertrekken, en dat men de voorstelling van de zaak nog duisterder maakt door te veronderstellen, dat er sprake kon zijn geweest van een verboden *invoer* van koopwaar uit Delus [1]).

ἄκριτος ἀποθανεῖν. Een soortgelijk geval vindt men in de redevoering van LYSIAS tegen de korenhandelaars, die uit ongeveer dezelfde tijd is [2]). Ook hier zien we de Raad tengevolge van een aanklacht, bij hem ingebracht, hetzij door εἰσαγγελία, hetzij door ἀπαγωγή [3]) zozeer in opwinding geraken, dat sommige leden de beklaagden reeds terstond naar de Elf wilden verwijzen [4]). De spreker brandmerkt dit optreden als in strijd met de wet, of altans met de gebruiken.

ἐγγυητάς. DRERUP [5]) legt dit meervoud letterlik uit en veronderstelt, dat er van 3 borgen sprake is: PASIO, ARCHESTRATUS en PHILIPPUS. Door de latere νόμος εἰσαγγελτικός werden, naar het schijnt, werkelik drie borgen voorgeschreven [6]); hier is echter blijkbaar slechts van een bepaalde borg sprake. De opvatting van PARTSCH is dan ook veel overtuigender: „Der Sprecher bittet den Bankier PASION, führ ihn Bürgschaft zu übernehmen. PASION läszt den Athener ARCHESTRATOS, seinen früheren Herrn, die ἐγγύη erklären. Aber da PASION selbst damals noch nicht Vollbürger war, musz ARCHESTRATOS im eigenen Namen garantiert haben" [7]). De toedracht der zaak is dus deze: PHILIPPUS werd eerst gevraagd, waarschijnlik al met medeweten van PASIO, die als bankier van de spreker omtrent de finantiële draagkracht van deze laatste inlichtingen kon geven; als PHILIPPUS, de ξένος πατρικός, toch weigert, helpt PASIO zijn cliënt uit de nood door zijn

---

[1]) DRERUP, de Isocr. orr. iudd. (Philol. Suppl. XXII, 1896), p. 363.
[2]) LYS. 22, gedateerd in 386.
[3]) Zie GERNET in z'n uitgaaf van LYSIAS, deel II, p. 82 v.
[4]) LYS. 22, § 2 (ἀκρίτους τοῖς ἕνδεκα παραδοῦναι).
[5]) De Isocratis orr. iudd. (Philol. Suppl. XXII, 1896) p. 363.
[6]) Zie hierover blz. 175, n. 6.
[7]) PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht, (1909), p. 139 v.

relatie met ARCHESTRATUS. Men kan de vraag of er nog meerdere borgen zijn geweest, m. i. gevoegelik in 't midden laten.

§ 43.

Φίλιππος. Omtrent zijn identiteit ontbreken alle gegevens. KIRCHNER [1]) neemt hem op in zijn Prosopographia Attica, blijkbaar, omdat hij burger moet zijn geweest, daar hij anders niet borg had kunnen zijn.

τοῦ κινδύνου: het risico. Voor PHILIPPUS was de verklaring van PASIO ten aanzien van sprekers vermogenstoestand blijkbaar niet voldoende. Het woord kan ook een toespeling bevatten op de mate, waarin de spreker zich door de geldlening op het schip had gecompromitteerd.

εἰ μικρῶν ἀπεστερεῖτο. Uit de onderstelling, die de spreker hier maakt, kan men afleiden, dat de tussenkomst van PASIO ditmaal plaats had kort na de eerste moeilikheden, die zijn cliënt met de afgezanten van SATYRUS had ondervonden; de geldlening zelf valt natuurlik nog in de tijd, dat hij over contanten beschikte, d. w. z. vóór deze moeilikheden zich hadden voorgedaan. Immers, hij stelt het voor, alsof PASIO hem tegenover de afgezanten al gequalificeerd had als iemand, die hem voor 300 drachmen had tekort gedaan, maar ondanks dit feit hem toch een borg (en nog wel zijn vroegere meester ARCHESTRATUS) verschafte voor 7 talenten. Is deze gevolgtrekking juist, dan heeft de spreker het niet nodig gevonden tegenover de atheense magistraten het bestaan van het deposito te verzwijgen. Dit zou weer kunnen verklaard worden uit het feit, dat het onmiddellik gevaar van de kant van SATYRUS voor de spreker geweken was. PASIO zou dus in 't begin nog met de spreker hebben meegewerkt; hij zou ARCHESTRATUS hebben ingelicht over sprekers credietwaardigheid. Zo is het ook te begrijpen, hoe de spreker zelf de overtuiging had, dat PASIO nog te goeder trouw was. Hij veronderstelt, dat PASIO eerst langzamerhand op het idee kwam, om hem van zijn geld te beroven (vgl. § 8). PASIO zelf kan deze gelegenheid hebben aangegrepen om de spreker zolang mogelik in die waan te

---

[1]) KIRCHNER, Prosop. Attica, nr. 14371.

laten, wetende, dat hij ten opzichte van het deliese schip toch niets riskeerde.

Er wordt echter ook gezegd, dat de aanklacht reeds gedaan was vóór het schip in de vaart was gebracht (§ 42); er is dus waarschijnlik slechts korte tijd verlopen tussen de lening zelf en de aanklacht.

We krijgen dus deze opeenvolging van feiten:

a. de geldlening op het vrachtschip.

b. het optreden der afgezanten van SATYRUS.

c. de aanklacht tegen de spreker en de behandeling daarvan.

Het is zelfs mogelik, dat de wens van de spreker, naar Byzantium te vertrekken, mede onder invloed stond van deze aanklacht.

Dit was dan een streep door de rekening van PASIO, die aanvankelik moeite zal hebben gedaan, de jonge man zolang mogelik in Athene te houden en onder zijn invloed. Is dit laatste juist, dan komen de pogingen, bij PASIO aangewend om het geld terug te krijgen en de „ontmaskering" van PASIO heel kort daarna.

We kunnen dus als vrij zeker aannemen, dat al deze gebeurtenissen binnen een betrekkelik kort tijdsbestek gelegen hebben, hetzij in het najaar van 394, hetzij in het vroege voorjaar van 393 (want de deliese kwestie hoeft niet noodzakelik vóór de slag bij Cnidus te vallen). Het eerste is echter het waarschijnlikst, want in de eerste helft van het jaar 393 vallen nog te veel gebeurtenissen, die ook hun plaats in het geheel vragen: de verzoening van SATYRUS met SOPAEUS, de aankomst van het bericht daaromtrent in Athene, de eerste aanklacht tegen PASIO (waarop in § 22 gezinspeeld wordt met de woorden „ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ"), diens chicanes, de reis naar de Peloponnesus en ten slotte de reis van de spreker met CITTUS naar de Pontus. De dood van SATYRUS, die nog niet in Athene bekend was, toen het definitieve proces gehouden werd, had eerst plaats in 388/7 [1]).

De opvatting, die ik hier heb gegeven, is weliswaar enigzins gekunsteld, maar toch in zich niet in strijd met de feiten, zoals de spreker die mededeelt. Enkele gegevens, die meer op de achtergrond van het verhaal liggen, passen er zelfs goed bij: de onzekerheid, hoe het met SOPAEUS zou aflopen (§ 6, tweede gedeelte), PASIO, die nog niet terstond tot het bedrog besloten heeft (§ 8, einde), het feit, dat een

[1]) Zie hierover blz. 52.

ogenblikkelike vlucht uit Athene niet heeft plaats gehad, waaruit ook blijkt, dat het gevaar van de kant van SATYRUS niet meer zo acuut was, nadat de spreker de afgezanten ten opzichte van zijn geld had tevreden gesteld (§ 8, begin).

Ik wijs er nog eens op, dat deze reconstructie niet noodzakelik uit de woorden van § 43 en 44 volgt. Wil men ze niet aanvaarden, dan zal men alle gebeurtenissen uit § 42—44 moeten plaatsen in het tijdperk, dat aan de komst van SATYRUS' afgezanten onmiddellik voorafgaat.

'Αρχέστρατον. Men kan moeilik aan de identiteit van deze ARCHESTRATUS met een der vroegere meesters van PASIO zelf twijfelen [1]). Er moet trouwens een biezondere reden zijn geweest, waarom de bankier ARCHESTRATUS de ἐγγύη voor dit belangrijk bedrag op zich neemt, terwijl een ξένος πατρικός van de spreker het weigert.

τὸν ἀπὸ τῆς τραπέζης. MATHIEU en BRÉMOND vertalen „l'ancien banquier". De gewone uitdrukking is ὁ **ἐπὶ** τῇ τραπέζῃ [2]). De praepositie ἀπό kan echter in dezelfde betekenis gebruikt worden: ὁ ἀπὸ τῆς σκηνῆς, οἱ ἀπὸ τοῦ δήμου [3]).

Of ARCHESTRATUS zich uit de zaken heeft teruggetrokken, toen hij PASIO in staat stelde, voor eigen rekening te beginnen, is niet bekend.

ἑπτὰ ταλάντων. Is het toeval, dat hier weer hetzelfde bedrag terugkeert als in § 14, waar PASIO voor CITTUS borg bleef in het proces, dat MENEXENUS, gelijk we gezien hebben, in naam van de spreker was begonnen, toen deze nog niet uit de Peloponnesus was teruggekeerd? We hebben gezien, dat het bedrag van 7 talenten waarschijnlik samenhing met dat van spreker's vordering op PASIO: het hoofdbestanddeel van zijn vermogen, 6 talenten, en bijkomstige vorderingen tot 1 talent [4]). Wanneer, zoals in ons geval, een εἰσαγγελία is ingediend, kan de wet geëist hebben, dat de beklaagde voor zijn gehele vermogen borg stelde, als hij zich niet in hechtenis wilde begeven; immers, een veroordeling zou waarschijnlik de verbeurdverklaring van al zijn goederen geëist hebben. Is dit juist, dan is het geen toeval, dat hier het bedrag

---

[1]) KIRCHNER Prosop. Attica, nr. 2405. Vgl. DEM. 36 § 48.
[2]) Vgl. § 2 en § 53. Zie blz. 43.
[3]) Zie KÜHNER-GERTH, Griech. Gr. II, 1, p. 457. Vgl. het latijnse „a".
[4]) Zie blz. 108 v.

van 7 talenten terugkeert en een bewijs te meer voor het beweren van de spreker, dat PASIO wist, dat hij nagenoeg het gehele vermogen, dat zijn cliënt in Athene bezat, in handen had. Zie ook zijn eigen woorden in § 44.

ἐγγυητὴς κατέστη. Ook hier is de uitdrukking minder juist, want niet PASIO, maar ARCHESTRATUS was officieel de borg voor de spreker. Borg stellen is nl. ἐγγυητὴν καθιστάναι [1]).

Op deze uitdrukking is dus eveneens van toepassing, hetgeen PARTSCH zegt van de woorden „τῶν δ' ἑπτὰ ταλάντων ἐγγυητής μου ἐγένετο" in § 44: „PASIO bürgte wohl dem ARCHESTRATOS für den Sprecher" [2]). Men kan in beide gevallen ook een nieuw bewijs zien voor de stelling, dat de spreker zich weinig bekommert om een juridies juiste wijze van uitdrukking.

§ 44.

τὰς τριακοσίας δραχμάς. Zie § 7 en 38 v.

δεδήλωκα. Het valt op, dat de spreker hier geen getuigen laat optreden. Er moeten toch meerdere personen bij het geval aanwezig zijn geweest: niet alleen ARCHESTRATUS (op wie misschien niet viel te rekenen), maar ook de magistraat en anderen. Een oplossing, waaraan men het eerst denkt, dat nl. PASIO zelf het feit niet wilde ontkennen, wordt niet alleen door de spreker niet aangeroerd (vgl. daarentegen § 25), maar wordt zelfs tot op zekere hoogte door zijn eigen woorden weerlegd: PASIO zou te kennen hebben gegeven, dat de spreker nooit een bedrag, als waar het hier om ging, in Athene tot zijn beschikking had gehad. Maar een dergelike tegenspraak bestaat er ook reeds door het bestaan van de kwijting, waarop PASIO zich beroepen heeft (§ 25). Men zal er wel nooit in slagen, de draagwijdte van dergelike beweringen ten volle te achterhalen.

We veronderstellen dus, dat de spreker ook ten opzichte van dit argument het antwoord van PASIO nog moet afwachten. Indien de afwezigheid van het woord „μάρτυρες" in deze paragraaf niet te wijten is aan een fout in de overlevering, moeten we het antwoord

---

[1]) PARTSCH, Griechisches Bürgschaftsrecht, p. 96.

[2]) PARTSCH, p. 140, n. 2.

op de vraag, of de spreker geen getuigen heeft kunnen of willen krijgen, schuldig blijven. Het woordje „ἔργῳ" in § 42 wijst enigzins op het eerste.

§ 45.

γνῶναι: uitspraak doen. Vgl. § 16 en 51.
εἰσπλεῖν. Vgl. § 5.

§ 46.

περὶ τοῦ σώματος κινδυνεύειν. Vgl. § 34. De spreker zinspeelt hier op zijn verhouding tot SATYRUS. Juist dezelfde bewijsvoering vinden we terug bij ISOCRATES in zijn rede tegen EUTHYNUS (21 § 14 v.).

§ 47.

οὐδὲ . . . . παρεσκευαζόμην. De spreker zinspeelt dus op z'n voornemen, zich door de vlucht aan een uitlevering te onttrekken. Blijkbaar staat zijn plan, naar Byzantium te gaan, hiermee in verband (zie § 8).

§ 48.

ἀτοπίαν καὶ ἀπιστίαν. „Ongerijmde en met zich zelf in tegenspraak komende beweringen." De spreker geeft in deze passage nog eens PASIO's tegenstrijdige beweringen inzake de kern der kwestie weer: toen de spreker in ongenade verkeerde, zou hij (volgens PASIO) een onrechtmatige actie tegen PASIO hebben ingesteld (με ἀδίκως ἐγκαλεῖν ἐπιχειρῆσαι); toen de spreker weer in genade was aangenomen zou hij aan PASIO een kwijting hebben gegeven (με ἀφεῖναι πάντων τῶν ἐγκλημάτων αὐτόν). Ten einde de tegenstelling zo scherp mogelik te maken, stelt hij op enigszins misleidende wijze het tijdstip, waarop hij zijn eerste (onderhandse) pogingen aanwendde om zijn geld terug te krijgen (§ 8 vv.) gelijk met dat, waarop hij voor 't eerst een actie bij de polemarch tegen PASIO begon (§ 11). Een dergelik vergrijp tegen de regel „qui plus probat nihil probat", kon de logograaf zich wel veroorloven; zijn vakgenoot, die de verdedigingsrede opstelde, kon er onmogelik op zijn voorbereid en de sprekers zelf hadden gewoonlik te weinig rhetoriese scholing om er op eigen gelegenheid een

antwoord op te geven. Dezelfde bewijsvoering keert terug in Isocr. 21 § 15.

§ 49.

ἀλλὰ γάρ. De codex Vaticanus geeft de lezing: „ἀλλὰ γὰρ οὐ περὶ τούτων μόνον ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων," met goede zin, doch wat stijf. De oudere edities nemen deze lezing op. In de codex Urbinas lezen we „ἀλλὰ γὰρ ἴσως περὶ τούτων μόνον ἀλλ' οὐ καὶ περὶ τῶν ἄλλων," gedeeltelik[1]) door een latere hand in margine aangevuld. Deze lezing, die Blass, Drerup, en de nieuwe franse uitgaaf opnemen, is blijkbaar een opwerping, die abrupt weerlegd wordt door wat er volgt: „ὃς τὸν μὲν παῖδα κτλ." Behalve een voorkeur voor de codex Urbinas is er m. i. niets, dat voor de laatste lezing pleiten kan. De woorden ἀλλὰ γάρ behoeven niet noodzakelik een opwerping van de spreker in te leiden[2]); bovendien zou een opwerping als deze in de gedachtengang geheel misplaatst zijn. Wat de spreker in § 48 zegt, raakt juist de kern van zijn betoog; het argument van § 49 is slechts bijzaak. Hij zou m. i. het gezegde in § 49 door het gebruik van het woord „ἴσως" tegen zijn bedoeling in verzwakken. Ik geef dus aan de lezing der vulgata de voorkeur, temeer, waar de overlevering in de cod. Urbinas weifelt.

ἀπεγράψατο. De spreker zinspeelt waarschijnlik op de εἰσφορά, waarbij hij zelf als ἐπιγραφεύς was opgetreden en dus inzage had gehad in de betrokken aangifte. Hij heeft dit argument blijkbaar tot het laatst bewaard, om niet schijnbaar doelloos in herhalingen te vervallen.

§ 50.

μόνος πρὸς μόνον. De spreker doelt waarschijnlik niet zozeer op het deposito zelf, dan wel op zijn overeenkomst met Pasio op de Acropolis, die aanleiding had gegeven tot het opmaken van het stuk, dat naderhand vervalst bleek te zijn.

§ 51.

εἰσέπεμψε δὲ τὸν Κίττον. We vernemen hier een nieuwe biezonderheid, van niet weinig belang: in plaats van zelf naar de Pontus te

[1]) nl. de woorden: μόνον . . . . τῶν.

[2]) Zie Kühner-Gerth, Griech. Gr. II, 2, p. 331.

gaan, heeft PASIO CITTUS er heen gestuurd en de spreker heeft de reis meegemaakt, want zo moeten we de woorden „ἀκούσας δὲ Σάτυρος ἀμφοτέρων ἡμῶν," mede in verband met „μὴ παρόντος τούτου (sc. Πασίωνος)" in de volgende paragraaf wel opvatten. Wanneer heeft die reis plaats gehad en wat was haar doel? Het is niet mogelik die reis te plaatsen vóór de opening van het contract; want deze was mede een van de consequenties van PASIO's weigering, om zelf mee te gaan naar de Pontus (zie § 23).

Heeft de reis dus plaats gehad, nadat spreker had ontdekt, dat PASIO hem opnieuw had misleid, dan moeten we wel aannemen, dat de eerste desondanks nogmaals op een voorstel, om de zaak te schikken, was ingegaan. Dit is in zijn omstandigheden niet zo vreemd. Hij moet heel goed begrepen hebben, dat een proces in Athene zo goed als geen kansen bood; in zijn vaderland kon hij in elk geval meer steun van de zijde van SATYRUS verwachten. Dezelfde reden, die hem er toe had gebracht, met een in Athene waardeloos stuk naar de Pontus te vertrekken, zal hem ook het voorstel, dat CITTUS zou meegaan, hebben doen aanvaarden; dat SATYRUS hem ten slotte toch heeft moeten teleurstellen, waarschijnlik om de goede betrekkingen met Athene niet te verstoren, doet daaraan niets toe of af. Hij heeft eenvoudig de kans, die hem geboden werd, aangegrepen.

De voorgeschiedenis van het proces heeft dus ook na het jaar 394 nog geruime tijd in beslag genomen: met een reis heen en weer naar de Pontus moet minstens een goed deel van het seizoen van 393 gemoeid zijn geweest.

Eerst nadat ook deze laatste poging om zijn geld terug te krijgen op niets is uitgelopen, is de spreker naar Athene teruggekeerd, waar hij zijn toevlucht heeft genomen tot een logograaf, wiens talent voor een hopeloze zaak toch nog een zeer aannemelik pleidooi heeft weten samen te stellen.

ἐλεύθερος. CITTUS gaf natuurlik de feiten, zoals PASIO die voorstelde: dat er van een βάσανος van hemzelf geen sprake kon zijn geweest. Het was zeker ook om zelf gedekt te zijn bij een mogelike confiscatie van PASIO's bezittingen in het gebied van SATYRUS, dat CITTUS zijn status als vrij man voorop stelde.

Μιλήσιος. CITTUS noemt hier zijn origo, om zich uit te geven voor

'n gewoon metoek, iemand, die als Milesiër zich in Athene had gevestigd. Hij heeft blijkbaar ontkend, ooit de slaaf te zijn geweest van PASIO. Dat hij werkelik uit Milete afkomstig was kon hij misschien op de een of andere wijze aantonen; zie hierover blz. 88.

§ 52.

οὐκ ἠξίου. De spreker geeft twee motieven aan, waarom SATYRUS weigerde uitspraak te doen. Vooreerst waren niet beide partijen in persoon aanwezig en vervolgens vreesde SATYRUS voor zijn prestige, als PASIO de uitspraak naast zich neerlegde. We kunnen deze verklaringen niet verifiëren; mogelik is echter nog een derde, dat SATYRUS niet in Athene de schijn wilde wekken, dat de rechtszekerheid bij hem in gevaar was, doordat hij beslissingen nam, waar men in Athene zelf een „non liquet" zou hebben uitgesproken. Zeker is, dat SATYRUS zich op 'n zeer diplomatieke manier van de zaak afmaakte.

ἐπιστολήν. De betekenis van 'n dergelik, niet officieel, document stelt BONNER op één lijn met de steun, die de zgn. συνήγοροι aan de partijen gewoon waren te verlenen [1]).

Ξενοτίμῳ τῷ Καρκίνου. Wegens de overeenkomst in naam wordt hier gedacht aan een van de vier zoons van de atheense dichter en tragedieschrijver CARCINUS, die zelf weer een zoon van XENOTIMUS was. Er is reden om aan te nemen, dat deze CARCINUS uit Acragas afkomstig was en in Athene een familie van toneelschrijvers en dansers stichtte [2]). Gegevens daaromtrent vindt men bij SUIDAS en in de scholiën op ARISTOPHANES [3]).

Ook KIRCHNER [4]) neemt onze plaats op onder de testimonia voor de tragicus, naast enkele inscripties, die overdrachts-oorkonden van de schatkamer van het Hekatompedon bevatten uit de jaren 398/7 en 390/89 [5]).

De XENOTIMOS, die door ISOCRATES gekenschetst wordt als een

---

[1]) BONNER, Evidence in Athenians Courts, (Chicago, 1905), p. 83.

[2]) Aldus DIEHL in P. W. Band X, (1919), p. 1951 v.

[3]) SUIDAS s. v. Καρκίνος; schol. ad. ARIST. Nub. 1261, Ran. 86, Pac. et Aves, passim.

[4]) KIRCHNER, Prosopographia Attica nr. 11269.

[5]) I. G. II. 2. 652, reg. 24 (Ditt. Syll. tweede druk, 586) en 660, reg. 62 vv.

verkrachter van wetten, omkoper van rechtbanken, kwelgeest van magistraten en bedrijver van allerlei ongerechtigheden [1]) wordt door KIRCHNER afzonderlik geplaatst. M. i. is dit niet nodig.

§ 53.

παρακαταθήκης. De codex Vaticanus heeft καταθήκης. Zie hierover blz. 94 v. en 202.

§ 54.

βασάνου. Een veel besproken locus communis [2]).

§ 55.

πάντες γὰρ ἐπίστασθε. Een hoogst merkwaardige redenering. Na eerst de lof van de βάσανος te hebben gezongen, omdat deze het beste middel zou zijn, om de waarheid aan het daglicht te brengen, gaat de spreker de objectieve betekenis ervan weer wegnemen, door te zeggen, dat PASIO bij het experiment in het voordeel zou zijn, omdat hij ten slotte het verdere lot van CITTUS in handen heeft. We zien hier een echt staaltje van rhetoriese kunst; eerst wordt de nadruk er op gelegd, dat PASIO voor de objectieve betekenis van de βάσανος terugschrikt, daarna wordt de subjectieve waarde er van tegen hem uitgespeeld, hoewel beide waardeoordelen met elkaar in strijd zijn. Het gehoor slikte blijkbaar zulke dingen, zoals we trouwens al bij het betoog van § 48 hebben opgemerkt. We kunnen hieruit zien, dat het PASIO niet zwaar behoefde te vallen, zijn weigering van de βάσανος onder deze omstandigheden juist in zijn eigen voordeel uit te leggen.

Toch gaat er een grote suggestie uit van sprekers bewering. Hij geeft te kennen, dat PASIO het graag op de foltering van de slaaf had laten aankomen, als er geen ander bewijs tegen hem was, omdat deze allicht zijn mond kon houden en zich niet zou verspreken. Nu was er echter al te veel gebeurd.

---

[1]) ISOCR. 18, § 11. De redevoering dateert waarschijnlik van 401.

[2]) Vgl. ISAE. 8, § 12; DEM. 29, § 5; 30, § 37; 49, § 52; 59, § 122. ARISTOTELES, Rhet. I, 15, geeft er 'n verhandeling over.

§ 56.

οἰκῶν ἐν τῷ Πόντῳ . . . . ἦλθον. Het heeft de schijn, dat de spreker met 't oog op zijn proces naar Athene was gekomen. Op dit ogenblik was hij dus misschien geen gewoon metoek meer[1]).

§ 57.

διὰ σπάνιν σίτου. Over de betekenis van het Bosporaanse Rijk voor de korenhandel in Athene is reeds gesproken op blz. 54 vv.

§ 58.

τὰς ἐκείνων ἐπιστολάς. De codex Urbinas heeft εκεινουν, blijkbaar ontstaan uit een verbetering van ἐκείνων in ἐκείνου. Verder heeft hij de woorden ἐπιστολάς tot en met ἐκείνων weggelaten; eerst door een tweede hand zijn zij in margine toegevoegd, met ἐκείνου in plaats van ἐκείνων. Dit laatste is blijkbaar een vergissing; men vraagt zich echter af, of in de eerste zin van deze paragraaf niet ἐκείνου moet staan, daar in § 52 alleen van een brief van SATYRUS sprake was. DRERUP meent echter, dat én vanwege de hiaat achter ἐκείνου, én omdat SATYRUS en spreker's vader in § 57 reeds tezamen zijn genoemd, ook in deze paragraaf over beiden gesproken moet zijn. Men kan dan ook gerust aannemen, dat de brief, die door XENOTIMUS werd meegebracht, door de samenwerking van SOPAEUS en SATYRUS is tot stand gekomen.

---

[1]) Zie blz. 168.

IV.

UITWEIDINGEN.

1. Ἄνευ μαρτύρων.

De bewering, dat bij het afsluiten van transacties bij trapezieten geen getuigen worden genomen, die in de Trapeziticus tot tweemaal toe (§ 2 en 53) als iets vanzelfsprekends wordt geuit, heeft terecht de aandacht der onderzoekers getrokken. Bij de spreekwoordelik geworden Graeca fides leek het uitgesloten, dat men mocht aannemen, dat de transacties bij bankiers, waarbij vaak belangrijke bedragen waren betrokken, zonder de gebruikelike waarborgen zouden hebben plaats gehad. We zouden dus te doen hebben met een uitzondering op de atheense rechtsregel, door DEMOSTHENES aldus geformuleerd: „κυρίας εἶναι τὰς πρὸς ἀλλήλους ὁμολογίας, ἃς ἂν ἐναντίον ποιήσωνται μαρτύρων." (42 § 12). De onderzoekers nemen over het algemeen aan, op grond van enkele plaatsen bij DEMOSTHENES, dat de boeken der bankiers zelf bewijskracht hadden en inderdaad is er wel eens sprake van het overleggen van afschriften daaruit bij de rechtbank; de vraag rijst echter, of de Athener in dit geval genoegen zou hebben genomen met een bewijsmiddel, dat geheel aan de willekeur van de andere partij was overgelaten. Van juridies standpunt bezien is het twijfelachtig, of het atties recht wel een zelfstandige bewijskracht van geschreven stukken gekend heeft [1]).

We zullen trachten, het vraagstuk van beide kanten te bezien, door achtereenvolgens na te gaan, welke rol de bankboeken en de eventuele getuigen in deze zaak gespeeld hebben om daarna te trachten de vraag te beantwoorden, welke bewijsmiddelen de trapeziet en zijn cliënt ten dienste stonden om hun wederzijdse aanspraken voor de rechtbank te ondersteunen.

De theorie, dat de trapezietenboeken voor het gerecht zelfstandige bewijskracht bezitten, werd, bij mijn weten, het eerst opgesteld door

---

[1]) Vergelijk over deze kwestie blz. 127 v.

MEIER en SCHÖMANN [1]). In hetzelfde jaar formuleerde ook PLATNER [2]), zij het na enige aarzeling [3]), de stelling, dat in Athene de koopmans- en bankiersboeken uitzondering maakten op de regel: „scripturae non probant pro scribente" [4]). Deze opvatting schijnt te zijn ontstaan onder invloed van de in het romeinse recht geldende regel, dat de codex accepti et expensi (en andere boeken en geschriften) van iedere pater familias tot de litterae behoorden, op grond waarvan een contract kon tot stand komen, en die dus zelfstandige bewijskracht hadden [5]).

GNEIST, die in zijn werk „Die formellen Verträge des neueren römischen Obligationenrechts im Vergleich mit den Geschäftsformen des griechischen Rechts" (Berlin 1845) de theorie van het „vormloze" karakter van het griekse recht, welke nog steeds de heersende is, heeft ingeluid, komt niettemin, op grond van een bestudering van DEM. 36 § 43 tot de slotsom, dat de bankiersboeken als formele schuldoorkonden werden behandeld, uit welke beide partijen afschriften lieten maken, die ze voor het gerecht gebruikten [6]). SCHÄFER drukt zich nog sterker uit: „bei Wechselschulden hatten die Bücher volle gerichtliche Beweiskraft" [7]). LIPSIUS, in z'n nieuwe bewerking van MEIER-SCHÖMANN, „Das Attische Recht und Rechtsverfahren" (Leipzig, 1905—1915) zegt, dat de attische bankiers getuigen konden ontberen, „weil ihre Geschäftsbücher (γράμματα τραπεζιτικά) in solchem Ansehen standen,

---

[1]) MEIER en SCHÖMANN, Der Attische Procesz (Berlin 1824) p. 662.

[2]) E. PLATNER, Der Procesz und die Klagen bei den Attikern (Darmstadt 1824), II, p. 351.

[3]) Op grond van DEM. 36, § 20.

[4]) Vgl. Cod. Iust. IV, 19, 7. BREMI, Isocratis Orationes comment. instruct. I (1831) schrijft in zijn kommentaar op de Trapeziticus ten onrechte de oorsprong van deze stelling toe aan BÖCKH. Hij tekent bij § 2 aan: „Hic unus locus aperte docet libros trapezitarum publicam auctoritatem habuisse et vicem testium gessisse", met verwijzing naar BÖCKH, Die Staatshaushaltung der Athener, (1817) I, p. 139 v. BÖCKH verklaart het feit, dat de getuigen bij de bankierstransacties achterwege bleven, uitsluitend uit het grote vertrouwen, dat de trapezieten bij hun cliënten genoten, zonder op de vraag, hoe het eventueel met de bewijsvoering geschapen stond, in te gaan.

[5]) Zie MAY, Eléments de droit romain, (Paris, 1925) p. 331.

[6]) GNEIST, t. a. p. § 422.

[7]) SCHÄFER, Demosthenes und seine Zeit (Leipzig 1856—1858) III, 2, p. 137.

dasz eine Eintragung in sie die Ausstellung einer συγγραφή vertrat" [1]). Ook WILAMOWITZ is die mening toegedaan [2]).

In 1866 reeds werd deze stelling aangetast door A. PHILIPPI, in een artikel, getiteld „Ueber die Demosthenische rede gegen TIMOTHEOS" [3]). PHILIPPI vergelijkt hier de rol, die de uittreksels uit de bankboeken in enkele concrete gevallen bij de attiese redenaars spelen, met die van de overige bewijsmiddelen en komt tot de slotsom, dat zij volstrekt geen doorslaggevende bewijskracht hadden. Hij verklaart overigens het verschijnsel van het achterwege blijven van oorkonden, die als bewijsmiddel zouden kunnen dienst doen, uit het feit, dat de omstandigheden, waaronder bij een bankier de zaken werden afgewikkeld, steeds de aanwezigheid van meerdere personen met zich meebrachten, die tot op zekere hoogte de rol konden vervullen van de getuigen, zonder welke iedere private oorkonde van nul en gener waarde was. Alle uitingen, die aan het achterwege blijven van getuigen bij bankierszaken een zeker relief schijnen te geven, stelt hij op rekening van rhetoriese overdrijving. Wat hiervan is, zullen we later zien.

De enige, die PHILIPPI bijvalt, is, bij mijn weten, HASEBROEK [4]). Deze belicht enerzijds de onbetrouwbaarheid van een bewijs uit de boeken, zo het bestaan had, uit het concrete geval van de Trapeziticus, waar PASIO op verzoek van zijn cliënt de boeken vervalst, omdat deze uit de handen van de agenten van Satyrus wil blijven. Anderzijds geeft HASEBROEK een diepere verklaring voor de bereidwilligheid van burgers, om bij een trapeziet een betrekkelik groot risico te willen lopen: „die Verheimlichung des eigenen Besitzes ist nur eines der vielen Symptome im gegenseitigen Kampfe zwischen Staat und

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 719. In zijn bewijsvoering brengt hij de woorden van ISOCR. Trap. § 2 „τὰ συμβόλαια . . . . . ἄνευ μαρτύρων γίγνεται" op een geheel ongeoorloofde wijze in verband met het volgende „καὶ πιστοὶ διὰ τὴν τέχνην δόκουσιν εἶναι", want beide uitingen dienen niet tot steun van elkaar, zoals LIPSIUS meent, doch om te verklaren, dat de spreker zich in een zo ongunstig mogelike positie bevindt.

[2]) WILAMOWITZ, Staat und Gesellschaft der Griechen (1910) p. 120.

[3]) Fleckeisens Jahrb. für class. Philol. 1866, p. 611 vv.

[4]) HASEBROEK, Zum griech. Bankwesen der klass. Zeit, Hermes 1920 p. 153, Hij handhaaft zijn standpunt in „Staat und Handel", p. 91.

Bürger." Het duidelikste bewijs daarvoor vinden we in de 21ste redevoering van ISOCRATES [1]).

Wanneer we nu nog eens het hele probleem nagaan, dringen zich deze vragen op:

1°. Welke plaats neemt het schriftelik bewijs als zodanig in in het systeem van het attiese recht?

2°. Zijn er, behalve de boeken, nog andere bescheiden bij de bankzaken betrokken geweest?

De eerste vraag is van algemene aard; we kunnen haar echter hier buiten beschouwing laten, omdat bewijskracht, zo zij bestaat, niet gelegen kan zijn in datgene, wat bij een schriftelike oorkonde het kernpunt is der bewijskracht: de vaststelling, wie haar als zodanig heeft opgemaakt of laten opmaken. Niet in de vorm, uitsluitend in de inhoud kan de bewijskracht van bankboeken gelegen zijn. Als zodanig nemen dus de bankboeken een geheel afzonderlike plaats in. Dit verklaart bv. het standpunt, waarop ons wetboek van koophandel zich stelt ten aanzien van koopmansboeken in 't algemeen; eensdeels de afwijking van de regel, dat geschriften nimmer ten voordele kunnen strekken van hem, van wie ze afkomstig zijn, anderdeels, dat het toekennen van de bewijskracht is overgelaten aan het oordeel van de rechter, die elk geval afzonderlik kan beoordelen. (Zie W. v. K. artt. 7, 8 en 11) [2]).

De gelijkstelling, zoals LIPSIUS (t. a. p.) die formuleert tussen trapezietenboeken en συγγραφή lijkt mij dus om deze reden al geheel verkeerd.

De tweede vraag is, bij gebrek aan gegevens, in 't geheel niet op te lossen. Nergens wordt in de redevoeringen van reçu's en dergelike gesproken [3]). Wel stelt DEMOSTHENES in 't algemeen de vraag: „Zou er wel iemand bestaan, die zo inconsequent is, dat hij aan een persoon, die niet (meer) de rechthebbende is, op grond van een schriftelike

---

[1]) Zie blz. 200 vv.

[2]) Aldus sedert de wijziging van het jaar 1922. Op hetzelfde standpunt staat de Code de Commerce, art. 12. Vóór 1922 trachtte onze wetgever deze materie nader te regelen. Vgl. VÖLLMAR, Het Nederlandsch Handelsrecht (Haarlem 1931), p. 27 v.

[3]) Misschien is in onze redevoering (§ 23) zo iets bedoeld. Zie blz. 137 vv.

opdracht (πέμψαντι γράμματα), een betaling zou doen, die hij hem, toen hij er recht op had, gedurende zo lange tijd had geweigerd?" (DEM. 38 § 12). Strikt genomen bewijst ook deze plaats niets, daar het hier niet gaat over de vraag, of er geld op ontvangbewijs is gegeven, doch wel, of er aan de rechthebbende is uitbetaald. De gedachtegang is namelik deze: HERMONAX was in de Bosporus geld schuldig aan NAUSIMACHUS en XENOPITHES, omdat hij geld geleend had van hun vader, NAUSICRATES. Na de dood van NAUSICRATES was ARISTECHMUS, de vader van de spreker, voogd geworden. Eerst na het beeindigen van de voogdij zou ARISTECHMUS zich het geld, dat HERMONAX aan zijn vroegere pupillen schuldig was, hebben laten uitbetalen, waarbij hij iemand met een schriftelijke opdracht naar de Bosporus had gezonden. We zien dus, dat ook hier niet van een schriftelike kwijting sprake is. Desondanks aarzelt HASEBROEK, die deze plaats aanhaalt [1]), niet, de „Schriftlosigkeit" van het handelsverkeer der vierde eeuw in tegenstelling tot de hellenistiese tijd tot een axioma te verheffen, en m. i. terecht. Waar we het gebruik van schriftelike stukken vaststellen, met name bij het ναυτικὸν δάνειον, dienen deze in de grond slechts als mnemotechnies hulpmiddel.

Na dit vastgesteld te hebben, kunnen we dus de weinige bewijsplaatsen nagaan, waaruit kan blijken, tot op welke hoogte de Grieken in de 4de eeuw het getuigenis der γράμματα τραπεζιτικά hebben aanvaard.

1. APOLLODORUS eiste van TIMOTHEUS de terugbetaling van geld, dat in opdracht van de laatste door PASIO aan derden was verstrekt. Toen de zaak reeds bij de diaeteet in onderzoek was, eiste TIMOTHEUS inzage van de bankboeken en zond te dien einde PHRASIERIDES naar de bank. APOLLODORUS stelde PHRASIERIDES in de gelegenheid afschriften uit de boeken te maken. Nadat hij dit door het getuigenis van de betrokkene heeft laten bevestigen, gaat APOLLODORUS in zijn pleidooi aldus verder: „Nadat ik dus de boeken aan de diaeteet had voorgelegd, bewees ik, in tegenwoordigheid van PHORMIO en van EUPHRAEUS, die het geld hadden uitbetaald aan de personen, die TIMOTHEUS in zijn opdracht had aangewezen, op welke tijdstippen hij de verschillende

---

[1]) HASEBROEK, Staat und Handel, p. 93 v.

bedragen geleend had, wie het geld in ontvangst had genomen en met welk doel hij de lening had afgesloten" (DEM. 49 § 44).

Deze mededeling wordt verduidelikt door een andere plaats bij DEMOSTHENES (52 § 4), waar een opsomming voorkomt van de gegevens, die bij een bepaalde post werden opgetekend in een boek, dat blijkbaar het karakter droeg van een journaal, niet van een grootboek [1]). De bankier noteerde achtereenvolgens:

1°. de naam van de deposant (τὸ τοῦ θέντος ὄνομα).

2°. het bedrag (τὸ κεφάλαιον).

3°. de naam van hem, voor wie het bedrag eventueel bestemd was (τῷ δεῖνα ἀποδοῦναι δεῖ).

4°. de naam van hem, die de rechthebbende in dat geval zou introduceren, indien de bankier hem niet persoonlik kende: (ὃς ἂν μέλλῃ συστήσειν καὶ δείξειν τὸν ἄνθρωπον).

Het ligt voor de hand, dat deze opsomming niet volledig is, doch is aangepast aan de omstandigheden van het proces, waarop de redevoering betrekking heeft.

We keren tot de mededeling van APOLLODORUS terug. Het is twijfelachtig, of hij met de woorden „τὰ γράμματα" in § 44 de bankboeken zelf bedoelt; het is ook mogelik, dat hij nog steeds de in § 33 genoemde afschriften, die PHRASIERIDES met zijn toestemming gemaakt had, op 't oog heeft. Nu deze afschriften er eenmaal zijn, vraagt APOLLODORUS aan PHRASIERIDES de juistheid er van te willen getuigen. Aldus gebeurt in § 43. In elk geval blijkt uit de gang van zaken in or. 49, dat de diaeteet geen voor APOLLODORUS bevredigende beslissing heeft kunnen nemen, want hij verschijnt met zijn zaak voor de heliaea; doch ook hier neemt het overleggen der boeken (dat misschien tegelijk met het getuigenis van PHRASIERIDES plaats had) slechts een ondergeschikte plaats in. De omstandigheid, dat de tegenpartij juist het eerst de boeken in het geding bracht (vgl. § 43, bij de diaeteet), bewijst m. i. dat zij uit de bankboeken slechts de gegevens wilde putten om zich op de verdediging voor te bereiden. Daar de betalingen (het ging om een viertal leningen) steeds aan anderen dan

---

[1]) HASEBROEK werkt deze gegevens nader uit en komt tot de slotsom, dat de griekse bankier ook een grootboek moet hebben gehad. (Hermes, 1920, p. 130 v.)

aan hemzelf waren gedaan, wilde TIMOTHEUS blijkbaar hiervan gebruik maken om van zijn verplichtingen af te komen. Dit kan wel de reden zijn geweest, dat APOLLODORUS de boeken aanvankelik buiten het geding liet. Doch dank zij de omstandigheid, dat er meerdere gegevens in de boeken aanwezig waren dan alleen de namen van hen, die het geld ontvangen hadden, want ook de lastgever en de reden der betaling waren vermeld, kon APOLLODORUS eisen, dat de gegevens, die de boeken verschaften, dan in hun geheel werden geloofd. Maar hoe het ook zij, APOLLODORUS ziet zich toch genoodzaakt, de juistheid der γράμματα zoveel mogelik door gegevens te staven; een onaanvechtbaar bewijs leverden zij dus niet op.

2. In het proces van APOLLODORUS tegen PHORMIO (352 v. C.), waarin de laatste beschuldigd wordt, ten nadele van PASIO's zoon en erfgenaam het geld, dat PASIO (ongeveer 370) in de bank zou hebben gestoken, toen hij deze aan PHORMIO verhuurde, te hebben verduisterd, is ook sprake van de γράμματα der bank. Tevens vernemen we, dat deze γράμματα niet meer bestaan, volgens beweren van APOLLODORUS, omdat zijn moeder die op aanstoken van PHORMIO, haar tweede man, zou hebben vernietigd. (DEM. 36 § 18). De spreker, die ten behoeve van PHORMIO het woord voert, betoogt, dat dit niet waar is, omdat zonder de boeken niet had kunnen plaats hebben:

1°. De boedelverdeling bij PASIO's dood in 370 v. C.

2°. De décharge van PHORMIO als voogd over PASICLES bij diens meerderjarigheid in 362 v. C.

3°. De vele processen, die APOLLODORUS zelf aanhangig gemaakt had, om oude vorderingen van PASIO's bank geind te krijgen.

Alleen in het laatste geval zouden de boeken als bewijsmiddel hebben kunnen dienst doen, op de wijze die wij op 't oog hebben. Daarvan nu zegt spreker in § 21: „καίτοι εἰ ἠφάνιστο τὰ γράμματα, ἐκ ποίων γραμμάτων τὰς δίκας ἐλάγχανεν." Hoe we echter deze uitdrukking moeten interpreteren, blijkt uit het reeds besproken geval van DEM. 49, het enige van de bovenbedoelde processen, waarin we de bankboeken rechtstreeks betrokken zien: louter als gegevens om er de bedoelde aanklachten uit samen te stellen, die overigens met andere bewijsmiddelen zouden moeten worden gesteund.

Uit de wijze, waarop de gegevens der overigens zeer nauwkeurig

bijgehouden bankboeken in de pleidooien gebruikt werden blijkt dus niet, dat er een biezondere bewijskracht aan werd toegekend, zodat we moeten veronderstellen, dat de juistheid van de gegevens, die ze bevatten, door de verklaringen van getuigen moesten worden gestaafd.

We mogen dus, met PHILIPPI en HASEBROEK, vaststellen, dat de bewering, in § 2 van de Trapeziticus geuit, niet haar verklaring kan vinden in de omstandigheid, dat bij de bankierstransacties de waarborgen voor beide partijen gelegen waren in schriftelike stukken, hetzij dan in de boeken, hetzij in andere documenten. Toch is het gezegde te opvallend van aard, dan dat men geen nader onderzoek zou instellen naar zijn juiste betekenis.

Wanneer we de vraag stellen, in hoeverre de in de Trapeziticus geuite bewering waarheid bevat en of ze misschien slechts een advocaten-handigheid is, waarmee getracht wordt de niet-deskundige toehoorders om de tuin te leiden, dan is het van belang allereerst de omstandigheden na te gaan, waaronder zij werd uitgesproken. Het is immers a priori niet uitgesloten, dat een pleiter zijn gehoor onjuist wil voorlichten, als hij daardoor de kansen voor zichzelf doet stijgen. Zo verklaart DEMOSTHENES (44 § 34) „οὐκ ἐπιλογισάμενος .... ὅτι οἱ εἰσποιητοὶ οὐκ αὐτοὶ ὑφ' αὑτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν εἰσποιουμένων καθίστανται", en wil daarmee het feit wegredeneren, dat de tegenpartij zich beroept op 'n posthume adoptie, die in Athene zeer goed mogelik was. ISAEUS (7 § 20) maakt gebruik van een wet, die betrekking heeft op de erfenis ab intestato, waarmee hij, hoewel hij haar, juridies gesproken, onjuist toepast, op niet-deskundige toehoorders 'n geweldige indruk teweeg brengt [1]). LYSIAS (5 § 4) spreekt van slaven, die een metoek, hun meester, wegens ἱεροσυλία hebben aangeklaagd. De spreker zegt, dat die slaven de vrijheid konden winnen en niets riskeerden, alsof hun, ingeval van vrijspreking, niets vanwege hun meester te wachten stond!

Ofschoon we aldus de mogelikheid van een onjuiste bewering vooropstellen, zijn we overtuigd, dat een goed logograaf, en dat was ISOCRATES zeker, zich niet zal laten verleiden tot gezegden, die door hun klaarblijkelike onwaarheid het gehoor reeds terstond tegen zich

---

[1]) Zie ROUSSEL, Lysias, Discours, Tome I, (Paris 1924), p. 126 v.

innemen. Dit zou in ons geval zeker het gevolg zijn. In de boven aangehaalde voorbeelden, steunde de spreker op de ingewikkelde juridiese situatie of op de kracht der suggestie; geen van beide kan bij de simpele mededeling, dat bij trapezieten de contracten zonder getuigen worden afgesloten, dienst doen.

De veelzijdigheid van het bedrijf in zijn reeds geschetste omvang maakt, dat het trapezietenkantoor voor een gewoon atheens burger een vertrouwde omgeving is. Hij zou zelf terstond weten, wat hij van de bewering van de spreker moest denken. We kunnen dus slechts nagaan, of elders in de literatuur der redenaars bevestiging van het hier gezegde gevonden wordt.

Voor de juistheid van dit onderzoek is het nodig, vast te stellen, wat de spreker met μάρτυρες bedoelt. Vanzelfsprekend die personen, die hij bij een eventueel proces als zodanig voor de rechtbank had kunnen roepen. Dit zijn in 't algemeen, naast de volwassen mannelike Atheners, in het volle bezit hunner burgerrechten, alle vrije mannelike personen [1]), die echter geen geldelik belang mogen hebben bij de zaak, waarvoor zij getuigen. (DEM. 40 § 58). Uitgezonderd zijn dus vrouwen, kinderen en slaven. De uitlating bij LYSIAS 5 § 4, die schijnbaar op slaven het woord μάρτυρες toepast, moet in 't algemeen worden opgevat.

Het tweede punt, dat men dient in 't oog te houden, is, dat er uitsluitend sprake is van de afwezigheid van getuigen bij contracten met een trapeziet gesloten. Omtrent geldtransacties met andere personen wordt dus hier niets gezegd. Hier is de aanwezigheid van getuigen iets vanzelfsprekends, vgl. DEM. 28 § 7; 30 § 20 vv. (ἀμαρτύρως πράττειν). Niettemin kan het nuttig zijn eens na te gaan, of ook onder andere omstandigheden bij geldelike transacties de getuigen achterwege blijven en waarom.

1. DEMOSTHENES, die het proces tegen zijn voogden gewonnen heeft, wil de hand leggen op 'n stuk land, dat in het bezit was van APHOBOS. Nu komt ONETOR het opeisen onder voorwendsel, dat het een pand is voor de προίξ zijner zuster, die van APHOBOS was gescheiden. DEMOSTHENES betoogt, dat die προίξ nooit was uitbetaald

---

[1]) BONNER, Evidence in Athenian Courts, (Chicago 1905), p. 27 en LIPSIUS, A. R. p. 873.

en dat ONETOR's optreden slechts een manoeuvre was om hem het hem toekomende te onthouden. Als hij de mogelikheden van verweer der tegenpartij nagaat, komt hij tot de onderstelling, dat deze de aanwezigheid van getuigen bij de uitbetaling der προίξ zou ontkennen „ὡς ἁπλοῖ τινὲς εἶναι δόξοντες, ἡγοῦντες ῥᾳδίως ὑμᾶς ἐξαπατήσειν." (DEM. 30 § 24).

Hier wordt het achterwege laten van getuigen dus alleen als 'n verregaande naïveteit voorgesteld.

2. THEOMNESTUS heeft van spr. geld geleend, 30 minae. Het was een dienst, bewezen aan een vriend, die in nood zat; THEOMNESTUS was nl. veroordeeld in een proces tegen THEOZOTIDES en de vervaldag was daar. De wijze van betaling beschrijft spr. aldus: „δοὺς δὲ, ὥσπερ εἰκός, ἄνευ μαρτύρων." Deze omstandigheid wordt gemotiveerd door de tot tweemaal toe met nadruk uitgesproken verzekering, dat THEOMNESTUS zijn vriend was [1]). (LYS. fr. 39, GERNET. reg. 250).

3. NICIAS, die tijdens het bewind der dertig het land moest verlaten, deponeerde (παρακατέθετο ISOCR. 21 § 20) de som van 3 talenten bij z'n neef EUTHYNUS. Later kreeg hij er slechts twee terug en sprak zijn neef voor de rest aan (§ 4). In dit betoog, dat alle sporen draagt van een rhetories oefenstuk, wordt ook vooropgesteld, dat niemand, slaaf noch vrije, bij het in bewaring geven der 3 talenten tegenwoordig was geweest. Er waren dus noch βάσανοι, noch μάρτυρες.

Deze handelwijze vindt blijkbaar haar verklaring in het feit, dat NICIAS er alles aan gelegen was te zorgen, dat hij zo ongemerkt mogelik have en goed in veiligheid bracht. Een overeenkomstige situatie dus als die van de spreker in de Trapeziticus. Moeten we echter in EUTHYNUS eveneens een trapeziet zien, dan zou de mededeling van § 4 een steun geven aan de Trap. § 2. Dat dit zo zou zijn, werd ontkend door LIPSIUS [2]) en DRERUP [3]). HASEBROEK [4]) neemt ook stilzwijgend aan, dat EUTHYNUS 'n gewoon particulier is en de jongste uitgevers van

---

[1]) Vgl. DEM. 52, § 24 en HESIOD. Erga 371.

[2]) LIPSIUS, A. R. p. 736.

[3]) DRERUP, de Isocratis orationibus iudicialibus quaestiones selectae, in: Neue Jahrb. für Class. Phil. 1896, Suppl. XXII, p. 365.

[4]) HASEBROEK, Zum griechischen Bankwesen der klassischen Zeit, in: Hermes 1920, p. 155.

ISOCRATES, MATHIEU en BRÉMOND [1]), staan nog op dit standpunt. Ik wil deze vraag, in verband met het karakter der redevoering zelf, nog eens onder de ogen zien.

DRERUP wil in zijn artikel aantonen, dat de 21ste redevoering onecht is en dat zij niet voor een werkelike rechtzaak heeft gediend, doch slechts als rhetories oefenstuk. De eerste vraag laat ik rusten, daar die hier van geen belang is; het algemeen karakter echter van het stuk valt reeds bij een oppervlakkige vergelijking met de Trapeziticus terstond in het oog. Zo ingewikkeld als bij de laatste de gehele veronderstelde feitelike toestand is, te ingewikkeld, dan dat deze de uitwerking zou kunnen zijn van een vooropgestelde opgave, zo eenvoudig is het geval in de 21ste redevoering. Ik onderschrijf dan ook ten volle DRERUP's woorden „primo igitur obtutu sophistica elucet ars, quae rerum summam sic sibi confingit, ut argumenta ex ea sumere possit."

Maar als het geheel is de uitwerking ener opgave, zouden dan ook de betrokken namen niet gegeven zijn, misschien als meer gebruikelike typen? Ook in onze leerboeken, die voor boekhouden bv., is dit het geval. Ook hier zijn de namen gewoonlik aan die van werkelik bestaande personen of firma's ontleend. Op dezelfde wijze kiezen de rhetoren als onderwerp van hun modellen voor epideiktiese redevoeringen gewoonlik figuren uit de heldensage (Helena, Busiris). In de gerechtelike redevoeringen zal men daarom soortgelijke voorbeelden uit de daarmee overeenkomstige sfeer verwachten. Nu zal men zeggen, dat in het relaas, dat ISOCRATES ons biedt, weinig vleiende dingen staan aan het adres van EUTHYNUS, doch dit behoeft ons van een Athener niet te bevreemden. Tot de „typen" behoort dan vooreerst NICIAS, een naam, die na de ondergang van de bekende atheense generaal in 413 in Athene zeer in discrediet was geraakt, onverdiend, zoals bv. een THUCYDIDES zegt (vgl. PAUSAN. I 29, 9; THUC. VII 86). De beide andere „personen" zijn EUTHYNUS en TIMODEMUS. De laatste komt in § 14 slechts terloops voor, ook als 'n man, die van NICIAS' toestand misbruik maakt. Het is de naam van een trapeziet in DEM. 36, § 29 en 50. Hij was de slaaf geweest van de trapeziet SOCLES en had de vrouw van zijn meester getrouwd (§ 29). In 't jaar 350 spreekt

[1]) MATHIEU-BRÉMOND, Isocrate, discours. I, (1928), p. 8, n. 1.

DEMOSTHENES van hem als van 'n zeer oud man. Met zijn zaken was het slecht gegaan (§ 50). Hij kan reeds in de tijd, dat ISOCRATES nog logograaf was, trapeziet zijn geweest; doch als de 21ste redevoering geheel onecht is, zijn de data zelfs van geen betekenis meer.

Ik veronderstel nu, dat EUTHYNUS ook zo'n trapezieten-naam is, welke mening m. i. steun vindt in het feit, dat de in bewaring gegeven som 'n παρακαταθήκη wordt genoemd. Het is waar, dat het woord παρακαταθήκη ook buiten de rechtstaal voorkomt, zelfs vrij veel (vgl. ad § 13), toch heeft het m. i. in deze omstandigheden een techniese betekenis [1]). Ook het werkwoord komt tweemaal voor (§ 4 en 20). Daarentegen wordt in § 2 de neutrale term φυλάττειν ἔδωκε gebruikt; dit is in de zgn. expositio.

LIPSIUS betoogt, dat de particulier, die een παρακαταθήκη in bewaring nam, dit geld niet zonder toestemming van den eigenaar mocht gebruiken (indirect bewijs: LYS. 19, § 22), doch een trapeziet wel (vgl. DEM. 36 § 13) [2]). Deze laatste zou dan ook rente uitkeren. Noch in de Trapeziticus, noch in ISOCRATES 21 is van rente sprake, altans voor zover het de παρακαταθήκη betreft. Dit bewijst echter niet, dat er geen rente bedongen is [3]). Ik zou liever aannemen, dat de trapeziet evenzeer de toestemming van de eigenaar van het geld nodig had, doch dat in de praktijk het vragen hiervan achterwege bleef. Immers, het veel groter kapitaal, waarover de trapeziet beschikte, maakte, dat hij eensdeels niet zo spoedig risico liep, in gebreke te blijven (een omstandigheid, die hem juist het vertrouwen van deposant kan hebben bezorgd), anderdeels bracht het toekennen van rente aan de eigenaar hem ten opzichte van deze in een andere positie dan een particulier, die uit vriendschap beloofde, een zaak of een som gelds voor een tijd onder zijn hoede te nemen. Ik denk dus, dat de uitlatingen, als die van DEM. 36 § 13, berusten op een gewoonterecht, niet op bepaalde geschreven wetten, zoals trouwens het griekse handelsrecht wel voor een groot deel ongeschreven gewoonterecht zal zijn geweest.

---

[1]) Een ander woord schijnt er niet geweest te zijn, of het moest zijn παραθήκη (PLATO. Com. bij PHOT. s.v.)

[2]) LIPSIUS, A. R. p. 736.

[3]) Zie blz. 108.

Het ligt verder voor de hand, dat, als degene, die het EUTHYNUS-geval ontworpen heeft, vooropstelt, dat NICIAS met z'n meubels enz. naar een vriend, met z'n geld echter naar EUTHYNUS gaat, hier een reden voor moet hebben gehad. De eenvoudigste is deze, dat EUTHYNUS 'n trapeziet is en dat NICIAS hier het algemeen gebruik volgt. Zo verdwijnt dan een deel der tegenspraak, die DRERUP in § 12 en 13 signaleert. DRERUP noemt slechts één bezwaar tegen de onderstelling, dat EUTHYNUS een trapeziet is geweest, nl. de woorden in § 9 „ἐπεὶ ἔμοιγε δοκεῖ, εἰδότι τὴν τούτων οἰκειότητα, οὐδ' ἂν Εὐθύνους Νικίαν ἀδικῆσαι, εἰ ἐξῆν ἄλλον τινὰ τοσαῦτα χρήματα ἀποστερῆσαι." Zij waren nl. neven.

Ik zou deze uitlating, gezien het karakter van het geheel, niet zo op de keper beschouwen. DRERUP wijst zelf op andere tegenstrijdigheden. In § 12 en 13 wordt EUTHYNUS geschetst als iemand die reeds tijdens de Dertig een slechte reputatie genoot en toch zou NICIAS hem het geld hebben toevertrouwd, terwijl hij blijkbaar over meer vrienden beschikte. Zo had hij z'n meubels naar een van hen gebracht, dezelfde, die gedacht werd de redevoering, ('n συνηγορία) uit te spreken. (§ 2). Is mijn zienswijze juist, dan is de 21ste redevoering een „stille" getuige voor de juistheid van de bewering in de Trapeziticus § 2, en behoeft men de motivering van de afwezigheid der getuigen niet in NICIAS' benarde omstandigheden alléén te zoeken [1]).

4. In DEMOSTHENES' 53ste redevoering bestaat de mogelikheid om §12 v., 17 en 18 zo uit te leggen, dat de geldlening van APOLLODORUS aan NICOSTRATUS zonder getuigen plaats had. Het betreft hier echter een transactie onder vrienden.

Gevallen uit de trapezietenwereld zijn verder:

5. De 52ste redevoering van DEMOSTHENES behandelt een geval, waarin CALLIPPUS aanspraak maakt op uitbetaling van een geldsom

---

[1]) Een bezwaar tegen de onechtheid ziet LIPSIUS (A-R. p. 735 n. 219) in de aanwezigheid van andere redevoeringen, een zelfde zaak betreffend, vooral van LYSIAS („πρὸς Νικίαν περὶ τῆς παρακαταθήκης."). We kennen alleen de titel (bij CLEM. ALEX. Strom. VI, 20, p. 748 P.) Ik kan dit bezwaar niet delen. Ook staat door de aanwezigheid van meerdere titels van redevoeringen, die deze zaak tot onderwerp hebben, de historiciteit van het proces zelf allerminst vast, daar de omstandigheid, dat het geval school maakte, dat verschijnsel even goed kan verklaren. Zie verder blz. 211 v.

door APOLLODORUS, die door een zekere LYCO uit Heraclea Pontica op de bank van PASIO was gedeponeerd. In zijn verdediging betoogt APOLLODORUS, dat LYCO aan zijn vader opdracht had gegeven om het geld aan CEPHISIADES van Scyrus uit te betalen en dat zulks ook gebeurd was. Hij vertelt ons onder welke omstandigheden deze afspraak plaats had en hoe de boeking geschiedde. Op het eerste gezicht lijkt het, alsof we hier te doen hebben met een deposito, waarbij twee personen als getuigen optreden; immers APOLLODORUS zegt: „Toen LYCO op het punt stond naar Libye te vertrekken, had hij in tegenwoordigheid van ARCHEBIADES en van PHRASIUS een onderhoud met mijn vader en droeg hem op, het geld, dat hij achterliet, (ὃ κατέλειπεν, 1640 drachmen), uit te betalen aan CEPHISIADES" (DEM. 52 § 3). Er wordt echter niet uitdrukkelik gezegd, dat ARCHEBIADES en PHRASIUS bij het deponeren zelf tegenwoordig waren; het geld kan reeds eerder op de bank aanwezig zijn geweest (vgl. § 8: „τὸ ἀργύριον καταλειφθέν"). De tegenwoordigheid van genoemde personen werd om twee andere gewichtige redenen vereist: om vast te stellen, dat PASIO de opdracht kreeg, het geld aan CEPHISIADES uit te betalen en om deze laatste eventueel aan PASIO te kunnen voorstellen. De aangehaalde woorden bewijzen dus niet, dat ARCHEBIADES en PHRASIUS als getuigen voor het deponeren van het geld aanwezig waren, altans niet met opzet. Er bestond trouwens, blijkens de woorden „Λύκων . . . . τῇ τραπέζῃ τῇ τοῦ πατρὸς ἔχρητο" (§ 3) reeds lang een vaste relatie tussen LYCO en PASIO. Bovendien is de voorstelling van zaken in § 24 zodanig (ἢ ἐπὶ τῇ τραπέζῃ καταλιπεῖν sc. τὸ ἀργύριον), dat hier zelfs wordt aangeduid, dat het geld bij de afspraak ten gunste van CEPHISIADES reeds op de bank aanwezig was.

Wanneer in § 4 gesproken wordt van de manipulatie in de boeken (γράμματα)[1]), waarbij de opdracht tot uitbetaling aan een derde wordt aangetekend, drukt de spreker met „τις ἀργύριον τιθεὶς ἰδιώτης" zich natuurlik in 't algemeen uit, en kan even goed op 't oog hebben iemand, die over een reeds vroeger geplaatste geldsom beschikt. Terstond daarop spreekt hij van τὸ τοῦ θέντος ὄνομα.

---

[1]) Over de wijze, waarop een bankier boek houdt, spreekt ook DEM. 49, § 5 en 60 v. Zie hierboven, blz. 195 v.

Uit deze redevoering is dus geen bewijs te halen tegen de stelling, dat bij het deponeren van geld bij 'n trapeziet geen getuigen werden meegebracht. Voor een goed begrip van de gebruiken in het trapezietenbedrijf is het wel nodig er op te letten, dat de uitbetaling der som aan CEPHISIADES door PHORMIO wel onder getuigen plaats had (§ 7). Dit waren, behalve ARCHEBIADES en PHRASIUS, die de bij de bank geheel onbekende CEPHISIADES moesten voorstellen, nog vele andere personen.

6. We komen nu tot een geval, dat gewoonlik aangehaald wordt als een positieve bevestiging van de bewering in de Trapeziticus: DEM. or. 49 [1]). In deze redevoering, gehouden in het jaar 362 door APOLLODORUS, zoon en erfgenaam van PASIO, tegen de atheense strateeg TIMOTHEUS, eist de spreker terugbetaling van een viertal geldleningen, door PASIO's bank verstrekt aan lasthebbers van TIMOTHEUS in de jaren 373 en 371 [2]). De verdediging van TIMOTHEUS berust niet zozeer op het feit, dat deze leningen niet zouden hebben plaats gehad, dan wel, dat hij niet de lastgever en de aansprakelike persoon er voor zou zijn. Men dient er wel op te letten, dat hier sprake is, niet van het plaatsen van geld door particulieren bij 'n bankier, doch juist van het tegenovergestelde, het verstrekken van geld door een bankier aan particulieren. De redevoering bevat enige bruikbare mededelingen omtrent de wijze, waarop de verstrekking van gelden door een bankier aan particulieren plaats had.

APOLLODORUS begint met te constateren, dat in de verschillende gevallen de geldlening zonder onderpand en zonder getuigen plaats had (§ 2 οὔτε γὰρ ἐπ' ἐνεχύρῳ οὔτε μετὰ μαρτύρων ἔδωκε) en dat PASIO (gestorven in 370) daarom afhankelik was geweest, niet alleen van de finantiele voor- of tegenspoed en de strikte eerlikheid van zijn cliënt, maar zelfs van diens meerdere of mindere inschikkelikheid, want er was zelfs niets omtrent rente of vervaldag bepaald. Als motief van die tegemoetkoming noemt de spreker eensdeels vriendschappelike gezindheid (§ 1), anderzijds de verwachting, dat grote heren, diensten, hun bewezen, ruimschoots plegen te vergelden (§ 3); het doel van deze

[1]) Zie: LIPSIUS, A. R. p. 719 n. 151; MATHIEU-BRÉMOND, Isocrate, Discours, I. p. 71, n. 2.

[2]) Het gebeurde blijkbaar in de tijd, dat PHORMIO reeds 'n nagenoeg zelfstandige positie in de bank innam (vgl. § 31), doch vóór PASIO zich geheel had teruggetrokken.

gehele uiteenzetting is blijkbaar bij de toehoorders op te wekken gevoelens van verontwaardiging wegens betoonde ondankbaarheid en medelijden wegens bedrogen verwachtingen. Juist daarom is het nog niet vanzelfsprekend, dat de omstandigheden, die de spreker in § 2 opsomt, op zich zelf ongewoon zijn; en met name verdient het achterwege blijven van getuigen in dit opzicht nader onderzocht te worden.

De leningen zijn als volgt geschied:

1°. Een lening van 1350 dr. en 2 ob. in het jaar 373. (§ 6—8). Het geld werd afgehaald door AUTONOMUS, die de γραμματεύς was van ANTIMACHUS, die op zijn beurt als ταμίας van TIMOTHEUS opdracht had gekregen de lening af te sluiten. De uitbetaling van het geld geschiedde door PHORMIO. ANTIMACHUS werd later ter dood veroordeeld en terechtgesteld (§ 10).

2°. Een lening van 1000 dr. in hetzelfde jaar. (§ 17—18). Het geld was bestemd om een andere lening af te lossen, waarmee TIMOTHEUS de boeotarch had betaald voor het onderhoud van zijn manschappen. Dit geld was hem nl. verstrekt door ANTIPHANES, de ταμίας van PHILIPPUS, 'n ναύκληρος. De uitbetaling had wederom plaats door PHORMIO, op last van PASIO aan PHILIPPUS in het bijzijn van ANTIPHANES (§ 18).

3°. Een lening van verschillende gebruiksvoorwerpen, alsmede 1 mina zilver, bij gelegenheid van het bezoek van een paar buitenlandse vorsten, eveneens in 373. (§ 22—24 en 31—32). De voorwerpen waren afgehaald door AESCHRIO, 'n ἀκόλουθος van TIMOTHEUS, door wie ook een en ander weer werd teruggebracht, behalve het geld en twee zilveren drinkschalen, die later bleken, eigendom van PHORMIO's vriend, TIMOSTHENES, te zijn geweest en per abuis door 'n slaaf aan AESCHRIO meegegeven. Zodoende was PASIO genoodzaakt, de waarde der schalen, 237 dr., aan TIMOSTHENES te vergoeden en deze in het debet van TIMOTHEUS te brengen. Volgens § 31 geschiedde de overhandiging der uitgeleende drinkschalen door 'n niet met name genoemde slaaf.

4°. Verzoek aan TIMOTHEUS, om aan PHILONDAS, een atheens metoek, de vracht te vergoeden voor een lading hout, die deze voor hem in Macedonië zou gaan halen. De uitbetaling van het geld vindt plaats in 371, door PHORMIO, ten bedrage van 1750 dr.

In drie van de vier gevallen, waar het betreft sommen van 1350, 1000 en 1750 dr. doet PHORMIO de uitbetaling; de gebruiksvoorwerpen en de 100 dr. schijnen door een slaaf te zijn overhandigd. Misschien is uit de wijze, waarop de getuigen, die namens PASIO het geld en de voorwerpen op de bank hebben overhandigd, worden aangeduid, na te gaan, wie deze slaaf kan zijn geweest:

§ 33 οἱ δόντες τὸ ἀργύριον.

§ 43 Φορμίων, ὁ δοὺς τὸ ἀργύριον.

§ 44 Φορμίων καὶ Εὐφραῖος, οἱ δόντες τὸ ἀργύριον.

Daar er nergens van een βάσανος sprake is, en APOLLODORUS het getuigenis van de slaven zonder dit laatste hulpmiddel niet kon gebruiken, moeten we besluiten, dat de betrokkenen of buiten het bereik van APOLLODORUS zijn doordat zij zijn overleden of verkocht, of wel inmiddels vrij zijn geworden. Want het is niet aan te nemen, dat APOLLODORUS zijn eigen slaven buiten het geding zou laten, als hij wel aanspraak maakt op het getuigenis van die van zijn tegenstander (AESCHRIO in § 55 v.). Tegen de eerste veronderstelling pleit de omstandigheid, dat nergens op dood of verkoop van slaven wordt gezinspeeld, terwijl APOLLODORUS precies rekenschap geeft van de reden, waarom het getuigenis van andere personen, dat in zijn voordeel zou kunnen zijn, achterwege blijft. Het meest aannemelike is, dat de in § 31 genoemde slaaf, tans vrij is, en zich onder de getuigen bevindt, zodat er niemand anders dan EUPHRAEUS mee bedoeld is.

Een EUPHRAEUS zien we in 352 genoemd worden als trapeziet in de redevoering van APOLLODORUS tegen PHORMIO zelf, als tengevolge van het wangedrag van de eerste de breuk tussen beide mannen een feit is geworden (Zie DEM. 36 § 13 en 37). [1]) BLASS neemt de identiteit van de trapeziet EUPHRAEUS met de persoon van deze naam in DEM. 49 aan [2]). Deze EUPHRAEUS was een van de vier personen, die na PASICLES' meerderjarigheid, toen PHORMIO's pacht van de bank ten einde was gelopen, als de nieuwe pachters van PASIO's bank zijn opgetreden. Waarschijnlik was dus EUPHRAEUS in 373 nog slaaf bij PASIO, in 370 bij testament vrij gelaten en in 352 zelf trapeziet.

---

[1]) Zie blz. 46 v.

[2]) DINDORF-BLASS, Demosthenis Orationes, vol. III, p. 441.

Ziehier nu een overzicht van de personen, wier aanwezigheid bij de betalingen uitdrukkelik wordt vastgesteld:

lening:	vanwege de bank:	vanwege TIMOTHEUS:
1	PHORMIO	AUTONOMUS
2	PHORMIO	PHILIPPUS en ANTIPHANES
3	een slaaf, wsch. EUPHRAEUS	de slaaf AESCHRIO
4	PHORMIO	PHILONDAS

Waarschijnlik was in het laatste geval, en misschien ook in de andere, PASIO zelf bij de uitbetaling aanwezig. Verder weten we nog uit § 21, dat TIMOTHEUS zelf het feit van de tweede uitbetaling erkend had voor de diaeteet; hij had echter beweerd, dat PHILIPPUS zelf de geldlener was geweest. Misschien had hij dus zijn aanwezigheid aan de bank bij de uitbetaling van het geld niet kunnen lochenen.

Door de toevallige omstandigheid, dat het geld steeds door lasthebbers van de eigenlike schuldenaar, TIMOTHEUS, in ontvangst werd genomen, konden dezen tevens als eventuele getuigen dienst doen. Voorts was in één geval nog een ondergeschikte van de lasthebber bij de uitbetaling aanwezig en misschien eenmaal TIMOTHEUS zelf.

Hoe staat het nu met de overige getuigenissen?

1°. (in § 33). ὁ ἀπολαβὼν τὴν τιμὴν τῶν φιαλῶν, d. w. z. de eigenaar zelf, de atheense ἔμπορος TIMOSTHENES.

2°. (eveneens in § 33). TIMOTHEUS' verklaring, dat het hout naar zijn huis was gebracht.

3°. (in § 42). PASICLES getuigde, dat zijn vader op zijn sterfbed de schulden van TIMOTHEUS had bevestigd.

4°. (in § 43). PHRASIERIDES, die namens TIMOTHEUS een uittreksel uit de boeken was komen vragen.

5°. (in § 61). Getuigenis van een derde, die verklaarde, dat TIMOTHEUS meer geld zonder onderpand opgenomen had, omdat hij destijds niets bezat.

Deze getuigenissen dienen in hoofdzaak om het bestaan van TIMOTHEUS' schulden aan te tonen en staan slechts in verwijderd verband tot de uitbetalingen zelf. Zo is het ook gesteld met de personen op wie de spreker § 37—39 zinspeelt. Van meer belang is het, na te gaan, wat APOLLODOROS doet ten opzichte van de andere personen, ten behoeve van wie het geld door TIMOTHEUS was opgenomen; nl.

AUTONOMUS en ANTIMACHUS, PHILIPPUS en ANTIPHANES, PHILONDAS en de slaaf van TIMOTHEUS, AESCHRIO.

1. Bij het vooronderzoek had spr. moeite gedaan, het getuigenis van ANTIPHANES te verkrijgen; doch daar deze op het laatste ogenblik weigerde, en de diaeteet niet meewerkte, had spr. zijn toevlucht moeten nemen tot 'n δίκη βλάβης (§ 18 v.). Tijdens de behandeling zelf wordt ANTIPHANES nogmaals uitgenodigd te getuigen, doch zonder gevolg.

2. ANTIMACHUS was om politieke redenen ter dood veroordeeld en terechtgesteld (§ 19).

3. Evenals bij ANTIPHANES, had APOLLODORUS moeite gedaan ook het getuigenis van de slaaf AESCHRIO te verkrijgen. TIMOTHEUS, de eigenaar, had dit geweigerd (§ 55—58), op een wijze, die sterk gelijkt op het gedrag van PASIO ten opzichte van CITTUS in de Trapeziticus.

4. PHILONDAS was inmiddels overleden (§ 39).

Over de getuigenissen van AUTONOMUS, de γραμματεύς van ANTIMACHUS, misschien een slaaf, en over PHILIPPUS, 'n ναύκληρος wordt verder niet gesproken. Misschien waren deze om de een of andere reden niet te achterhalen, of hebben zij zich om de een of andere reden verontschuldigd (bv. vriendschap met de tegenpartij, vgl. § 38).

Naast deze getuigenissen, die spr. in § 42 door een eed van hem zelf nog versterkt, is er sprake van het overleggen der boeken aan PHRASIËRIDES, een gemachtigde van TIMOTHEUS (§ 43) en van de verklaringen van PASIO op zijn laatste ziekbed, gestaafd door het getuigenis van zijn jongere zoon, PASICLES. Ofschoon PHRASIËRIDES getuigenis aflegt omtrent door hem uit de boeken genomen afschriften, ten gunste van sprekers beweringen, schijnt dit niet voldoende te zijn geweest. In § 59 wordt verondersteld, dat TIMOTHEUS de juistheid der boeken zal aanvallen, op grond van het feit, dat hij niet eens in Athene was op het ogenblik, dat PASIO hem voor de derde en vierde lening debiteerde (de prijs der drinkschalen en de vrachtprijs voor het hout). Spr. verklaart deze posten als voortvloeiende uit een verzuim en uit een tevoren gegeven opdracht van TIMOTHEUS. Voor de diaeteet werden de verschillende posten door het getuigenis van PHORMIO en EUPHRAEUS bevestigd (§ 44).

Nadat we zo uitvoerig hebben nagegaan, welke personen bij deze geldleningen waren betrokken, is het misschien mogelik, een beeld te

krijgen, van hetgeen bedoeld wordt door APOLLODORUS in zijn gezegde: „οὔτε μετὰ μαρτύρων ἔδωκε" (§ 2).

Het blijkt al terstond, dat de bankier niet zonder medeweters (συνειδότες) is geweest. PHORMIO en EUPHRAEUS konden te allen tijde als zijn getuigen optreden. Maar ook de omstandigheid, dat de tegenpartij personen kon aanwijzen, die van de uitbetaling op de hoogte waren, doordat zij bv. het geld namens haar in ontvangst namen, doet blijkbaar aan de betekenis van het gezegde geen afbreuk. Men kan dus moeilik anders doen dan aannemen, dat μάρτυρες in dit verband, niet betekent „getuigen" zonder meer, doch *personen, die, buiten de betrokken geldlening staande, opzettelik zijn aangezocht om bij de uitbetaling tegenwoordig te zijn.* Dat deze handelwijze èn door PASIO èn door TIMOTHEUS gevolgd werd, bevestigt de mededeling van § 2, dat het geheel min of meer het karakter droeg van een vertrouwelike verhouding. Want het tot op zekere hoogte ingewijd zijn van derden maakte de uitslag van een proces voor beide partijen in de hoogste mate onzeker, wanneer aan die derden gevraagd werd getuigenis af te leggen van de dingen, die zij wisten. Zo zinspeelt APOLLODORUS in § 57 onomwonden op het feit, dat TIMOTHEUS niet kon bewijzen, dat het geld *niet* voor hem bestemd was, en omgekeerd, dat een voor TIMOTHEUS gunstig getuigenis van de slaaf AESCHRIO, (dat deze nl. de zilveren drinkschalen *niet* had meegenomen) hem eveneens in een geloofwaardiger positie bracht ten opzichte van de andere leningen.

Duideliker nog treedt dit karakter van de verhouding bankier-cliënt naar voren door hetgeen we lezen in § 50, als APOLLODORUS de bewering, dat PASIO de 1000 dr. der tweede lening rechtstreeks aan de boeotarch zou hebben verstrekt, tegen onderpand van koper, weerlegt op twee gronden: ten eerste, niemand kan aantonen, dat dit koper inderdaad door of namens PASIO in ontvangst is genomen, en ten tweede, „ἐκ τίνος φιλίας ἄν ποτ' ἐδάνεισεν ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς τῷ Βοιωτίῳ ναυάρχῳ τὰς χιλίας δραχμάς, ὃν οὐδ' ἐγίγνωσκεν;" Als enige mogelikheid stelt spr. in zo'n geval een lening tegen onderpand.

Nadat we zo de verhouding bankier-cliënt in haar beide aspecten, zowel bij deposito als bij lening, hebben nagegaan, kunnen we in de mededeling, dat dergelike transacties zonder getuigen plaats hebben, niet anders zien dan de uitdrukking van een algemeen gevolgde

gewoonte, die echter op de keper beschouwd, niet zo algemeen bedoeld is, als op het eerste gezicht lijkt. Want vooreerst hebben de sprekers op 't oog alleen dat geval, waarin de betrokken partijen elkaar goed kennen, zodat zij zelfs, wat wij noemen, zakenvrienden zijn, en vervolgens waren er van beide zijden toch gewoonlik derden aanwezig. Van de kant van de bankier was dit zijn personeel, van de andere zijde personen, die zijdelings met de transactie te maken hadden, doordat het bv. gold de prijs voor een levering of het delgen ener schuld. De boekhouding van de bankier had hierbij, zoals we gezien hebben, geen zelfstandige bewijskracht.

Het gevolg van deze verhoudingen was, dat de partijen nagenoeg als gelijken tegenover elkander stonden: bankier en cliënt wisten beiden, dat zij in geval van fraude zich slechts een hoop moeite en last op de hals haalden, terwijl de uitkomst van een proces onzeker was.

Eén moeilikheid blijft nog over, hoe nl. deze opvatting te verbinden is met de uiting uit DEM. 42 § 12, reeds geciteerd op blz. 191, nl. „κυρίας εἶναι τὰς πρὸς ἀλλήλους ὁμολογίας, ἃς ἂν ἐναντίον ποιήσωνται μαρτύρων." Na alles, wat we omtrent de gang van zaken bij trapezieten weten, kunnen we slechts vaststellen, dat men uit deze rechtsregel niet het omgekeerde mag afleiden, en dat dus ook zeer wel ὁμολογίαι denkbaar zijn, die zonder getuigen tot stand konden komen. Dit is ook het standpunt van LIPSIUS [1]).

Dat ondanks alles een trapeziet toch misbruik van vertrouwen kon maken, had tot gevolg, dat het gegeven van de παρακαταθήκη in de rhetorenscholen een zekere vermaardheid verwierf. We kennen verschillende titels, waar de toevoeging „ἀμάρτυρος" juist zinspeelt op de eigenaardige moeilikheid, die zich bij processen, waar 'n trapeziet een der partijen is, pleegt voor te doen. Behalve de reeds genoemde or. 21 van ISOCRATES en LYSIAS' πρὸς Νικίαν περὶ τῆς παρακαταθήκης (misschien ook LYSIAS' ὑπὲρ Εὐθύνου bij BEKKER Anecd. Gr. p. 467, 32) zijn dit een geschrift van ANTISTHENES († 366) „πρὸς τὸν Ισοκράτους ἀμάρτυρον" (bij DIOG. L. VI, 15) en SPEUSIPPUS († 339) „πρὸς τὸν ἀμάρτυρον" (ibid. IV, 5).

Ik zou nog steeds het meeste voelen voor het oorspronkelik denk-

---

[1]) LIPSIUS, A. R. p. 685.

beeld van DRERUP, dat het concrete geval van de Trapeziticus de „cause célèbre" is geweest, die tot gevolg had, dat het thema steeds weer in de rhetorenscholen werd behandeld[1]). ISOCRATES zelf wijst hierop, waar hij zegt, dat de rhetoren maar eens waardiger onderwerpen moeten gaan kiezen, inplaats van steeds weer tegen „het geval met het deposito" te schrijven. (πρὸς τὴν παρακαταθήκην καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὧν νῦν φλυαροῦσι παύεσθαι γράφοντας, 4 § 188).

2. Ὁ Πόντος.

Uit de wijze, waarop deze uitdrukking in de Trapeziticus wordt gebezigd, blijkt, dat de spreker niet denkt aan de Zwarte Zee in 't algemeen, ὁ Πόντος Εὔξεινος, doch meer bepaald aan dat gedeelte van haar oevers, waarin het zgn. Bosporaanse Rijk gelegen is. Hiermee komt overeen het gebruik van deze term ook elders in de Trapeziticus, nl. § 5 „τοῖς ἐνθάδε ἐπιδημοῦσιν ἐκ τοῦ Πόντου", in § 35, waar we lezen „τὸ χρυσίον ἐν τῷ Πόντῳ παρὰ τοῦ πατρὸς τοὐμοῦ κομίσασθαι", in § 40 een soortgelijke uitdrukking en ten slotte in § 56 „οἰκεῖν ἐν τῷ Πόντῳ", terwijl in §§ 19, 20, 21, 23, 35, 45 enkel sprake is van varen naar of uit ὁ Πόντος, zij het gewoonlik in verband met handelingen, die in het Bosporaanse Rijk hebben plaats gehad of zullen plaats hebben.

Klaarblijkelik wordt hier aan het land en niet aan de zee gedacht. HERODOTUS gebruikt (IV, 46) het woord ὁ Πόντος eveneens zowel van de zee als van het land, doch hij denkt daarbij aan de streken rond de gehele Zwarte Zee. In VII, 147 spreekt hij van „πλοῖα ἐκ τοῦ Πόντου σιταγωγά," waarmee volgens STEIN gedacht is aan de streek van de tauriese Chersonesus. ARIST. Vesp. 700 zegt „ὅστις πόλεων ἄρχων πλείστων, ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι Σαρδοῦς." ED. MEYER heeft over de betekenis van het woord Πόντος het volgende gezegd: „Durch eine leicht erklärliche Uebertragung gebrauchen schon die älteren griechischen Schriftsteller das Wort Πόντος häufig von den Küsten des Schwarzen Meeres, vor allem von den griechischen Städten, welche

---

[1]) DRERUP, de Isocr. orr. iudd. Jahrb. für class. Philol. Suppl. XXII, (1896), p. 364 vv., gereserveerder in zijn inleiding tot de editie van Isocrates, dl. I, (1906), p. CXX.

alle Ufer desselben bedecken [1]). Sehr gewöhnlich ist dagegen namentlich bei den attischen Rednern die Anwendung des Wortes auf die Griechen der Taurischen Chersones und des Bosporanischen Reichs..... Ueberall aber musz sich eine derartige Beschränkung des Wortsinnes aus dem Zusammenhange ergeben; auch findet sich Pontos oft genug von dem ganzen Küstengebiet gebraucht" [2]).

Wat MEYER hier zegt omtrent de samenhang, die de betekenis van het woord Πόντος bij de redenaars voor het gehoor moet duidelik maken en de aardrijkskundige grenzen van het begrip a. h. w. vastlegt, is m. i. met de wijze, waarop het woord in de Trapeziticus voorkomt, (waarnaar trouwens door MEYER verwezen wordt) niet in tegenspraak. Immers, al valt de spreker enigszins met de deur in huis, de omstandigheid, dat hij terstond na de woorden „εἰς τὸν Πόντον" de in Athene algemeen bekende naam van SATYRUS laat volgen, verplaatst de geest der toehoorders terstond naar het Bosporaanse Rijk. Het is echter de vraag, of het woord ὁ Πόντος in de Trapeziticus een praegnante betekenis heeft, daar de spreker steeds deze benaming volhoudt, terwijl toch meestal zeer bepaald aan het Bosp. Rijk wordt gedacht, m. a. w., of we gerechtigd zijn, beide woorden hier eenvoudig als synoniemen aan te nemen. In later tijd is het woord ὁ Πόντος de benaming geworden van het koninkrijk van MITHRADATES (zo bij STRABO, XII, cap. 1 en 4 enz.), gelegen aan de Zuidkust van de Zwarte Zee, in Klein Azië, dat bij POLYBIUS nog genoemd wordt „Καππαδοκία ἡ περὶ τὸν Εὔξεινον" (POLYB. V, 41, 1), zodat de benaming „Pontus" bij de rom. schrijvers algemeen voorkomt.

Wij zullen te dien einde nagaan, op welke wijze de uitdrukking ὁ Πόντος door de attiese redenaars wordt gebezigd.

Bij DEMOSTHENES wordt het woord Πόντος in or. 17 § 20 en 37 § 6 en 25 zonder nadere aanduiding gebruikt, terwijl ook de samenhang ons niet wijzer maakt. Hier is dus ongetwijfeld „de Zwarte Zee", zonder meer, bedoeld.

In 20 § 31 betoogt DEMOSTHENES, dat LEUCO, de ἄρχων Βοσπόρου, meer dan iemand anders, de Atheners aan zich verplicht heeft. Want de invoer van koren uit de Pontus (ὁ ἐκ τοῦ Πόντου σῖτος εἰσπλέων)

[1]) Bv. HEROD. VII, 95. XEN. Anab. V, 6, 15; VII 1, 1.

[2]) E. MEYER, Geschichte des Königreichs Pontos, (Leipzig, 1879), p. 1.

weegt op tegen al het graan dat uit de andere havens naar Athene komt. Hier wijst dus de samenhang naar het Bosp. Rijk, ofschoon men daaruit niet zonder meer mag besluiten, dat met ὁ Πόντος niets anders bedoeld zou kunnen zijn. Maar de Bosporus is nu eenmaal de enige koren-leverancier van Athene in die streken.

In DEM. 50 worden de voor Athene moeilike tijdsomstandigheden rond het jaar 359 beschreven. In § 6 lezen we, dat de inwoners van Byzantium, Calchedon en Cyzicus de schepen met koren onderscheppen, daar ze zelf gebrek aan graan hebben, terwijl de kooplieden en de kapiteins op het punt stonden uit de Zwarte Zee terug te keren (τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυκλήρων περὶ ἔκπλουν ὄντων ἐκ τοῦ Πόντου). In § 19 zegt de spreker, dat hij zich met 50 man in Sestus bevond, om de vrije doorvaart der korenschepen te helpen verzekeren: „ἕως ὁ ἔκπλους τῶν πλοίων τῶν μετ' ἀρκτοῦρον ἐκ τοῦ Πόντου ἐγένετο." Ook hier staat natuurlik de gedachte aan het Bosp. Rijk als de koren-leverancier op de achtergrond.

In DEM. 34 is er sprake van gebeurtenissen, die plaats grijpen ἐν τῷ Βοσπόρῳ. Het gaat om een lening van 20 minae, gesloten op een schip in Athene en betaalbaar, hetzij in de Bosporus, aan de kapitein van het terugvarend schip, hetzij, ingeval de geldlener opnieuw een lading inkocht voor de terugreis, in Athene. Deze reis wordt in § 6 aangeduid als een „ἀμφοτερόπλους εἰς τὸν Πόντον"; er is dus ook hier gedacht aan het Bosporaanse Rijk. Overigens wordt in deze redevoering steeds van „ὁ Βόσπορος" gesproken (15 maal).

Ten slotte komt het woord verscheidene malen voor in DEM. 35. Het gaat hier om een ναυτικὸν δάνειον, dat plaats had tussen de jaren 345 en 340. In § 3 wordt de overeenkomst in het algemeen omschreven met de volgende woorden: „ἐγὼ χρήματα δανείσας Ἀρτέμωνι κατὰ τοὺς ἐμπορικοὺς νόμους, εἰς τὸν Πόντον καὶ πάλιν Ἀθήναζε."

De tekst van het contract is opgenomen in § 10—13; de reisroute wordt hier als volgt omschreven: „reis van Athene naar Mende en Scione (twee steden op het schiereiland Pallene), en vandaar naar Bosporus, en desverkiezende vandaar, links houdend, tot aan Borysthenes en weer terug naar Athene", (Ἀθήνηθεν εἰς Μένδην ἢ Σκιώνην, καὶ ἐντεῦθεν εἰς Βόσπορον, ἐὰν δὲ βούλωνται, τῆς ἐπ' ἀριστερὰ μέχρι Βορυσθένους, καὶ πάλιν Ἀθήναζε).

Met deze Bosporus is die van Byzantium bedoeld, hetgeen ook blijkt uit de vermelding van Hieron, een tempel, gelegen op de aziatiese zijde van de zgn. Thraciese Bosporus, 6 à 7 km van de ingang van de Zwarte Zee verwijderd. Het contract zegt nl.: ἐὰν δὲ μετ' Ἀρκτοῦρον (d. w. z. ongeveer 20 Sept.) ἐκπλεύσωσιν ἐκ τοῦ Πόντου ἐφ' Ἱερόν: indien het facultatieve gedeelte der reis, dus vanaf de genoemde Bosporus en terug, eerst na 20 Sept. beeindigd is, zou de rente van 250 dr. tot 300 dr. per 1000 verhoogd worden; dit laatste was de normale rente voor leningen op reizen naar de Zwarte Zee[1]). Daar met de naam Borysthenes de stad Olbia bedoeld is, is het Bosporaanse Rijk in dit contract uitdrukkelik uitgesloten. De stad Olbia is eigenlik gelegen aan de Hypanis, die met de Borysthenes in een grote baai uitmondt. Deze baai droeg blijkbaar in die tijd eveneens de naam van de rivier, waarvan zij a. h. w. de voortzetting is. STRABO geeft een beschrijving van de ligging van de stad aan de Borysthenes, en spreekt ook over de beide namen, die de stad droeg (πλεύσαντι δὲ τὸν Βορυσθένη σταδίους διακοσίους ὁμώνυμος τῷ ποταμῷ πόλις · ἡ δ' αὐτὴ καὶ Ὀλβία καλεῖται, μέγα ἐμπόριον, κτίσμα Μιλησίων.) (STRAB. VII, 17, pag. 306). Dit is geheel in overeenstemming met de mededelingen bij andere geographen (bv. SCYMNUS vs. 804 vv.). Ook HERODOTUS kent reeds de beide namen (IV, 18). Op 'n inscriptie uit het begin der 4de eeuw v. Chr., noemen de inwoners hun stad zelf Βορυσθένης[2]). Men moet de bewoordingen van het contract dus zo uitleggen, dat ANDROCLES de 30 minae geleend had, op voorwaarde, dat de geldleners de voor het bedrag ingeslagen lading met het schip van HYBLESIUS zouden vervoeren en trachten te verkoopen in de havens tussen Mende en Olbia, en dat ze niet verder zouden gaan dan de laatstgenoemde plaats. Ingeval HYBLESIUS hier wilde terugkeren, zouden zij retourvracht mogen inslaan, in het andere geval zouden zij het voorgeschoten kapitaal veilig en wel naar Athene moeten brengen. Als dus de spreker later uiteenzet, op welke punten de geldleners in hun plicht zijn tekortgeschoten, stelt hij zich op het standpunt, dat hun transacties in het Bosporaanse Rijk, waar zij zijn terecht gekomen en waar het

---

[1]) Vgl. BILLETER, Geschichte des Zinsfuszes im Altertum (1898), p. 9—12.
[2]) Zie Ditt. Syll. 218.

schip is vergaan, hem niet aangaan. Reeds in Athene hadden zij door een veel te geringe lading in te nemen het contract verbroken; en als de spreker in § 36 ingaat op de beweringen van zijn tegenstanders, dat nog 100 staters uit de schipbreuk bij Panticapaeum gered zijn, doch dat zij genoodzaakt waren geweest deze aan een andere kapitein te lenen, om zich de terugreis te verzekeren, dan doet hij dit alleen, omdat hij met behulp van het contract kan aantonen, dat hier zijn tegenstanders tegen zijn bedoelingen gehandeld hebben. Want het blijkt, dat laatstgenoemde kapitein een transactie heeft afgesloten met een inwoner van Chius en zodoende ook de voor Atheens geld ingekochte waren naar Chius heeft gebracht, iets, wat door de wet verboden was en de spreker, de oorspronkelike eigenaar en geldschieter, in moeilikheden had kunnen brengen. Als de spreker dus de gedragingen van zijn tegenpartij vergelijkt met de bepalingen van het contract, heeft hij steeds de reis tot Olbia op het oog en doelt in het geheel niet op het verblijf zijner tegenstanders in Theodosia en Panticapaeum, dat hem niet aangaat.

Waar dus, zowel in de tekst van dit contract, als in het eerste gedeelte der redevoering (§§ 3, 7, 10, 11, 18, 20, 23, 24, 25) sprake is van de „Πόντος" geschiedt dit dus zonder daarmee het Bosporaanse Rijk te bedoelen.

Als naderhand echter het verweer van gedaagde ter sprake komt, blijkt het, dat deze de reis toch heeft voortgezet naar de Cimmeriese Bosporus, altans, hij beweert, dat het schip met de lading is te gronde gegaan bij de overtocht van Panticapaeum naar Theodosia, en dat daarmee de aanspraken van de geldlener zijn vervallen (§ 31). Dit was inderdaad een der voorwaarden, waarop het ναυτικὸν δάνειον tot stand kwam: schip en (of) lading dienden tot onderpand, maar de geldschieter droeg het risico [1]).

---

[1]) Zie Lipsius, A. R. blz. 722 v. Ik ben het niet eens met de conclusie van Lipsius uit Dem 35, § 12: „indien de opbrengst van het onderpand niet toereikend is, om de geleende som terug te betalen, zullen de geldschieters verhaal hebben op Artemon en Apollodorus (de broers van de geldlener), op al hun bezit zowel te land als ter zee, waar het zich ook bevindt, als ware er een gerechtelik vonnis en de termijn verstreken, zowel op elk van hen beiden afzonderlik als op beiden tezamen." (καὶ ἐάν τι ἐλλείπῃ τοῦ ἀργυρίου, ὃ δεῖ γενέσθαι τοῖς δανείσασι κατὰ τὴν συγγραφήν, κατὰ Ἀρτέμωνος καὶ Ἀπολλωδώρου ἔστω ἡ πρᾶξις τοῖς δανείσασι

Maar gelijk reeds is gezegd, de spreker stelt zich op het standpunt, dat het contract toen reeds was vervallen, en dat de sprekers, daar zij voor die tijd geen retourvracht hadden ingenomen, gehouden waren het geld in elk geval veilig naar Athene te brengen. Hij betoogt bovendien, dat de lading, die het schip op het ogenblik van de ramp vervoerde, in geen enkel opzicht aan zijn tegenstanders toebehoorde (§ 32 vv.), zodat er zelfs geen sprake kon zijn van een noodgedwongen omweg. Ofschoon de spreker in dit gedeelte van de redevoering de gebeurtenissen bij Theodosia en Panticapaeum behandelt, gaat hij voort met op dezelfde wijze van de reis naar de Πόντος te spreken (§§ 32, 33, 34, 35, 36, 37). Aan het eind komt hij nog eens terug op de voorwaarden, waarop hij het geld geleend had; weer zegt hij: „ὅτι εἰς τὸν Πόντον ἔδωκα τὰ χρήματα καὶ πάλιν Ἀθήναζε" (§ 50, zie ook § 53).

In § 52 wordt de uitdrukking „ἐν τῷ Πόντῳ" nog eens gebruikt als aanduiding van de plaats, waar de tegenpartij een door het contract verboden transactie afsloot met een koopman uit Chius, waarbij het uit de schipbreuk overgebleven geld gebruikt werd, dus als aanduiding van het Bosporaanse Rijk, want daar had de schipbreuk plaats gehad.

Het is duidelik, dat in deze redevoering door DEMOSTHENES het woord Πόντος steeds in de algemene betekenis van „Zwarte Zee" gebruikt wordt, waarbij, zo nodig, uit het zinsverband zelf de nadere plaatsaanduiding kon worden opgemaakt. Maar nergens, noch in deze

---

καὶ ἐκ τῶν τούτων ἁπάντων, καὶ ἐγγείων καί ναυτικῶν, πανταχοῦ ὅπου ἂν ὦσι, καθάπερ δίκην ὀφληκότων καὶ ὑπερημέρων ὄντων, καὶ ἑνὶ ἑκατέρῳ τῶν δανεισάντων καὶ ἀμφοτέροις.)

LIPSIUS zegt op grond van deze bepaling: „Ging Schiff oder Ladung in Verlust, so war damit auch Kapital und Zins gefährdet, soweit der Gläubiger nicht für seine Schadloshaltung aus dem sonstigen Vermögen des Schuldners Sorge getragen hatte, wie dies in der Syngraphe der Rede gegen Lakritos der Fall ist." Deze bepaling, die in het contract is opgenomen, nadat er eerst sprake geweest is van de behouden terugkomst van het schip en de eventuele retourvracht, waarborgt m. i. alleen tegen de kwade trouw van de geldlener, niet tegen het risico, dat schip en lading kunnen lopen. Immers, men kan de woorden, in hetzelfde contract in § 11 gebezigd, (τῶν δ' ἄλλων ἁπάντων ἐντελές) niet laten gelden voor algeheel verlies van het schip; hier kunnen slechts onkosten (averij en dergelike) mee bedoeld zijn. De bewoordingen van dit contract bedoelen dus niet een uitzondering te maken op de algemene regel, waaraan het ναυτικὸν δάνειον is onderworpen.

redevoering, noch op de andere besproken plaatsen is het nodig in de vertaling een andere naam te gebruiken, dan die van „de Zwarte Zee".

Hoe algemeen de betekenis van het woord ὁ Πόντος bij DEM. op zich zelf is, blijkt dus vooral hieruit, dat hij èn in 34 § 6 (ἀμφοτερόπλουν εἰς τὸν Πόντον) èn in 35 § 3 (εἰς τὸν Πόντον καὶ πάλιν 'Αθήναζε) het ναυτικὸν δάνειον in 't algemeen omschrijft met dezelfde bewoordingen, gebruik makend van de uitdrukking ὁ Πόντος. In 't eerste geval is wel [1]), in 't tweede niet een reis naar het Bosporaanse Rijk bedoeld. In de eerstgenoemde redevoering wordt het einddoel der reis overal genoemd „Βόσπορος", in het tweede „Πόντος", ofschoon ook daar na § 25 gewoonlik van het Bosporaanse Rijk sprake is.

DEMOSTHENES bedoelt dus met het woord „Πόντος" het gehele Zwarte-Zeegebied, terwijl hij het aan zijn hoorders overlaat, de juiste plaats uit de omstandigheden af te leiden.

Hoe staat het nu met de andere redenaars?

Bij LYSIAS komt het woord tweemaal voor. Vooreerst in or. 16 § 4 „Ἡμᾶς γὰρ ὁ πατὴρ πρὸ τῆς ἐν Ἑλλησπόντῳ συμφορᾶς (d. i. Aegispotami) ὡς Σάτυρον τὸν ἐν τῷ Πόντῳ διαιτησαμένους ἐξέπεμψε." Hier wordt dus het Bosporaanse Rijk bedoeld, op ongeveer dezelfde wijze, als dit in de Trapeziticus het geval is, en weer in verband met koning SATYRUS. De andere plaats (or. 22 § 14), doelt op de zee: de σιτοπῶλαι strooien het onware bericht rond, dat de schepen ἐν τῷ Πόντῳ zijn vergaan.

AESCH. 3, § 171 spreekt van „Νύμφαιον ἐν τῷ Πόντῳ", een fort aan de Zwarte Zee. Dat het toevallig in de Krim ligt, zegt m. i. niets ten gunste van een praegnante betekenis van „ἐν τῷ Πόντῳ"; even later wordt de streek trouwens als „Βόσπορος" aangeduid.

DINARCH. 1, § 43 spreekt over „de heersers uit de Zwarte Zee": „Βιρισάδην καὶ Σάτυρον καὶ Γόργιππον τοὺς ἐκ τοῦ Πόντου τυράννους," wier standbeelden DEMOSTHENES op de ἀγορά heeft doen plaatsen.

Wanneer we een conclusie trekken uit de wijze, waarop, afgezien van ISOCRATES, de redenaars het woord ὁ Πόντος plegen te gebruiken, dan zien we, dat er nergens een plaats is, waar men dit woord niet

---

[1]) Zie nl. § 8: de geldschieter had brieven mee gegeven voor z'n slaaf en vertegenwoordiger in de Bosporus, die instructies omtrent de geldlening bevatten.

met „de Zwarte Zee" kan vertalen. Het is waar, dat in verschillende gevallen meer in 't biezonder aan het Bosporaanse Rijk is gedacht, maar juist de wijze, waarop in DEM. 35 het woord eerst zonder, later met toespeling op bedoelde streek wordt gebezigd, waarschuwt ons er voor in het woord Πόντος enkel een landsnaam te zien, gelijk het dat later geworden is, doch dan als benaming van een gebied ten zuiden van de Zwarte Zee, in Klein Azië, in laat hellenistiese tijd. Want POLYBIUS kent deze benaming nog niet [1]).

Bij ISOCRATES komt het woord Πόντος buiten de Trapeziticus nog slechts eenmaal voor, nl. in or. 15 § 224. Hier spreekt de redenaar met trots over de jongelieden, die vanuit Sicilië en de Zwarte Zee naar hem toe komen om onderricht te worden. Ook deze plaats is dus met het boven gezegde niet in tegenspraak. Uit dit alles blijkt, dat we in de Trapeziticus het woord ὁ Πόντος evenzeer door „Zwarte Zee" moeten vertalen, al is de verleiding groot, het hier als een speciale benaming van het Bosporaanse Rijk op te vatten. Het is natuurlik niet onmogelik, zelfs vrij waarschijnlik, dat de veelvuldige en gewichtige handelsrelatie tussen Athene en dit Rijk (immers een groot gedeelte van het koren werd vandaar betrokken) een Athener in die tijd het horen van de naam ὁ Πόντος vanzelf aan het Rijk der Spartociden deed denken, gelijk onze voorouders met een „reis om de Kaap" dachten aan 'n tocht naar Indië. De uitdrukking van § 56 οἰκῶν ἐν τῷ Πόντῳ is dan al een zeer sterke uiting van deze suggestie. De algemene benaming, waarmee het Bosporaanse Rijk door de redenaars wordt aangeduid, is „Βόσπορος". Zij komt, behalve bij AESCHINES op de reeds besproken plaats (3 § 171) voor bij DEMOSTHENES. Terwijl in DEM. 35 het toneel der handelingen steeds wordt aangeduid door ἐν τῷ Πόντῳ en de enige maal, dat er een Bosporus genoemd is, die van Byzantium wordt bedoeld, gebruikt de auteur van DEM. 34 [2]) steeds de benaming „Bosporus" voor het Bosp. Rijk. Ook hier is sprake van een ναυτικὸν δάνειον voor een reis, ditmaal naar het Bosp. Rijk zelf, heen en terug. Slechts eenmaal vinden we de naam „Pontus", juist in de omschrijving van de reis zelf: „ἀμφοτερόπλους εἰς τὸν Πόντον", een reis heen en terug naar de Zwarte Zee.

---

[1]) Zie MEYER, Geschichte des Königreichs Pontos, blz. 2.

[2]) Beide redevoeringen gelden als onecht.

DEM. 38 § 11 spreekt van een schuld, die uitstaande was in de Bosporus, zonder dat er uit de redevoering valt op te maken, welke Bosporus bedoeld is. Het werd dus als vanzelfsprekend verondersteld, dat de omstandigheden de zaak duidelik maakten, bv. de getuigenverklaringen (bv. in § 13 „ὡς ἀληθῆ λέγω.... οὐδ' ὅλως ἐξέπλευσεν ἐκεῖνος οὐδ' ἀπεδήμησεν **ἐκεῖσε**, λαβὲ τὰς μαρτυρίας"). In DEM. 20 wordt ὁ Βόσπορος op drie plaatsen gebruikt, als de benaming van het Bosp. Rijk: §§ 29, 33 en 36.

We zien dus, dat de Athener zich dikwijls tevreden stelde met vrij vage aanduidingen, waar het gold aardrijkskundige namen. Dit is echter een meer voorkomend verschijnsel. Men zou èn in de griekse litteratuur[1]) èn ook in de moderne genoeg voorbeelden van zulke onnauwkeurigheden kunnen aanhalen. Het woord Πόντος heeft bovendien vaak het voordeel, een korte uitdrukking te zijn voor de omschrijving ener reis, die niet tevoren in alle onderdelen vaststaat. Zo kunnen wij ook spreken van een reis naar de „Middellandse zee" wanneer we toch bepaalde havens op 't oog hebben; een tocht naar Amerika, handel met de Levant of met de Oostzee enz. In de Trapeziticus is deze zegswijze uitgegroeid tot bijna een nieuwe eigennaam; zelfs wij zouden onze uitdrukking „in de Oost" niet zo concreet gebruiken, dat wij ze onder omstandigheden, met die van de Trapeziticus te vergelijken, zonder meer in de plaats van het eiland Java zouden stellen.

De lexicographen kennen aan het woord Πόντος deze drie betekenissen toe: *a*) de Zwarte Zee, *b*) de zee in 't algemeen, *c*) het koninkrijk Pontus in Klein-Azië.

Over de benaming van het Bosp. Rijk in de titulatuur der vorsten van de vierde eeuw wordt elders gesproken[2]).

3. Uitlevering.

De afgezanten van SATYRUS dreigden aan de Atheners de uitlevering te vragen van de zoon van iemand, die door hen te recht

---

[1]) LYS. 16, § 4 en ISOCR. 18, § 59 bedoelen met ἐν Ἑλλησπόντῳ beiden AEGISPOTAMI, DEM. 8, § 28 daarentegen heel de streek bij die zeeëngte.

[2]) Zie blz. 66.

of ten onrechte, van een politieke misdaad jegens hun vorst werd beschuldigd.

Het is wel interessant, na te gaan, in hoeverre het instituut van uitlevering van burgers of onderdanen aan een vreemde mogendheid in het Griekenland der 5de en 4de eeuw bestond en dit te vergelijken met de uitlevering van misdadigers, zoals wij die kennen. Ik stel echter voorop, dat men onder uitlevering in strikte zin alleen kan verstaan het geheel belangeloos aanhouden en uitleveren van een onderdaan van een vreemde staat, die op onze bodem een schuilplaats heeft gezocht, aan een andere staat, die de betrokken persoon wegens een binnen zijn grenzen gepleegd vergrijp wil straffen. Wanneer de betrokken persoon zich heeft schuldig gemaakt aan overtreding van de bepalingen van een verdrag, dat ook door de staat, die de aanhouding doet, is ondertekend, kan men niet meer zeggen dat deze geheel belangeloos optreedt, daar ook zijn eigen rechtsgevoel werd beledigd.

In ons huidig staatsrecht berust het instituut van uitlevering op de Grondwet, die in art. 4, 2de lid bepaalt: „De wet regelt de toelating en de uitzetting van vreemdelingen en de algemene voorwaarden, op welke, ten aanzien van hunne uitlevering, verdragen met vreemde Mogendheden kunnen worden gesloten." De wet, die ter uitvoering van het tweede gedeelte van dit grondwettelik voorschrift is tot stand gekomen, is die van 1875, die in art. 2 een opsomming geeft van de misdrijven, buiten het Rijk gepleegd, waarvoor de bij tractaat geregelde uitlevering kan geschieden. In deze lijst komen alleen voor zgn. misdrijven tegen het gemene recht, geen zuiver politieke misdrijven. In art. 8 wordt bepaald, dat de uitlevering moet worden aangevraagd langs diplomatieke weg en in art. 16, dat de betrokkene zich op grond van Nederlandschap aan de toepassing van deze wet kan onttrekken, totdat de juistheid van zijn bewering nader is onderzocht. Hieruit volgt, dat ten aanzien van de uitlevering bij ons de volgende beginselen gelden:

a. alleen vreemdelingen worden uitgeleverd.
b. wegens zuiver politiek misdrijf geschiedt geen uitlevering.
c. de uitlevering aan een bepaald land moet plaats hebben op grond van een tractaat, te dien einde gesloten.

Het valt niet te lochenen, dat het tweede beginsel het gevolg is van

bepaalde ideële overwegingen. Desondanks toont de geschiedenis van dit grondwetsartikel, dat eerst een wettelike bepaling aan de landsregering voldoende ruggesteun heeft gegeven, om te maken, dat zij personen, die om politieke redenen in ons land een schuilplaats zochten, niet alleen niet uitwees, doch ook niet uitleverde. Immers, voor 1848 bestond het geciteerde 2de lid van art. 4 nog niet; de Grondwet bepaalde toen alleen, dat allen, die zich op het grondgebied des Rijks bevonden, gelijke aanspraak hadden op bescherming van persoon en goed. Hierover lezen we bij BUYS, de bekende schrijver over onze grondwet: „deze woorden in de grondwet moesten een openbaring zijn van die onbekrompen gastvrijheid, welke hier zo ruimschoots in de dagen der oude Republiek bestaan had en ons in zovele opzichten ook ten goede was gekomen" [1]). „Doch," zo vertelt BUYS verder, „HOGENDORP, die die opvatting deelde, kon geen vrede hebben met sommige handelingen van de Regering tegenover vreemdelingen, welke reeds kort na 1815 voorkwamen, en nu eens hierin bestonden, dat zij franse uitgewekenen als gevaarlik voor de openbare rust over de grens zette, dan weder daarin, dat zij tot uitlevering van misdadigers en *deserteurs* de hand leende" [2]).

Hieruit zien we, hoe de gebruiken, die bij de uitlevering in acht worden genomen, zolang ze geheel afhankelik blijven van de regering, meer door de ogenblikkelike politieke machtsverhoudingen dan door ideële factoren worden beinvloed. De bevestiging hiervan zullen we zien in Athene. Wat het eerste beginsel betreft, onze strafwetgeving regelt zelf de gerechtelike vervolging en veroordeling van Nederlanders, die in den vreemde een strafbaar feit begaan. Het derde beginsel wordt beheerst door de gedachte, dat men alleen langs deze weg voor onze staat een gelijk recht op uitlevering kan verzekeren [3]).

We zullen in ons onderzoek naar de gebruiken in Athene alleen letten op politieke misdrijven. Niettemin zal, hetgeen de lectuur der redenaars ons leert ten aanzien van gewone misdrijven, niet zonder meer worden voorbijgegaan.

Alvorens hiertoe over te gaan, zal ik meedelen, wat PHILLIPSON, in

---

[1]) BUYS, de Grondwet, (1883) I, p. 12. De woorden zijn ontleend aan THORBECKE.
[2]) BUYS, t. a. p. blz. 13.
[3]) BUYS, t. a. p. blz. 23.

zijn reeds aangehaald werk „The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome", zegt over het vraagstuk van de uitlevering in de Oudheid. Hij verklaart: „Extradition was always demanded for offences against the majesty of a State, such as instigating insurrection, or against individuals performing public functions" [1]). Hij wijst, ter vergelijking allereerst op 'n verdrag van bondgenootschap uit de 13de eeuw v. Chr., tussen RAMSES II van Egypte en CHATISIR, de koning der Hetieten. In dit verdrag is sprake van het terugbrengen van vluchtelingen. Dit is bij mijn weten het enige verdrag uit de Oudheid, dat een dergelike wederzijdse verplichting omschrijft. Ik wil er echter niet verder op ingaan, te meer, daar het m. i. niet vaststaat, dat we hier met gewone of politieke „misdadigers" in de eigenlike zin te doen hebben [2]). Voor zover het de griekse wereld betreft, wijst PHILLIPSON voor de staving zijner stelling alleen op concrete gevallen, niet op teksten uit verdragen. Hij haalt aan het voorbeeld van PACTYAS, een Lydiër, die na de nederlaag van CROESUS door CYRUS was aangesteld als beheerder der koninklike inkomsten van Lydië. PACTYAS stond tegen CYRUS op, doch werd verslagen; hij vluchtte naar Cyme, later naar Mytilene en ten slotte naar Chius. Als HERODOTUS ons dit verhaalt, beschrijft hij de strijd, die de Grieken in deze steden voerden tussen hun opvatting van het asylrecht enerzijds en de politieke druk, die CYRUS anderzijds op hen uitoefende; de Chiërs bezweken ten slotte voor het laatste en leverden PACTYAS uit. Maar zij voelden zich nog geruimen tijd schuldig jegens de god, uit wiens heiligdom zij PACTYAS hadden weggesleurd (HEROD. I 154—160). Een tweede voorbeeld, door PHILLIPSON aangehaald, is dat van PHILOPOEMEN, de leider van de

[1]) PHILLIPSON, t. a. p. I, p. 360.

[2]) Het verdrag is vertaald door R. v. SCALA, „Die Staatsverträge des Altertums" I. p. 6 vv. De verplichting tot wederkerige uitlevering van vluchtelingen wordt er tweemaal in omschreven, nl. in reg. 119—146 en reg. 188—207. De tweede lezing legt aan de tegenpartij de verplichting op, de uitgeleverde vluchtelingen in geen enkel opzicht voor hun misdaad te straffen. Het zij aan orientalisten overgelaten om van deze zeer eigenaardige bepalingen een verklaring te geven; ik wil alleen de mogelikheid aangeven, dat de misdaad, waarvan sprake is, juist uit het verhuizen uit 's konings gebied bestaat, dat het dus meer een wederzijdse steun betreft, om heen- en weer zwervende stammen binnen het eigen gebied te houden. Of de regels 106—118 nog iets met uitlevering van misdadigers hebben uit te staan, is uit de sterk verminkte tekst niet op te maken.

Achaeiese bond, die in 189 v. Chr. aan Sparta de uitlevering vroeg van die elementen, die de stad Sparta van de bond wilden vervreemden en rechtstreeks met de Romeinen in betrekking treden. De gehele onderhandeling, zoals LIVIUS die verhaalt (39 cap. 30—33) geschiedde echter onder onmiddellike militaire dwang, meer nog dan in het geval van PACTYAS, en heeft dus met de uitlevering, zoals wij die verstaan, weinig te maken. De opstandelingen, aan wie PHILOPOEMEN een vrijgeleide had beloofd, verschenen vrijwillig ter verantwoording; de spartaanse ballingen, tegen wie hun actie vooral gericht was geweest, stonden in de voorste gelederen van het leger, waarmee PHILOPOEMEN Sparta bedreigde; zij vielen de anderen eenvoudig aan en richtten een bloedbad onder hen aan.

Als motief voor de uitlevering noemt PHILLIPSON geen tractatenrecht, doch alleen dreiging, desnoods met oorlogsverklaring. In een bepaald geval (manslag) kende de stad Athene ook het dwangmiddel der ἀνδροληψία, waarover straks. Op blz. 161 herhaalt PHILLIPSON echter nog eens zijn bewering, dat de griekse staten in 't algemeen meer voor politieke misdaden uitleverden.

Men zou kunnen trachten, het vraagstuk te behandelen vanuit het standpunt van het internationaal recht, doch stuit dan reeds terstond op de moeilikheid, dat het bestaan hiervan in de Oudheid door de meeste rechtsgeleerden ontkend wordt. Men vindt over 't algemeen de opvatting, dat de griekse Oudheid, behalve een soort internationaal „Religionsrecht" uitsluitend verdragenrecht heeft gekend, doch geen op algemene rechtsbeginselen gegronde internationale wetten[1]).

De invloed van het „Religionsrecht" op het beginsel der uitlevering hebben we reeds in het geval PACTYAS waargenomen, doch tevens, hoe daar reeds de sterkere politieke invloed domineerde. Uit het verdragen-

---

[1]) Aldus vindt men de opvattingen van verschillende auteurs weergegeven bij PHILLIPSON, t. a. p. I. p. 46 v., die daarbij de kritiek uit, dat deze meningen eenzijdig zijn en geen rekening houden met actuele omstandigheden. Men zou zeggen, dat zij deze juist tot beginsel verheffen. Verdere literatuur: BUSOLT, Gr. St. p. 1259 vv. Hij spreekt over „ungeschriebene völkerrechtliche Grundsätze und Gewohnheiten", de ἄγραφοι νόμοι, die in het rechtsbewustzijn van het griekse volk a. h. w. hun voedingsbodem vonden. BUSOLT rangschikt hieronder twee groepen van rechtsgebruiken, nl. die, welke op de heiligdommen en die, welke op de oorlog betrekking hebben.

recht kan men het instituut evenmin afleiden, al ware het alleen maar, dat wij geen enkel verdrag met een dergelike bepaling uit de griekse Oudheid kennen. We zien hier af van de zgn. Rechtshilfe-verträge, die nagenoeg uitsluitend ten doel hadden, privaatrechtelike verhoudingen tussen onderdanen van verschillende autonome staten te regelen. Van deze verdragen is 'n systematiese studie gemaakt door I. HITZIG [1]). Onder de 47 verdragen, die hij aanhaalt, zijn er twee, die misdrijven tegen de strafwet betreffen. Het eerste is een verdrag tussen enige steden op Ceos en Athene, dat bepaalt, dat de roodaarde van het eiland uitsluitend naar Athene mag worden uitgevoerd; (I. G. II 546, uit ongeveer 350 v. Chr.), het andere een verdrag, tussen Mytilene en Phocaea gesloten, regelend de gemeenschappelike aanmunting van „goud" (eigenlik electrum) (G. D. I. nr. 213, begin 4de eeuw) [2]). Het is uit de tekst der inscripties niet duidelik op te maken, hoe er gehandeld wordt, indien de overtreder (hetzij handelaar, hetzij muntvervalser) naar het territoir van de andere partij vlucht; maar ingeval deze tegen hem optreedt (wat wel waarschijnlik is) en hem uitlevert (uit de eerstgenoemde inscriptie kan men opmaken dat Athene in dat geval zelf recht spreekt ten gerieve van de mede-contracterende partij; reg. 35 vv.) kan men niet zeggen, dat we hier met uitlevering te doen hebben, omdat beide contracterende partijen belanghebbende zijn bij de bestraffing der misdaad.

De enige inscriptie bij DITTENBERGER, die het punt van uitlevering aanroert, betreft slechts het vaststellen van de weigering van een uitlevering in een bepaald geval. Het is Ditt. Syll. 326, een atheens eredecreet voor de bekende redenaar LYCURGUS uit het jaar 307/6, waarin o. m. wordt gezegd, dat de stad zijn uitlevering aan ALEXANDER DE GROTE, die om politieke redenen was gevraagd, geweigerd had (reg. 21—34). Hetzelfde feit wordt ons ook meegedeeld door PLUTARCHUS (vitea X orat. p. 852 C en D). We zien uit dit voorbeeld overigens, dat het er niet toe deed, tot welke nationaliteit de betrokkene behoorde, wanneer men er eenmaal toe overging om langs

---

[1]) I. HITZIG, Altgriechische Staatsverträge über Rechtshilfe. Zürich 1907.

[2]) Beide inscripties vindt men ook in HICKS, „Manuel of Greek Historical Inscriptions" (Oxford 1901), resp. nrs. 137 en 94.

diplomatieke weg de uitlevering te vragen. LYCURGUS was een vooraanstaand burger in Athene.

De omstandigheid, dat ons geen tractaten uit de griekse Oudheid bekend zijn, waarin de uitlevering van misdadigers geregeld is, is natuurlik geen bewijs voor het niet-bestaan ervan. Toch kan men, door in 't algemeen de opvatting, die de Grieken van misdrijf en strafrecht hadden, na te gaan, wel aannemelik maken, dat de leemte, waarover ik sprak, geen gevolg is van een gebrekkige overlevering. Laten we hiertoe het recht inzake gewone misdrijven en politieke afzonderlik nagaan.

De griekse staat beschouwde het gewone misdrijf, hetzij tegen de persoon, hetzij tegen de bezittingen gericht, niet als een inbreuk op de openbare rechtsorde, doch slechts als een aanranding van een biezonder belang. De staat verleende slechts zijn medewerking tot herstel van het geleden onrecht, indien de betrokken partij zelf haar zaak ter hand nam en de beklaagde voor de magistraat bracht. Er stonden daarbij verschillende ambtelike organen ten dienste van hem, die een misdadiger wilde voorgeleiden, en hun werkzaamheid strekte zich uit zover als de Atheense macht reikte. Gold het burgers, dan was de ballingschap in 't algemeen een zo zware straf, temeer, daar zij gepaard ging met verbeurdverklaring van goederen [1]), dat men zich wel niet de moeite getroost zal hebben, tractaten af te sluiten, waardoor men de terugkeer van deze personen kon afdwingen ingeval zij, voor het tot een proces kwam, op de vlucht gingen. Ook zou, bij de verdeeldheid der griekse wereld, het aantal van zulke tractaten wel zeer groot moeten zijn geweest, wilde men een in de practijk waarneembaar effect bereiken. Vreemdelingen stonden er dus enigszins gunstiger voor; vandaar dat men in Athene gewoon was deze terstond bij de aanklacht gevangen te nemen, of hoogstens onder borgstelling vrij te laten, als het geval er aanleiding toe gaf. Hierdoor zal ook wel het eigenaardig instituut der ἀνδροληψία te verklaren zijn, dat in gevallen van moord dienst deed. Wanneer nl. een vreemdeling binnen

---

[1]) Zelfs in geval van moord of doodslag kon de beklaagde nog tijdens het proces, na het uitspreken van zijn eerste verdedigingsrede vrijwillig in ballingschap gaan. BUSOLT Gr. St. p. 1184. LIPSIUS, A. R. p. 604. Alleen de vader- of moedermoordenaar was van dit recht uitgesloten.

het gebied van een vreemde staat een Atheens burger doodde, konden zijn bloedverwanten, aan wie de taak der vervolging was overgelaten, (een overblijfsel van het aloude instituut der bloedwraak) in Athene drie onderdanen van die staat in hechtenis doen nemen, die dan als gijzelaars dienst deden, totdat de betrokken staat genoegdoening gegeven had, of de schuldige had uitgeleverd [1]). Ook hier dus eenzijdige dwang van de kant van de staat, die de uitlevering vraagt.

De verhouding van de meeste leden van de Attiese Zeebond, die hun rechtsgedingen van enig belang meestal in Athene moesten laten beslechten, tot Athene, was van die aard, dat we ook hier een eenzijdige dwang moeten vaststellen, die bij het uitleveringsrecht niet denkbaar is [2]).

We komen dus tot het besluit, dat ten aanzien van gewone misdaden geen uitleveringsrecht in onze zin, steunend op tractaten, bestaan heeft; hoogstens paste men in sommige gevallen dwangmiddelen toe om de vreemde staat tot uitlevering te bewegen. Op 'n indirecte wijze wordt de juistheid van deze conclusie, altans voor moordzaken, aangetoond door DEMOSTHENES' 23ste redevoering. Er is hier sprake van een moord met politieke bedoelingen, een zgn. gemengd-politiek misdrijf dus, waarbij ten aanzien van ons uitleveringsrecht het karakter van misdrijf in de zin van het gewone recht overweegt. Blijkens DEMOSTHENES dacht men in Athene evenzo; het gevolg was echter het tegenovergestelde; men wilde ook in dit geval niet van uitlevering horen. DEMOSTHENES' redevoering is gericht tegen ARISTOCRATES, die in het jaar 352 v. Chr. door 'n zekere EUTHYCLES werd aangeklaagd door middel van een γραφὴ παρανόμων. ARISTOCRATES had nl., zoals LIBANIUS in z'n hypothesis zegt, 'n ψήφισμα voorgesteld, ten gunste van CHARIDEMUS, een veldheer van de thraciese koning CERSOBLEPTES. Reeds eerder had CHARIDEMUS het atheense burgerrecht verkregen, alsmede andere eererechten; doch ditmaal zou hem het volgende voorrecht worden verleend: „ἐάν τις ἀποκτείνῃ Χαρίδημον, ἀγώγιμος ἔστω ἐξ ἁπάσης τῆς Ἀθηναίων

---

[1]) De wet daaromtrent wordt ons meegedeeld door DEM. 23, § 82 en 218. Zie LIPSIUS, A. R. p. 267. LIPSIUS meent, dat het middel effectief was.

[2]) Zie BUSOLT. Gr. St. p. 1356 v.

συμμαχίδος· ἐὰν δέ τις τὸν ἀγόμενον ἀφέληται ἡ πόλις ἢ ἰδιώτης, ἔκσπονδος ἔστω. Aldus LIBANIUS in de hypothesis (§ 1); vergelijk hiermee in de redevoering zelf § 16 v. en 91. Tegen dit ψήφισμα werden verschillende bezwaren ingebracht, die in 't algemeen hierop neerkomen, dat de bepalingen inbreuk maakten op de atheense wetgeving inzake doodslag; het hield geen rekening met de mogelike gevallen (b.v. onvrijwillige doodslag) en de voorgeschreven rechterlike instanties werden voorbijgegaan [1]).

In het begrip „ἀγώγιμος" ligt dat van eventuele uitlevering opgesloten; we zien dus, dat in DEMOSTHENES' pleidooi geprotesteerd wordt tegen deze onvoorwaardelike uitleveringsplicht, om politieke motieven aan bondgenoten opgelegd, zulks bij een misdrijf, waaraan mogelikerwijze ook een politiek karakter is verbonden [2]). Als dit de houding is van de Atheense staat tegenover een moordenaar, die vlucht naar het gebied van een staat, met wie Athene een bondgenootschap heeft aangegaan, en van wie het dus tot op zekere hoogte iets kan afdwingen, ligt het voor de hand, dat men aan uitlevering door autonome staten in 't geheel niet dacht.

Het wordt tijd, dat we de zuiver politieke misdrijven als motief tot uitlevering gaan onder 't oog zien. Ook hier ontbreken de epigraphiese gegevens [3]); maar uit wat we bij de lectuur der redenaars tegenkomen is wel iets te vinden, dat enig licht werpt op het geval uit de Trapeziticus. Ik wijs hier op de volgende gevallen:

1. Toen ALCIBIADES zich in ballingschap bevond, zonden de Atheners gezanten naar Argos, om zijn uitlevering te vragen (πρέσβεις πέμποντας ἐξαιτεῖν παρ' Ἀργείων). Bij de Lacedaemoniërs vond hij, overal opgejaagd (πανταχόθεν εἰργόμενος) ten slotte een toevluchtsoord (zie ISOCR. 16 § 9). We kunnen hieruit opmaken, dat vele griekse steden zouden zwichten voor de aandrang, door de atheense gezanten uit-

---

[1]) Zie BLASS, A. B. III, 1, p. 293 v.; in de redev. § 22—100.

[2]) Over het begrip ἀγώγιμος zie BUSOLT, Gr. St. p. 231, „Der ἀγώγιμος sollte der Staatsgewalt lebendig oder tot ausgeliefert werden" en SWOBODA, Beiträge zur griechischen Rechtsgeschichte, (Weimar 1905), p. 10 vv.

[3]) Behoudens Ditt. Syll. 326, dat alleen de weigering ener uitlevering vaststelde (zie blz. 225). Gegevens over de houding van griekse staten ten opzichte van ballingen uit vreemde staten in 't algemeen vindt men bijeengebracht in P. USTERI, Aechtung und Verbannung im griech. Recht. (Berlin 1903) p. 95—118).

geoefend, maar dat men ALCIBIADES toch steeds de gelegenheid gaf, naar elders te vluchten, indien hij dit verkoos. Wel bestond voor hem de kans, om buiten het rechtsgebied van een staat door atheense machthebbers te worden gegrepen.

2. LYSIAS 12de redevoering is gericht tegen ERATOSTHENES, een der Dertig. Deze waren van de algemene amnestie in 403 uitgesloten, ingeval ze geen rekenschap van hun gedragingen aflegden. Op verzoek van Athene werden ze overal in de steden der griekse wereld uitgewezen (ἐκκηρύττειν) want, zegt LYSIAS, uit de uitspraak in het proces tegen ERATOSTHENES zullen de aanwezige vreemdelingen kunnen opmaken: „πότερον ἀδίκως τοὺς τριάκοντα ἐκκηρύττουσιν ἐκ τῶν πόλεων ἢ δικαίως." (12 § 35). In § 95 en 97 van dezelfde redevoering richt LYSIAS zich tot de partij van de Piraeus, die door de dertig met de uiterste gestrengheid werden vervolgd: zij werden uit Athene uitgewezen terwijl tegelijkertijd in de andere steden hun uitlevering werd gevraagd: „ἀναμνήσθητε .... ὅτι ἐκκηρύχθητε μὲν ἐκ τῆς πόλεως ἣν ὑμῖν οἱ πατέρες παρέδοσαν, φεύγοντας δὲ ὑμᾶς ἐκ τῶν πόλεων ἐξῃτοῦντο" (§ 95). Het is hier niet direct duidelik, hoe de Dertig dezelfde personen kunnen ἐκκηρύττειν en ἐξαιτεῖν: het eerste doelt blijkbaar op hen, die reeds terecht gestaan hebben en veroordeeld zijn tot de strengste ballingschap, wier lijden in § 97 wordt geschilderd; het tweede op hen, die zich tot dan toe door de vlucht aan het oordeel hadden onttrokken en die men wilde vonnissen, misschien met de doodstraf (§ 97 begin: ὅσοι δὲ τὸν θάνατον διέφυγον).

3. Een derde voorbeeld van uitlevering van voortvluchtige politieke misdadigers naar Athene vinden we eveneens bij LYSIAS (19 § 7 v.). Het gaat hier om NICOPHEMUS en zijn zoon ARISTOPHANES, die de Atheners hadden overgehaald om een hulpexpeditie naar EUAGORAS van Cyprus te zenden. Toen deze mislukte werden NICOPHEMUS en zijn zoon verantwoordelik gesteld, op Cyprus gevangen genomen en naar Athene gebracht, veroordeeld en terechtgesteld [1]). Een en ander gebeurde volgens BLASS [2]) in 387 onder CHABRIAS, volgens anderen in 390 (XEN. Hell. IV, 8, 24). De gebeurtenissen worden door LYSIAS

[1]) Aldus volgens de opvatting van RAUCHENSTEIN in: RAUCHENSTEIN-FUHR, Ausgew. Reden des LYSIAS I, p. 108 v. en noot.

[2]) BLASS. A. B. I, p. 531.

slechts met algemene bewoordingen aangeduid, maar volgens het algemeen oordeel der LYSIAS-verklaarders zinspeelt § 24 op het schip, waarmee de beide mannen na hun uitlevering door EUAGORAS naar Athene werden gevoerd. Hoogstwaarschijnlik hebben we dus hier met directe militaire dwang te maken.

4. Ten gerieve van Athene werden door de griekse steden personen, die zich in Athene aan aanslagen op de kultus (ἀσεβήματα) hadden schuldig gemaakt, uit hun eigen heiligdommen geweerd (LYS. 6 § 16). Natuurlik bedoelt LYSIAS steden, die met Athene in politieke relatie stonden. Er is hier dus sprake van het onthouden van voorrechten, die met betrekking tot de kultus aan iedereen gegeven werden, en zulks ter uitvoering van een vonnis, in Athene geveld. In dezelfde redevoering zegt LYSIAS, dat de Atheners niet zo dwaas moeten zijn om ANDOCIDES, die wegens verregaande ἀσεβεία door hen is gevangen genomen, weer te laten lopen, waar zij voor het grijpen of doden van voortvluchtige misdadigers bij openbare bekendmaking een talent uitloven (§ 18: καὶ μὴ οὓς μὲν ἔχετε ἀδικοῦντας ἀφίετε, τοὺς δὲ φεύγοντας ζητεῖτε συλλαμβάνειν, ἐπικηρύττοντες τάλαντον ἀργυρίου δώσειν τῷ ἀγαγόντι ἢ ἀποκτείναντι). Dit aanbod is gericht aan particulieren, niet aan vreemde staten.

Uit deze plaatsen bij ISOCRATES en LYSIAS, afkomstig uit een viertal redevoeringen, alle uit de jaren 400—390 v. Chr. zien we dus, dat de stad Athene zelf gewoon was aan steden, waarmee zij in relatie stond, uitlevering te vragen van misdadigers, zowel voor politieke misdrijven als voor gevallen van ἀσεβεία; de laatst aangehaalde plaats spreekt zelfs zeer in 't algemeen. Onder bepaalde omstandigheden ging men waarschijnlik de betrokkene met geweld halen, dit is altans wellicht gebeurd met NICOPHEMUS en zijn zoon, waarvan in LYSIAS' 19de redevoering sprake was.

Het ligt voor de hand, dat Athene omgekeerd ook dezelfde dienst bewees aan steden of vorsten, die om uitlevering van bepaalde personen vroegen, zeker indien deze niet door het atheense burgerrecht werden beschermd. Het hing dus van de betrekking, waarin Athene stond tot de staat, waarin de gezochte persoon een schuilplaats had gevonden, af, of een verzoek tot uitlevering gevolg kon hebben of niet. Dit blijkt wel uit een geval, dat zich voordeed in dezelfde tijd,

waarin iemand onder vrijgeleide naar Athene komt, om bepaalde onthullingen te doen. ANDOCIDES zegt in zijn redevoering over de mysteriën, dat 'n zekere TEUCER, 'n atheens metoek, naar Megara vertrokken was, en vandaar uit aan de Raad beloofd had, de namen van zijn medeplichtigen bekend te maken, mits hem straffeloosheid werd gewaarborgd. De Raad, die toen daartoe de volledige bevoegdheid bezat, beloofde vrijgeleide en stuurde mensen naar Megara om TEUCER te halen; dezen namen hem mee en brachten hem naar Athene (ANDOC. I, § 15). Het proces had plaats in 399. Megara behoorde blijkbaar niet tot de steden, die in die tijd aan een verzoek tot uitlevering van Athene gevolg gaven: het behoorde tot 394 tot de Spartaanse Bond.

Van het omgekeerde geval, dat aan de stad Athene de uitlevering van een politiek misdadiger werd gevraagd, is mij, behoudens het geval in de Trapeziticus (waar het overigens niet zover gekomen is) slechts een voorbeeld [1]) bekend, dat in de eerste redevoering van HYPERIDES voorkomt. Dit pleidooi is een aanklacht tegen DEMOSTHENES inzake het zgn. Harpaliese proces.

HARPALUS was de thesaurier van ALEXANDER DE GROTE geweest, die tijdens de veldtocht naar Indië uit Babylon was gevlucht naar Athene. Hij had 5000 talenten meegenomen, en trachtte de stad op te zetten tegen ALEXANDER. De Atheners weigerden hem met z'n vloot van 30 schepen toe te laten; doch als particulier werd hem de toegang niet geweigerd. Met zijn geld wist hij zich veel vrienden te verwerven, zodat een verzoek om uitlevering, afkomstig van ANTIPATER, door het volk werd afgeslagen. Later werd onder grotere pressie van de kant van ANTIPATER HARPALUS genoodzaakt te vluchten; hij ging naar Kreta, waar hij om 't leven kwam. DEMOSTHENES liet de gelden naar de Acropolis brengen en trad op als een der beheerders ervan. Toen later bleek, dat er nogal wat ontbrak, kwam het tot een proces tegen DEMOSTHENES en anderen, bij welke gelegenheid HYPERIDES met 'n aanklacht tegen eerstgenoemde optrad. HYPERIDES verhaalt hoe ook DEMOSTHENES voor HARPALUS in de bres was gesprongen. PHILOXENUS, 'n andere thesaurier van ALEXANDER, was door zijn meester met de vervolging van HARPALUS belast: „Toen HARPALUS

---

[1]) Vgl. blz. 228, n. 3.

naar Attica was gekomen en degenen, die hem namens PHILOXENUS kwamen opeisen, in de volksvergadering waren voorgeleid, trad DEMOSTHENES naar voren en hield een lange uiteenzetting, zeggende, dat het niet wenselik was, dat de stad Harpalus aan de afgezanten van PHILOXENUS uitleverde; maar dat zij zich ook om zijnentwil geen misnoegen met ALEXANDER op de hals moest halen en dat het dus het veiligst was, HARPALUS met het geld, dat hij had meegebracht, in bewaring te nemen en al het geld de volgende morgen naar de Acropolis te brengen, en dat HARPALUS terstond zou medelen, hoeveel het bedroeg, niet, zoals het de schijn had, opdat (het volk) het bedrag ervan te weten zou komen, hoeveel er in werkelikheid was, maar om (zelf) te weten van welk bedrag hij (bij HARPALUS) zijn loon moest invorderen [1]). En terwijl hij beneden tegen de rotswand [2]) ging zitten, waar hij steeds placht te zitten, gelastte hij de choreut MNESITHEUS [3]) HARPALUS te ondervragen hoe groot de som gelds was, die naar de Acropolis zou gebracht worden. Hij nu antwoordde „zevenhonderd talenten" [4]).

Uit dit relaas blijkt, dat het verzoek tot uitlevering gericht werd tot de volksvergadering, die over de te nemen maatregelen te beslissen had. Er was dus ook met ALEXANDER geen tractaat gesloten over uitlevering, want in dat geval hadden de magistraten altans in eerste instantie een beslissing genomen en de redenaar zou hier wel iets over hebben meegedeeld.

De gegevens, die we aldus uit de redenaars bij elkaar gebracht hebben, leiden tot geen andere conclusie, dan dat een verzoek om uitlevering om politieke misdrijven inderdaad voorkwam, dat het langs diplomatieke weg werd aangevraagd en dat de volksvergadering er over had te beslissen. Deze beslissing kan afwijzend zijn geweest; men kan de gezanten van de macht, die de uitlevering vroeg, hebben toegestaan, zich van de persoon van de betrokkene meester te maken,

---

[1]) Vgl. PLUT., vitae X orat. 846 B. (δωροδοκία).

[2]) De κατατομή: op de Pnyx; zie JUDEICH, Topographie von ATHEN, (München 1931), p. 394.

[3]) Waarschijnlik als tolk. HARPALUS was een Macedoniër.

[4]) HYP. or. I, col. VIII, 8.

en aldus het asylrecht [1]) te zijnen opzichte hebben opgegeven; men kan ook een middenweg hebben ingeslagen en de betrokkene eenvoudig hebben uitgewezen (ἐκκηρύττειν). In zo'n geval was de kans groot, dat schepen, toebehorende tot de staat, die de uitwijzing had verkregen, op de loer lagen, om de vluchteling op te vangen; maar het was toch niet uitgesloten, dat hij ontsnapte, zoals in het geval van ALCIBIADES.

Aan de hand van deze uiteenzetting zullen we nagaan, welke kracht de bedreiging had, die de afgezanten van SATYRUS, tegenover de spreker in de Trapeziticus toepasten. Wij stellen reeds aanstonds vast, dat zij zich niet wendden tot de atheense magistraat, maar tot de betrokken persoon zelf. Dit duidt er reeds op, dat er geen verdragsbepaling tussen Athene en het Bosporaanse Rijk bestond, waarvan zij de toepassing konden eisen. Zij zouden dan de betrokkene niet a. h. w. tevoren gewaarschuwd hebben, doch waren ineens tot zijn inhechtenisneming overgegaan. Integendeel, zij proberen hem allereerst te overreden, naar het vaderland terug te keren en zijn vermogen ter beschikking te stellen. Als de jonge man dan ook doet, alsof hij voor hun eisen zwicht, laten zij hem voorlopig met rust (§ 8 ἐπειδὴ δὲ πρὸς τοὺς παρὰ Σατύρου διεπραξάμην).

Als hij verder zegt, dat hij zijn uit de handen van SATYRUS geredde bezittingen mee wil nemen naar Byzantium, is de meest voor de hand liggende verklaring deze: hij wil zich houden, alsof hij naar het vaderland terugkeert, doch in laatstgenoemde stad achterblijven, om daar betere tijden af te wachten. Hij zegt immers uitdrukkelik in § 9, dat hij niet in Athene kon blijven, omdat hij daar steeds aan een verzoek tot uitlevering bleef blootgesteld. Uit alles blijkt, dat de uitslag van dit verzoek niet tevoren vaststond, maar dat de spreker het toch geraden achtte zich niet aan een toestemming van de kant der atheense volksvergadering bloot te stellen. Dat deze zou volgen, was, gezien de politieke invloed van SATYRUS in Athene, vrij zeker; maar ook SOPAEUS was in Athene geen onbekende (zie § 3). Dit ver-

---

[1]) Dit asylrecht werd soms door een verdrag met een andere staat gewaarborgd, soms vloeide het voort uit de algemene opvattingen omtrent de rechtstoestand van een vreemdeling. BUSOLT, Gr. St. p. 1240 v.

klaart waarschijnlik ook het feit, dat de gezanten enigszins tegen de behandeling der zaak in de atheense volksvergadering opzagen.

4. Φανερά en ἀφανὴς οὐσία.

Over de betekenis van deze uitdrukking, die meerdere malen bij de attiese redenaars voorkomt, is men het niet geheel eens; terwijl sommigen er een door het algemeen spraakgebruik aangenomen en ook in juridiese zin aanvaarde onderscheiding in zien, die ongeveer overeenkomt met onze, aan het Romeinse Recht ontleende, verdeling van de vermogensbestanddelen in roerende en onroerende goederen, menen anderen, dat de betekenis der beide termen meer door de omstandigheden wordt bepaald. Zo zegt LIDDELL and SCOTT: „ἀφανὴς οὐσία: personal property, as money, which can be secreted and made away with, opp. φανερά (real), as land." Het lexicon staat dus op het standpunt, dat er een vaststaand begrip aan beide termen verbonden is, al zijn er daarnaast ook gevallen, waarin de uitdrukking meer letterlik moet genomen worden.

LIPSIUS zegt, na opgemerkt te hebben, dat de grondbelasting aan het bezit van huis of land was gebonden: „Trotz der Wichtigkeit, die somit der Scheidung zwischen beweglichem und unbeweglichem Eigentume zukommt, ist sie von der Sprache nicht zu scharfem Ausdruck gebracht. Denn unrichtig ist es, wenn sie seit alters mit der Unterscheidung von ἀφανής und φανερὰ οὐσία identifiziert worden ist, vielmehr ist die φανερὰ οὐσία das Vermögen, das allen vor Augen ist und nicht abgeleugnet werden kann, darum aber besonders zu Staatsleistungen herangezogen werden kann; sie umfasst also nicht allein den Grundbezitz, sondern auch Sklaven, Vieh und Hausrat, während das Barvermögen und ausgeliehenes Kapital die ἀφανὴς οὐσία bildet, gegebenenfalls auch letzteres allein; der Inhalt auch dieser Begriffe ist eben kein scharf abgegrenzter" [2]). Hij verwerpt, met KOUTORGA [3]), de definitie van HARPOCRATIO (waarover straks),

---

[1]) BLASS, Isocratis Orationes[2] (Leipzig 1907), Praefatio p. XXXVIII.

[2]) LIPSIUS, A. R. p. 677.

[3]) KOUTORGA, Essai sur les trapézites ou banquiers d'Athènes, (Paris 1859).

welke door BUSOLT [1]) in hoofdzaak wordt aanvaard. BUSOLT spreekt dan ook van „bewegliches" en „unbewegliches Eigentum". De betrekkelike betekenis der begrippen wordt ook aanvaard door BLÜMNER [2]), doch vooral door DARESTE, die zich als volgt uitdrukt: „On sait qu'en Grèce et surtout à Athènes la grande distinction des biens était en apparents et non apparents, φανερὰ, ἀφανὴς οὐσία. Cette distinction était plutôt de fait que de droit. Les biens étaient considerés comme apparents ou non apparents suivant qu'ils étaient ou non atteints par les impôts sur le revenu. Ainsi les fonds placés dans une banque pouvaient être apparents ou non apparents, selon les circonstances, de même que nous avons aujourd'hui des valeurs nominatives et des valeurs au porteur" [3]). Van hetzelfde gevoelen zijn ook de jongste uitgevers van ISOCRATES, MATHIEU en BRÉMOND, die de vertaling „biens visibles" en „invisibles" gebruiken [4]). Met verwijzing naar CAILLEMER (D.-S. tome I s. v. Aphanès Ousia) stellen zij vast, dat de opvatting ten aanzien van bankiers-deposito's afhankelik was van particuliere omstandigheden, en ook van het tijdstip, waarop we ons moeten verplaatsen [5]).

De reeds genoemde plaats bij HARPOCRATIO, s. v. „ἀφανὴς οὐσία καὶ φανερά" luidt als volgt: „ἀφανὴς μὲν ἡ ἐν χρήμασι καὶ σώμασι καὶ σκεύεσι, φανερὰ δὲ ἡ ἔγγειος. Λυσίας ἐν τῷ πρὸς Ἱπποθέρσην." Van deze redevoering tegen HIPPOTHERSES zijn in Oxyrhynchus fragmenten op papyrus teruggevonden [6]). Men kan uit hetgeen er van deze redevoering tot ons is gekomen, niet opmaken, in welke vorm HARPOCRATIO zijn definitie in deze rede van LYSIAS heeft aangetroffen. Zeker is, dat er sprake is van het vermogen, dat LYSIAS bezat, voor hij in 403 uit Athene werd verdreven. Dit werd op 70

---

[1]) BUSOLT, Gr. St. p. 1213, n. 2.

[2]) HERMANN-BLÜMNER. Lehrb. der griech. Ant. Band IV, Die griech. Privatalterthümer (1882), p. 96. Hier vindt men ook oudere literatuur.

[3]) DARESTE, Les Plaidoyers civils de Démosthène, tome II, (Paris 1875), p. 291, n. 26.

[4]) MATHIEU et BRÉMOND, Isocrate, Discours I, (1928), p. 73, n. 2.

[5]) CAILLEMER meent echter, dat het gebruik der termen in de practijk geheel beheerst werd door de toepassing er van in het belastingwezen. Dit is m. i. onjuist.

[6]) Oxyrh. Pap. XIII, No. 1606. GERNET et BIZOS, Lysias, II, p. 252 vv.

talenten geschat. Volgens de reconstructie van GERNET [1]) trachtte LYSIAS naderhand de verschillende bestanddelen van dit vermogen op grond van de bepalingen van het verzoeningsverdrag tussen de gematigde oligarchen en de democraten terug te krijgen. Hij legde hierbij de hand op onroerende goederen, die volgens een zekere HIPPOTHERSES aan deze laatste rechtmatig toebehoorden. De eenvoudigste veronderstelling is, dat HARPOCRATIO uit een opsomming der bestanddelen van het vermogen, waarvan nog een rest over is in regel 30 en volgende van het fragment, zijn definitie heeft geconstrueerd, gelijk men een soortgelijke definitie zou kunnen samenstellen uit DEM. 38 § 7. Hier zegt de spreker, handelend over de wijze waarop de voogden het vermogen van de vader en oom van zijn tegenstanders hadden beheerd: „ἐγὼ δ' οἶδ' ἀκούων ὅτι τὴν οὐσίαν Ξενοπείθης καὶ Ναυσικράτης (de oom en de vader) ἅπασαν χρέα κατέλιπον, καὶ φανερὰν ἐκέκτηντο μικράν τινα · εἰσπραχθέντων δὲ τῶν χρεῶν καί τινων σκευῶν πραθέντων, ἔτι δ' ἀνδραπόδων, καὶ τὰ χωρία καὶ τὰς συνοικίας ἐπρίανθ' οἱ ἐπίτροποι, ἃ παρέλαβον οὗτοι." (nl. de erfgenamen).

Het ligt voor de hand, te veronderstellen, dat de σκεύη en de ἀνδράποδα behoorden tot de geringe οὐσία φανερά [2]); hieruit kan men een andere definitie afleiden, waarbij, in tegenstelling tot die van HARPOCRATIO, alleen de χρέα naast het geld, tot de οὐσία ἀφανής behoren. Men behoeft dus niet, met CAILLEMER, in zijn reeds aangehaald artikel in D. S. te veronderstellen, dat HARPOCRATIO zijn definitie ontleent aan de in zijn tijd gewijzigde begrippen omtrent de verdeling der goederen in roerende en onroerende. Hij zegt trouwens zelf, dat hij bij LYSIAS zijn wetenschap heeft opgedaan.

Dergelike tegenstrijdigheden, die bij de redenaars overal opvallen, hebben A. PHILIPPI [3]) er toe gebracht, om, op het voetspoor van M. DE KOUTORGA [4]) uit het spraakgebruik der attiese redenaars de

---

[1]) GERNET et BIZOS, Lysias tome II, p. 226 vv.

[2]) Hetzelfde is het geval bij DEM 48, § 12 (slaven en zelfs geld, dat op de bank uitstaat).

[3]) A PHILIPPI, Symbolae ad doctrinam iuris attici de syngraphis et de οὐσίας notione (Leipzig 1871), p. 12—18.

[4]) KOUTORGA, Essai sur les trapézites ou banquiers d' Athènes, Comptes rendus de l' Académie des sciences morales, (Paris, 1839), later als afzonderlike brochure uitgegeven, (Paris 1859).

juiste betekenis van deze termen vast te stellen. Hij komt hierbij tot de conclusie, dat de betekenis der termen φανερά en ἀφανὴς οὐσία verband houdt met de fiscale betekenis van het vermogen. Van deze zienswijze uitgaande, hebben CAILLEMER, DARESTE, LIPSIUS en anderen gepoogd tot een met het gebruik der redenaars overeenstemmende begripsomschrijving te komen. Zij gaan m. i. te ver, als zij het gebruik tot een algemene basis willen herleiden.

Men kan niet genoeg de nadruk leggen op het relatieve van deze begrippen. Een simplistiese verklaring is niet in overeenstemming met het gebruik, dat de redenaars van deze woorden maken, ook daar, waar in het geheel niet van de fiscus sprake is. In vele gevallen moet de onderscheiding door biezondere omstandigheden in het leven zijn geroepen. Enige tegenstellingen, die de basis kunnen zijn van het gebruik in een bepaald geval zijn:

1°. Of men het bezit der zaak in 't algemeen voor derden kan verbergen of niet. Hiervan vinden we voorbeelden bij ISAEUS, b.v. 6 § 30, waar hij zegt, dat de „φανερὰ οὐσία" in elk geval aan de erfgenamen komt; men kan er niet mee knoeien. Evenzo 8 § 37 en 11 § 43. Bij DEM. 27 § 57 wordt „φανερὰ οὐσία" gebruikt van dat deel van het vermogen, waar de voogden van af wisten, tegenover een begraven schat. Evenzo DEM. 28 § 2 (τὰ ὄντα φανερὰ κτᾶσθαι) en 29 § 37 (ἀφανεῖς ποιεῖν τοὺς κλινοποίους); zie ook ib. § 42 en 49. Ook ANDOC. 1 § 118 kan men het best zo verklaren.

2°. Of men de directe beschikking over de zaak heeft of niet. Deze tegenstelling treft men vooral aan daar, waar van geld sprake is tegenover vorderingen. Zo b.v. DEM. 56 § 1 „λαβὼν γὰρ ἀργύριον φανερόν" wij zouden zeggen „gereed geld".

3°. Of het vermogen binnen het bereik van de fiscus valt of niet. Zo b.v. DEM. 5 § 6 v. en 50 § 8; vgl. ook 45 § 66; ISAEUS 7 § 39; LYS. 20 § 23; 12 § 83. DINARCH. 1 § 70, vgl. ook 2 § 23.

Deze verklaring behoeft weer niet uit te sluiten, dat men in een bepaald milieu terstond wist, hoe men het woord φανερὰ οὐσία en zijn tegenstelling had te verstaan. Ging het om een erfenis, dan viel de waardering weer anders uit dan bij een geschil met de fiscus; in de trapezietenwereld had men ook een eigen opvatting van deze termen. Zo kan het voorkomen, dat zij ook op zich zelf gebruikt

worden, zonder dat men terstond in de samenhang uitdrukkelik de begrenzing er van terugvindt. Aldus moet men de woorden ook op inscripties, waar ze voorkomen, uitleggen. (B.v. Ditt. Syll. 563, 'n verdrag tussen de Aetoliërs en Teos uit het begin der 2de eeuw v. Chr.; evenzo MICHEL 25; bij Ditt. Syll. 1240 (uit Euboea) lezen we in een bedreiging tegen hem, die zich vergrijpt aan een graf „καὶ εἴη ἀφανῆ τὰ κτήματα αὐτοῦ."

Maar ook bij de redenaars blijven er plaatsen over, waar de uitdrukking schijnbaar een absolute betekenis heeft. Zo zegt LYSIAS (20 § 33), waar hij de spreker laat betogen, dat zijn familie vroeger welgesteld was: „ἕως μὲν γὰρ ἦν εἰρήνη, ἦν ἡμῖν φανερὰ οὐσία, καὶ ἦν ὁ πατὴρ ἀγαθὸς γεωργός · ἐπειδὴ δὲ εἰσέβαλον οἱ πολέμιοι, πάντων τούτων ἐστερήθημεν." Als men het begin der redevoering doorleest, ziet men, hoe de spreker, een der zoons van beklaagde, zich alle moeite geeft om zijn vader voor te stellen als een persoon, op wie niets valt aan te merken, die door zijn sociale positie niet anders dan de democratie goed gezind kon zijn (§ 2 vv.). Ook in § 31 zegt de spreker, dat het geld bij hen geen rol speelde, als zij aan de stad hun diensten bewezen. Waarom zou hij dus met de woorden φανερὰ οὐσία niet eenvoudig bedoelen, dat hun welstand voor ieder duidelik was, zonder de term als een techniese te gebruiken? Vergelijk hiermee b.v. HYPERIDES 5 § 9, waar de spreker zich beklaagt, dat hij bij het kopen van een zalfwinkel er in is gelopen: „καὶ ἐν τρισὶν μησὶν ἅπαντα τὰ χρέα φανερὰ ἐγεγόνει" (binnen drie maanden kwamen alle schulden, die op de zaak rustten, voor den dag).

Nog een tweede geval van die aard vinden we bij LYSIAS. Sprekende over de herkomst van het vermogen, waarover rekenschap wordt gevraagd, zegt de aanklager: „'Αδελφοὶ ἦσαν Διόδοτος καὶ Διογείτων, καὶ τὴν μὲν ἀφανῆ οὐσίαν ἐνείμαντο, τῆς δὲ φανερᾶς ἐκοινώνουν." (LYS. 32 § 4).

Uit het vervolg der redevoering blijkt, dat hier gedacht wordt aan geld en vorderingen tegenover de overige bezittingen. De ene broer, DIOGITON, die zich aan de handel wijdde, liet zijn enige dochter huwen met DIODOTUS; het is dus mogelik, dat de beide broers bij elkaar bleven wonen; het gezamenlik gebruik van de rest van het familiebezit is zo het best te verklaren. In § 23 wordt nog eens ge-

sproken over het vermogen, waarover DIODOTUS na de dood van zijn broer voogd was, in het belang van zijn kleinkinderen; in plaats van dit goed te beheren, door het gebruik er van te verpachten, of er land voor te kopen en van de opbrengst er van de kinderen te onderhouden, gelijk de wet hem voorschreef, deed hij niets van dat alles: „νῦν δέ μοι δοκεῖ οὐδεπώποτε διανοηθῆναι ὡς φανερὰν καταστήσων τὴν οὐσιάν". We zijn dus hier in dezelfde gedachtesfeer als bij ISAEUS en met φανερὰ οὐσιά wordt bedoeld het bezit, dat als zodanig voor iedereen kenbaar is (huizen of landerijen).

Een fragment van LYSIAS geeft nog eens dezelfde uitdrukking, weer in verband met een nalatenschap. We lezen hier: εἰ μὲν γὰρ ἀγροὺς κατέλιπεν Ἀνδροκλείδης ἢ ἄλλην φανερὰν οὐσίαν, ἐξῆν ἂν εἰπεῖν τῷ βουλομένῳ, ὅτι οὗτος μὲν ψεύδεται, αὐτῷ δὲ δέδοται · περὶ < δὲ > ἀργυρίου καὶ χρυσίου καὶ ἀφανοῦς οὐσίας δῆλον ὅτι ὅστις ἔχων αὐτὰ φαίνεται τούτῳ δέδοται. (ed. GERNET, fr. XXIV, 2; uit SUIDAS s. v. οὐσία φανερά).

Hier wordt uitdrukkelik gezinspeeld op de omstandigheid, die voor de onderscheiding der οὐσία beslissend is: het feit of de bezitter in 't algemeen aanwijsbaar is of niet (ὅστις ἔχων αὐτὰ φαίνεται). Maar de vroeger aangehaalde plaatsen leren ons ook de betrekkelike betekenis van deze onderscheiding, die anders uitvalt naar gelang het motief waarom en de persoon door wie naar de eigenaar gevraagd wordt.

Passen we dit laatste toe op de woorden in de Trapeziticus, dan blijkt het, dat we onder χρήματα φανερά moeten verstaan, dat geld, waarvan de spreker op het ogenblik, dat de gezanten van SATYRUS zich bij hem vervoegden, het bezit niet, of moeilik kon ontkennen. Het geld, dat hij bij PASIO op de bank had geplaatst, was in dit opzicht veilig, zolang deze laatste tot de geheimhouding ervan meewerkte.

241

V.

SAMENVATTING.

Nadat we getracht hebben de feiten, die de spreker ons in zijn betoog heeft medegedeeld, zo goed mogelik in hun verband te verklaren, staan we voor de taak, deze in hun chronologiese samenhang te overzien. We kunnen de stof verdelen in twee groepen: vooreerst de feiten uit de διήγησις, die de spreker in chronologiese volgorde mededeelt (§ 3—24) en vervolgens de gegevens, die hij in zijn bewijsvoering aanhaalt, zonder aan te geven op welke tijdstippen zij zich hebben voorgedaan (§ 35—52). Het schema van de eerstgenoemde feitenreeks ziet er uit als volgt.

De spreker wordt door zijn vader, SOPAEUS, een der voornaamste vrienden van SATYRUS I, koning van het Bosporaanse Rijk (433/2—388/7) naar Athene gezonden. Terwijl de zoon in Athene kennis aanknoopt met de trapeziet PASIO en een belangrijk bedrag op diens bank deponeert, komt het bericht, dat SOPAEUS bij zijn vorst in ongenade is gevallen en dat afgezanten namens SATYRUS in Athene de persoon en de bezittingen van de zoon komen opeisen. Door in overleg met PASIO het bestaan van het deposito te ontkennen voorkomt de zoon van SOPAEUS, dat dit in beslag wordt genomen; door zich gereed te maken om naar Byzantium te vluchten tracht hij zich zelf in veiligheid te stellen. Als hij aan PASIO zijn geld terugvraagt, om het mee te nemen, weigert deze en ontkent het bestaan van een deposito. De Bosporaner is daardoor gedwongen te blijven doch maakt van de omstandigheid, dat zijn vader weer in genade is aangenomen, gebruik om een proces tegen PASIO voor te bereiden. Allereerst eist hij CITTUS, de slaaf van PASIO, op, om diens getuigenis op de pijnbank te verkrijgen. Deze blijkt verdwenen en er gaat enige tijd voorbij met hem op te sporen. Als MENEXENUS, een van de vrienden van de gedupeerde, de slaaf opspoort, begint de reeks aanklachten, waarvan in § 12—14 sprake is. PASIO tracht zich door chicaneren uit de moeilikheid te redden; dit mislukt (§ 15—16). Om de ongunstige indruk, die het geval in Athene gemaakt heeft, weg te nemen, tracht PASIO, door een vergelijk voor te stellen, het toneel der gebeurtenissen te ver-

plaatsen naar de Pontus. Daar zijn cliënt nog steeds in de mogelikheid van goede trouw bij PASIO gelooft, gelukt dit; de klachten worden ingetrokken en in 't geheim een contract opgemaakt, welks waarde, doordat het in handen van de schipper PYRO wordt gesteld, geheel van de goede trouw en waakzaamheid van één man afhankelik wordt. Als de Bosporaner aan PASIO vraagt om op grond van de afspraak mee te gaan naar de Pontus, weigert deze; het onderhoud, dat daarop volgt, eindigt voor de gedupeerde met de ontdekking, dat hij door PASIO opnieuw is bedrogen en dat het contract is vervalst.

Tot zover gaat het verhaal in de chronologiese volgorde. We krijgen nu de tweede feitenreeks, waarvan de onderdelen gedeeltelik tijdens en gedeeltelik na de hierboven geschetste gebeurtenissen plaats vinden.

Deze gebeurtenissen zijn, in de volgorde, waarin de spreker uit onze redevoering ze vermeldt, de volgende:

1) De geldlening van STRATOCLES (§ 35 vv.). Dit gebeurde, toen de Lacedaemoniërs de zee onveilig maakten. Zoals we gezien hebben, is dit bij ISOCRATES een toespeling op de tijd vóór de slag bij Cnidus [1]). We weten tevens, dat de moeilikheden met SATYRUS zich nog niet hebben kunnen voordoen, toen deze geldlening plaats had.

2) De weigering om geld te lenen aan HIPPOLAÏDAS (§ 38 vv.). Deze weigering was de Bosporaner blijkbaar door de omstandigheden opgedrongen; zij had dus plaats na de komst van SATYRUS' afgezanten.

3) Het betalen van de εἰσφορά, eenmaal als gewoon ξένος en eenmaal in de qualiteit van ἐπιγραφεύς (taxateur), (§ 41). Deze belasting werd geheven in oorlogstijd; hiervoor komt alleen in aanmerking de zgn. Boeoties-Korinthiese oorlog, die in het voorjaar van 394 uitbrak.

4) De geldlening op het deliese vrachtschip (§ 42 vv.). Ook dit feit moeten we in verband brengen met genoemde oorlog. We hebben uiteengezet, hoe deze geldlening heeft plaats gehad kort, voordat de afgezanten van SATYRUS in Athene aankwamen; de aanklacht, die er op volgde, waarschijnlik er na [2]).

5) De reis van de Bosporaner met CITTUS naar de Pontus. Deze

---

[1]) Zie blz. 164 v.

[2]) Zie blz. 179 vv.

had, gelijk we gezien hebben, plaats na de opening van het contract, dus na de gebeurtenissen, die de spreker van onze redevoering in § 3—24 heeft geschetst [1]).

Eerst nadat hij van deze reis was teruggekeerd, heeft de zoon van SOPAEUS opnieuw een aanklacht tegen PASIO ingediend, na zich verzekerd te hebben van de medewerking van een van de beste Atheense advocaten, ISOCRATES.

Gaan we nu nog eens in het kort na de volgorde der afzonderlike gebeurtenissen.

1. Blijkbaar in volle vredestijd komt de zoon van SOPAEUS met z'n beide korenschepen naar Athene en knoopt betrekkingen aan met PASIO.

2. Na het uitbreken van de boeoties-korinthiese oorlog (begin 394) betaalt hij een paar maal de eisphora.

3. Tijdens dezelfde oorlog, doch vóór Augustus 394, sluit hij een geldlening af met STRATOCLES.

4. Hij leent geld op een vrachtschip.

5. Afgezanten van SATYRUS komen de bezittingen van de zoon van SOPAEUS opeisen en gelasten hem naar het vaderland terug te keren. In overleg met PASIO verklaart hij aan verschillende personen geld schuldig te zijn en geen vorderingen te hebben.

6. Hij wordt aangeklaagd wegens de geldlening op het onder 4 bedoelde schip. Dat ligt intussen nog op de wal.

7. Hij wil naar Byzantium vluchten en vraagt aan PASIO zijn tegoed terug. PASIO verkeert in geldverlegenheid.

8. PHILOMELUS en MENEXENUS komen PASIO om het geld manen. Deze ontkent het bestaan van een deposito.

9. Er komt bericht uit de Pontus, dat SOPAEUS weer in genade is aangenomen.

10. De zoon daagt PASIO voor de polemarch en eist CITTUS op ter foltering. Deze is nergens te vinden.

Tegenaanklacht van PASIO tegen de Bosporaner en MENEXENUS wegens omkoping van zijn slaaf en verduistering. De Bosporaner gaat naar de Peloponnesus om CITTUS op te sporen.

11. MENEXENUS ontdekt CITTUS en brengt hem voor de polemarch. PASIO verklaart, dat CITTUS vrij is. MENEXENUS klaagt CITTUS aan.

[1]) Zie blz. 185.

12. De zoon van SOPAEUS is inmiddels teruggekeerd uit de Peloponnesus en PASIO verklaart zich bereid, CITTUS te doen folteren. De aanklacht van MENEXENUS vervalt daarmee. Op het kritieke moment, als de basanistae gereed zijn, weigert PASIO weer.

13. PASIO heeft opnieuw een onderhoud met zijn cliënt, waarin hij hem een schikking voorstelt.

14. Drie dagen later komt deze schikking tot stand, waarvan acte wordt opgemaakt, tevens schuldbekentenis van PASIO, overigens zonder getuigen. PYRO krijgt de acte in bewaring.

15. MENEXENUS klaagt PASIO aan (waarschijnlik συκοφαντίας, wegens no. 11) en eist CITTUS, tans weer slaaf, op ter foltering. PASIO stuurt AGYRRHIUS naar zijn cliënt om te verzoeken, tussenbeide te komen of het contract te vernietigen. Laatstgenoemde weigert.

16. De zoon van SOPAEUS nodigt PASIO uit mee te gaan naar de Pontus. Deze weigert. Het contract wordt geopend en blijkt vervalst.

17. Nieuwe onderhandelingen tussen PASIO en zijn cliënt, die eindigen met het vertrek van deze laatste met CITTUS naar de Pontus.

18. Onverrichterzake teruggekeerd, daagt de Bosporaner PASIO opnieuw voor de polemarch. Ditmaal vindt het proces voortgang.

Behalve de onderlinge verhouding van de onder 4 tot 6 genoemde feiten staat de chronologiese volgorde van deze opsomming vast. Men krijgt de indruk, dat er verschillende maanden verlopen zijn tussen sprekers aankomst in Athene en de komst van SATYRUS' afgezanten. In elk geval kwam de zoon van SOPAEUS voor het uitbreken van de oorlog, d. w. z. voor het voorjaar van 394, naar Athene [1]). In verband met de gewone tijd van de korentransporten uit de Zwarte Zee [2]), zullen we de reis in het najaar van 395 stellen. Daar de Bosporaner nog in goeden doen verkeerde tijdens deze oorlog, gedurende welke hij een paar maal de eisphora betaalde, en aan de andere kant de gebeurtenissen 4—6 kort op elkaar volgden en no. 4 altans vóór de slag bij Cnidus in Augustus plaats had, zal de catastrophe wel kort voor deze slag gesteld moeten worden. Men kan dan de gebeurtenissen 4—8 in het najaar van 394 plaatsen, betrekkelik kort na elkaar, omstreeks de tijd van de slag bij Cnidus. Van hier

[1]) Zie blz. 57 v.

[2]) Zie blz. 58 vv.

af is het grotendeels een kwestie van schatten, waarbij men in het oog dient te houden, dat het proces zelf op 't laatst in het voorjaar van 387 kan hebben plaats gehad. Er is dus voldoende tijd beschikbaar. Omtrent de tijd tussen 8 en 9 weten we niets. Nr. 9 en 10 volgen vermoedelik kort op elkaar. De reis naar de Peloponnesus duurde allicht enkele weken. Toch ook niet langer: want het proces van MENEXENUS tegen CITTUS werd gestaakt naar aanleiding van de terugkomst van de spreker. Nr. 12—16 kunnen vlug op elkaar gevolgd zijn. We kunnen dus al deze feiten, die de reis van de zoon van SOPAEUS met CITTUS voorafgaan, in de winter van 394/3 stellen. Het vaarseizoen begint in April; de reis naar de Pontus en terug neemt allicht een maand in beslag [1]). Wanneer we dus aannemen, dat de zoon van SOPAEUS geen tijd onnodig heeft laten voorbijgaan, kan men het proces zelf stellen in het midden van de zomer van 393; SATYRUS is gestorven in de loop van het atheense jaar, dat van Juli 388 tot Juli 387 duurde.

Over de Trapeziticus is veel geschreven. Natuurlik werd ook de echtheid van het stuk in twijfel getrokken.

GROSSE meent, dat de redevoering en met zich zelf en met het atties recht in strijd is [2]). Ook BRUNO KEIL ziet in de redevoering een vat vol tegenstrijdigheden [3]). ALBRECHT neemt het voor de echtheid op [4]). GALLE [5]) en BLASS [6]) evenzo. Zo zou men een hele lijst van voor- en tegenstanders kunnen maken.

Wij hebben getracht, de verschillende rechtsfeiten in het kader van hetgeen ons omtrent het atties recht bekend is, te verklaren. Waar we afwijkende verschijnselen ontmoetten, viel het niet moeilik, deze ofwel uit de biezondere omstandigheden te verklaren (b.v. het contract), of uit de opzet van PASIO, zijn slachtoffer op dwaalwegen

---

[1]) Voor een reis van Athene naar Ephesus rekende men drie dagen (PLUT. Sull. 26), naar Rhodus vier, (LYC. Leocr. 70).

[2]) GROSSE, Ueber Isokrates' Trapezitikos. Progr. Arnstadt 1884.

[3]) In een recensie van GROSSE: Wochenschrift für klass. Philol. 1885 p. 1394 v.

[4]) Jahresberichte des philol. Vereins zu Berlin XI, (1885), p. 100 v.

[5]) P. GALLE, Beiträge zur Erklärung der XVII. Rede (Trapezitikos) des Isokrates und zur Frage ihrer Echtheit. Progr. Zittau 1896.

[6]) BLASS, A. B. II, p. 232. Hij verwijst ook naar het getuigenis van DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS, die de redevoering eveneens als echt beschouwt.

te brengen, of uit de subjectieve voorstellingen van de spreker. Op grond van de innerlike samenhang der redevoering, waar de vele en velerlei medegedeelde feiten, die oppervlakkig beschouwd als losse gegevens naast elkaar staan, ten slotte tot een geheel zijn terug te brengen, zou ik menen, dat de redevoering onmogelik de fictie kan zijn van een rhetor, doch haar achtergrond moet hebben in de werkelikheid. Als rhetories oefenstuk kan men wel een ingewikkeld gegeven verwachten, maar dit betreft dan de juridiese opbouw der zaak; in ons geval is deze laatste juist heel eenvoudig. De eiser verklaart een vordering te hebben op de gedaagde; de laatste lochent deze; er doet zich geen enkele verwikkeling voor, die de aanspraken juridies kan beïnvloeden. Zelfs wanneer men de feitelike gegevens, waarop het betoog moest steunen, met opzet „moeiliker" had gemaakt, zou dit een veel chronologieser opbouw van het geheel hebben veroorzaakt; ook zou men ze kunstiger hebben uitgesponnen. Men vergelijke hiermee het gegeven in twee onechte redevoeringen van DEMOSTHENES (43 en 44), wier schijnbare ingewikkeldheid geheel te herleiden is op een stamboom, zonder meer [1]). Zoals de opzet nu voor ons bloot ligt, is deze veel te nuchter, dan dat er iets anders dan de werkelikheid achter zou zitten. Het auteurschap van ISOCRATES is daarmee nog niet vanzelfsprekend, maar dit is meer een kwestie van taalkundige aard. Wat dit laatste betreft verwijs ik naar het oordeel van BLASS [2]) en DRERUP [3]), die geen voldoende redenen aanwezig achten om het auteurschap van ISOCRATES in twijfel te trekken.

Over de uitslag van het proces kan men zich slechts in gissingen verdiepen. Zeker is, dat het talent van de logograaf hierbij een grote rol heeft gespeeld; over de verdiensten, die ISOCRATES in dit opzicht heeft gehad en de overtuigingskracht, die hij aan zijn betoog heeft gegeven, is reeds gesproken [4]). De methode, om de uitslag van het proces in verband te brengen met de latere reputatie van PASIO als bankier [5]), acht ik niet doeltreffend.

---

[1]) Zie ook de vergelijking met ISOCR. 21, op blz. 201.

[2]) BLASS, A. B. II, p. 232 v.

[3]) DRERUP, Isocratis Opera omnia, I (Lipsiae 1906) p. CXXV.

[4]) Zie blz. 149 v.

[5]) BLASS, A. B. II, p. 231. Vgl. hiervóór, blz. 46.

VI.

LIJST VAN BEHANDELDE ONDERWERPEN.

Men vergelijke ook de aansluitende bladzijden.

Agyrrhius 146
Archestratus 181
bankiers 40 44 68 90 169 181
bankiersboekhouding. 79 169 192
bedrag van de vordering op Pasio 90 95 108 181
bewijskracht van geschriften 79 169 192
bewijsvoering 165 170 182 183 187 198
borgstelling 93 104 166 178 181 182
Bosp. Rijk (vorsten van het). 50 66 86
Byzantium 76
Cittus 87 184
conflict tussen Satyrus en Sopaeus 50 53 66 71 85 86
conflict tussen spreker en Menexenus . . . 84 94 119 124 132 136
contract van spreker met Pasio 127 148
contractvormen 127
dading 139 145
Delus 173
deposito 90 94 95 108 169
Dionys. v. Halic. en de Isocrates-tekst 34 38 49 69 72 73 76 79 84 87 100 n. 1
echtheid van Isocr. 17. 247
echtheid van Isocr. 21. 200
fiscus 169 193
foltering van een slaaf. . 80 90 94 110 112 115 116 117 135 145
geldleningen 74 80 166
gelegenheidshandel 60 75
gezanten 67
heerschappij ter zee 164
Hephaesteum 111
Hippolaïdas. 167

Isocrates' werkzaamheid 61 70 82
korenhandel en korenvoorziening 54
Menexenus 84
Milete 88
Pasio 45
Philippus 179
Philomelus 80
Phormio 46
prijsrechters 156
procesrecht . . . . . 171 (zie verder: γραφαί en δίκαι)
Pyro 131 148
Pythodorus 63 150 155
Satyrus 50 66 188
scheidsrechters 125 131 139 186
Sopaeus 47
Stratocles 160
techniese termen (gebruik van) . . 91 97 110 137 145 166 182 234
uitlevering van misdadigers 220
verweer van Pasio 149
vrijlating van slaven 96
wissel 161
woordkeuze, in verband met ἠθοποιΐα 36
Xenotimus 186
ἀγών 33 145
ἀκρόπολις 124
ἀμάρτυρος λόγος 148 203 211
ἀνδραποδίζειν 100 134
ἀντεγκαλεῖν 91
ἀπαιτεῖν 79
ἀπαλλαγή 136
ἁπάντᾶν 111
ἀποδημεῖν 54
ἀποστερεῖν 44
ἀρχαῖον 166
ἀφαιρεῖν, zie: vrijlating.
ἀφιέναι τινὰ τῶν ἐγκλημάτων 137 145

βασανιστής 110
βάσανος, zie: foltering.
γεμίζειν 54
γραφαί 96 133 175 227
γραμματεῖον 39
δημόκοινος 115
δίαιτα 125 138
διαπράττεσθαι 75
διαφθείρειν 137
διαχειρίζειν 44
δίκαι 33 96 100 106 119 133 137
δύναμις 53
ἐγγυηταί 93
ἐγκαλεῖν 35
ἔγκλημα 137
εἰσαγγελία 174
εἰσέρχεσθαι 123
εἰσπλεῖν 67
εἰσφορά 167 184
ἐκδιδόναι 80
ἐκπλεῖν 67 165
ἐξαιτεῖν 89
ἐπιγραφεύς 167 168
ἐπιμελεῖσθαι 53
ἔρανος 166
ἐχῖνος 117
ἠθοποιΐα 34 36 71 161
ἱερόν 124
καθελκεῖν 177
κατασφραγίζειν 160
κινδυνεύειν περί 33
κριταί, zie: prijsrechters.
λαγχάνειν δίκην 132
μάρτυρες 191
μέτοικοι 168 174 188
ναυτικὸν δάνειον 171

νόμος εἰσαγγελτικός 175
νόμος περὶ διαιτητῶν 142
ὁλκάς 170
οὐσία 34
παραγραφή 139 144
παρακαταθήκη 94 202
πίστις 85
Πόντος (ὁ) 77 212
πράττειν καὶ λέγειν 155
πρόκλησις εἰς βάσανον 109 116
προσέρχεσθαί τινι 89
προστάτης 64 84 94 132 155
Πυθοδώρου (τὰ) 153
σημαίνειν 160
σκηνίτης 150
στατήρ 161
στρεβλοῦν 112
συγγραφή, συμβόλαιον, συνθῆκαι 38
συνιστάναι τινά τινι 62
σύνοδοι 123
φαίνειν, φάσις 171
φανερά, ἀφανὴς οὐσία 234
φανερῶς πράττειν περί 87
φυγάδες 66
χρῆσθαι τῇ τραπέζῃ 65
χρυσωνεῖν 167

INHOUD.

		Blz.
I.	Inleiding	1
II.	Tekst en Vertaling	7
III.	Toelichting	31
IV.	Uitweidingen	189
	1. ἄνευ μαρτύρων	191
	2. ὁ Πόντος	212
	3. Uitlevering	220
	4. φανερά en ἀφανὴς οὐσία	234
V.	Samenvatting	241
VI.	Lijst van behandelde onderwerpen	249

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

DARESTE, Les plaidoyers civils de Démosthène, II p. 179, vertaalt ten onrechte het woord ἄντικρυς bij DEM. 52 § 24 door: „devant témoins".

II.

De mening van HASEBROEK, Staat und Handel im alten Griechenland, p. 6, dat het vrachtgeld, dat de ναύκληρος van de door hem meegenomen handelaren ontving, niet voor een ναυτικὸν δάνειον in aanmerking kwam, is onjuist.

III.

De redevoering van LYSIAS tegen ARCHEBIADES, waarvan twee fragmenten bewaard zijn gebleven (Thalheim nr. 5 en nr. 16), is uitgesproken in een παραγραφή.

IV.

Uit het voorkomen van een vingerafdruk op de zegels van sommige papyri mag men niet afleiden, dat de Oudheid de vingerafdruk bewust heeft gebruikt als middel, om de identiteit van een persoon vast te stellen. Zie: ERMAN, La falsification des actes dans l'Antiquité, in: Mélanges Nicole, p. 125.

V.

De mening van TARN (uitgesproken in zijn werk Hellenistic Civilization[2], p. 87, onder verwijzing naar I. G. IV, 757), dat er, te Troezen omstreeks 146 v. Chr., politieke clubs (clubs of „patriots") zouden bestaan hebben, berust op misverstand.

VI.

PLINIUS heeft in zijn verhandeling over het bewaren van graan (Nat. Hist. 18 § 301—308) uitsluitend op het oog graan, dat bestemd is voor eigen gebruik, hetzij voor de consumptie, hetzij als zaaikoren.

VII.

HEROD. II 124, 5: οὐδεὶς τῶν λίθων τριήκοντα ποδῶν ἐλάσσων. Lees: τριῶν.

VIII.

De verklaring, die STEIN geeft aan de woorden van HERODOTUS (II, 125, 2) τοὺς ἐπιλοίπους λίθους („die zur Ausfüllung der Absätze bestimmten Steine"), is onjuist.

IX.

De conjectuur τῶνδ' van H. SCHRÖER (Philol. Wochenschrift 1933 p. 879) op EURIP. Medea vs 12 is onnodig.

X.

Het woord ὁλκάς betekent niet „vaisseau remorqué" (zie BOISACQ, Dict. Etym. de la langue grecque, p. 244 en de lexica van PASSOW, PAPE, LIDDELL and SCOTT), doch is ontleend aan de voor, die het schip in het water trekt, terwijl het zich voortbeweegt.

XI.

Bij de verklaring van het latijnse woord „tripudium" moet men de sacrale betekenis van het woord („hoen") als uitgangspunt nemen. Zie WALDE, Etymol. Wörterbuch der Latein. Sprache en ERNOUT-MEILLET, Dictionn. étym. de la langue latine.

XII.

De interpretatie van HORAT. Sat. II, 6 vs. 16—19 brengt geen moeilikheden, wanneer men vers 17 opvat als een parenthesis. Zie de polemiek van O. WESTERWICK en M. SCHUSTER in de Philol. Wochenschrift, 1929 p. 1307; 1932 p. 943 en 1933 p. 844.

XIII.

Het verdient aanbeveling, dat op de katholieke lycea het uur „Capita Selecta" in de vijfde klas wordt dienstbaar gemaakt aan het onderricht in de cultuurgeschiedenis van de eerste eeuwen van onze jaartelling.

Rijksasyl voor Psychopathen
te Avereest.